

LUND UNIVERSITY

Mellan två riken : Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland
1500–1700

Lerbom, Jens

2003

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Lerbom, J. (2003). *Mellan två riken : Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500–1700*. [Doktorsavhandling (monografi), Historia]. Historiska Media.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Mellan två riken

INTEGRATION, POLITISK KULTUR OCH FÖRNATIONELLA
IDENTITETER PÅ GOTLAND 1500–1700

Jens Lerbom

Historiska institutionen vid Lunds universitet
STUDIA HISTORICA LUNDENSIA

Mellan två riken

Integration, politisk kultur och förnationella
identiteter på Gotland 1500-1700

av Jens Lerbom

AKADEMISK AVHANDLING

Som för avläggande av filosofie doktorsexamen
Vid humanistiska fakulteten vid universitetet i Lund
kommer att offentligen försvaras i Edens hörsal,
Paradisgatan 5, Lund.
Lördagen den 5 april 2003, kl. 10.15

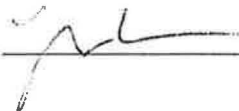
Lund 2003

Organization: LUND UNIVERSITY	Document name: DOCTORAL DISSERTATION	
Departement of History Box 2074 S-220 02 Lund, Sweden	Date of issue: April 2003	
	CODEN: ISRN LUHFDA/HFHI-2003/III6-SE+276	
Author: Jens Lerbom	Sponsoring organization:	
Title and subtitle: Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500-1700		
Abstract: Between Two Realms. Integration, Political Culture and Pre-national Identities on Gotland 1500-1700 Under the peace treaty of Brömsebro in 1645 the largest island of the Baltic Sea, Gotland, became a part of the Swedish Kingdom. Until then it had been under Danish control, and since the late fifteenth century the Danish authorities had pursued the economic, judicial, administrative and ecclesiastical incorporation of the island. This policy was continued, and its scope wide-ned, by the Swedish state after 1645 Both Danish and Swedish approaches to incorporation involved bureaucratization, including the regulation of the local administration, and the legal and tax systems, combined with a more professional corps of state servants. Written documents were increasingly used as an instrument of control. The main purpose of this dissertation is to study the process of incorporating Gotland viewed from 'below'. Central are the Gotland peasants' own thoughts and patterns of political behaviour during a time of transition.		
Key words: Early Modern, Peasants, Communalism, Integration, Incorporation, Local Administration, Bureaucratization, Interaction, Political Culture, Orality, Literacy, Collective Identity, Ethnic, Everyday Resistance, Peasant Elite, Nationalism, Swedification, Danification, Gotland.		
Classification system and/or index terms (if any):		
Supplementary bibliographical information: Short English Summary		Language: Swedish
ISSN and key title: 1650-755X Between Two Realms		ISBN: 91-628-5547-6
Recipient's notes:	Number of pages: 276	Price:
	Security classification:	

Distribution by Historiska Media, Box 1206, S-221 05 Lund, Sweden

I, the undersigned, being the copyright owner of the abstract of the above-mentioned dissertation, hereby grant to all reference sources permission to publish and disseminate the abstract of the above-mentioned dissertation.

Signature: _____

Date: March 2003

MELLAN TVÅ RIKEN

Studia Historica Lundensia
distribueras av
Nordic Academic Press
Box 1206
223 50 Lund
tel. 046-33 34 50
fax. 046-18 96 85
www.historia.nu

© Jens Lerbom
Omslag: Lars Paulsrud
Inlag: Alf Dahlberg
Sättning: Jens Lerbom
Omslagsbilder:
Pieter Isaacz (1569–1625), Christian IV. Det Nationalhistoriske Museum på
Frederiksborg, Hillerød. (Foto: Hans Petersen)
Anonym (1618), Kutatavlan, detalj. Färö kyrka, Gotland.
(Foto: Danne Pettersson, Gotlands Fornsal)
David Beck (1621–1656), Drottning Kristina.
(Foto: Nationalmuseum, Stockholm)
Tryck: Princo/Team Offset & Media, Malmö 2003
ISSN 1650-755X
ISBN 91-628-5547-6

Mellan två riken

Integration, politisk kultur och förnationella
identiteter på Gotland
1500–1700

Jens Lerbom

LUNDS
UNIVERSITET

Historiska institutionen vid Lunds universitet

Studia Historica Lundensia (SHL) är Historiska institutionen, Lunds universitets avhandlingsserie. Den ersätter serierna Bibliotheca Historica Lundensis (BHL), Lund Studies in International History (LSIH) och Center for Studies in International Conflict (CESIC).

Innehåll

FÖRORD	9
1. INLEDNING	13
NÄR ÖSTDANMARK BLEV SYDSVERIGE	13
ÖVERGÅNGEN I ETT STATSILDNINGSPERSPEKTIV	17
DET STATEN MÖTTE OCH MÖTETS KONSEKVENSER	18
BONDESAMHÄLLETS POLITISKA ORGANISATION	23
EN FRÅGA OM FÖRSVENSKNING?	25
UTGÅNGSPUNKTER OCH SYFTE	27
METOD OCH KÄLLMATERIAL	29
NÅGRA TEORETISKA BEGREPP OCH DEFINITIONER	30
DISPOSITION	31
2. GOTLANDS ÖVERGÅNG FRÅN DANMARK TILL SVERIGE	32
GOTLANDS STATSRÄTTSLIGA STÄLLNING FRAM TILL BRÖMSEBROFREDEN	32
FRÅN DANSK TILL SVENSK ADMINISTRATION	33
<i>Gotland som danskt räkenskapslän</i>	34
<i>Införandet av svensk länsstyrelse</i>	37
<i>Generalguvernementet 1654–1689</i>	41
<i>Sammanfattning</i>	42
EKONOMIN	42
<i>Skattesystemet</i>	43
<i>Produktion och handel</i>	44
RÄTTSVÄSENDET	46
<i>Övergången till dansk rättsordning</i>	47
<i>Införandet av svenskt rättsväsende</i>	51
KYRKAN	54
<i>Tiden som danskt kyrkostift</i>	54
<i>Den kyrkliga övergången till Sverige</i>	57
<i>Skolundervisningen</i>	60
<i>Socknen</i>	61
SAMMANFATTNING	62
3. BÖNDERNA OCH STATEN 1500–1645	65
POLITISK KULTUR	65
KUNGAHYLLNINGAR OCH KLAGOMÅL	67
<i>Det politiska språket</i>	71
RETTERTING OCH HERREDAGAR	73

TINGSSAMHÄLLETS POLITISKA KULTUR	76
<i>Tinget före 1618</i>	76
SETTINGSTINGEN	85
LANDSTINGET	88
SOCKNARNA	90
SAMMANFATTNING	91
4. BÖNDERNA OCH STATEN 1645–1700	93
EDSAVLÄGGELSEN 1645	93
BÖNDERNA OCH RIKSDAGEN	93
<i>Det politiska språket</i>	95
KOMMISSIONERNA	99
GENERALGUVERNEMENTET	102
LANDSKANSLIET	102
DOMSTOLARNA	104
<i>Sommartinget 1646</i>	106
<i>Sommartinget 1660</i>	110
<i>Sommartinget 1685</i>	113
SOCKNEN	116
SAMMANFATTANDE DISKUSSION	120
5. ATT SKRIVA TILL SIN ÖVERHET	122
SKRIVANDE STORBÖNDER?	125
BONDEBREVEN SPRÅKDRÄKTER OCH FÖRMEDLARE	128
LÄS- OCH SKRIVKUNNIGHET PÅ 1600-TALET GOTLAND	132
SAMMANFATTANDE DISKUSSION	136
6. ATT TRILSKAS MED ÖVERHETEN	138
SARDAGLIGT MOTSTÅND I BONDESAMHÄLLET	138
BROTT MOT STATEN PÅ GOTLANDS LANDSBYGD 1600–1689	140
TRILSKANDE SMÅBÖNDER?	150
DRÖMMAR OM EN ANNAN ORDNING?	152
SAMMANFATTNING	158
7. FÖRNATIONELLA IDENTITETER I BONDESAMHÄLLET	160
ETNISKA IDENTITETERS FORM OCH FÖRÄNDRING	161
EN GUTNISK ETHNIE?	162
EN GUTNISK ELIT?	173
<i>Arv och blodsband</i>	174
<i>Döden skiljer dem åt?</i>	178
SAMMANFATTANDE DISKUSSION	183

8. RIKETS VARDAGLIGA FÖRKROPPSLIGANDE	186
GOTLAND I PROPAGANDA OCH HISTORIESKRIVNING	187
<i>Gotlänningarna i överhetens tilltal</i>	191
DE ANDLIGA RUMMEN	195
<i>Superintendenten i aktion</i>	195
<i>Predikanter och propagandister</i>	200
<i>Kyrkorummen</i>	207
DE VÄRLDSLIGA RUMMEN	213
SAMMANFATTANDE DISKUSSION	222
9. MELLAN TVÅ RIKEN – SAMMANFATTANDE DISKUSSION	225
FRÅN SKATTELAND TILL RIKSDEL	225
DET STATEN MÖTTE	226
INTEGRATION, INTERAKTION, IDENTITET – MÖTETS KONSEKVENSER	227
SUMMARY	233
BILAGOR	236
FÖRKORTNINGAR OCH FÖRTECKNINGAR	244
KÄLLOR OCH LITTERATUR	247

Förord

Flera människor har på olika sätt hjälpt och stöttat mig i arbetet med denna avhandling. Först och främst vill jag rikta min tacksamhet till mina handledare. Huvudhandledare har varit professor Eva Österberg. Vi är vid det här laget ganska många doktorander som haft förmånen att bli handledda av henne och jag vet att vi allihop är överens om, och mycket tacksamma för hennes sällsamma förmåga att med såväl skarp teoretisk blick som detaljkunskaper i de mest skilda ämnen, hjälpa oss med att styra våra historiografiskt minst sagt disparata avhandlingsprojekt i hamn. Min biträdande handledare docent Pär Frohnert har också varit till stor hjälp både med övergripande teoretiska frågor och hårda fakta. Eva och Pär, tack för all er hjälp!

Forskarmiljön i Lund har överhuvudtaget varit stimulerande. Professor Harald Gustafsson har hela tiden utgjort en viktig diskussionspartner vilket även medlemmarna av det äldre historiska seminariet i Lund och det informella projektet kring de östdanska landsdelarnas övergång till Sverige, fungerat som. Här vill jag särskilt nämna Fil. Dr. Hanne Sanders, Lund, Fil. Dr. Karl Bergman, Karlshamn, Fil. Dr. Jens Christian Vesterskov Johansen, Köpenhamn och Fil. Lic. Stig Alenäs, Veberöd.

Det går dock inte att skriva en avhandling om Gotland utan hjälp av ett antal, både bokstavligen och intellektuellt, levande gotlänningar. Här vill jag särskilt nämna Karin Felderman, en vän och mentor, utan vars stora kunskap om gårdar och levnadsöden på 1600-talets Gotland kapitel 7 i denna bok inte hade sett ut som det gör. En för Gotlandsforskningen »tung« person är landsarkivarie Tryggve Siltberg, Visby, som generöst delat med sig av sin omfattande kunskap om öns historia. Tommy Sundberg, Sanda, har läst och kommenterat manuset på ett tidigt stadium. Anita och Sten Körner släppte in mig i Visby läroverksbiblioteks boksamling och lektor Åke G. Sjöberg, Visby, lånade, utan att darra på manschetten, ut ett mycket ovanligt Gotlandstryck för digital reproduktion ur sitt bibliotek. Tack allihop!

Manuskriptet har språkgranskats och korrekturlästs av Kristina Lundgren, Halmstad och den engelska sammanfattningen har rättats och delvis översatts av Fil. Dr. Charlotte Merton, Lund. Eventuella fel står dock jag själv för, det är nämligen svårt att hålla fingrarna i styr innan ett manus skall lämnas till tryck. Avhandlingsarbetet har generöst stötts ekonomiskt av Crafoords Stiftelse, Lund, DBW:s stiftelse, Visby och Wilhelmina von Hallwyls Gotlandsfond. Boken tillägnas min far, Lars Lerbom, som var med nästan hela vägen samt min familj, Agneta, Ludde, Fredrik och mormor Maj.

Haverdal i januari 2003

En landsdel inlemmas icke i en annan enbart genom underskrifterna på en fredstraktat, och ej heller genom brådstörtade nydaningsåtgärder, de må vara än så välmenande. Det är en rörelse på lång sikt, som lyckas först då de inifrån verkande krafterna fått till fullo fungera.

Holger Rosman 1930

1. Inledning

Någon gång på sommaren 1684 kom den gotländske bonden Olof Hägvalds in på tingskroge vid öns norra häradsrätt och beställde en öl. Han frågade vilket mått stopen hade och fick av krögerskan svaret: »Svenskt«. Olof blev arg, lät oss gissa att ölstopet var för litet, och han påstods ha utbrustit: »Danskt mål vill jag ha, dansk är jag, och danskt mål vill jag ha«, vidare: »Jag vill ha danskt mål, vi äro ärlige danske och ärligt danskt mål vill jag hava«. Händelsen kom till överhetens kännedom och Olof åtalades för att ha ifrågasatt ett kungligt påbud. Ärendet sköts dock upp eftersom han erbjöd sig att gå ed för att bevisa sin oskuld, men saken tycks inte ha tagits upp igen.¹

Det här rättsfallet återspeglar, inte minst genom det sätt på vilket »danskt« och »svenskt« kontrasteras, det välkända skede i Nordens historia som innebar att stora landområden avträdades av Danmark-Norge till Sverige. Dessa landvinster utgjorde kulmen på en territoriell expansionsprocess som påbörjats under 1500-talet och som innebar att delar av Baltikum och norra Tyskland lades under den svenska kronan. I enlighet med Brömsebrofreden 1645 övergick även Gotland, Jämtland, Härjedalen och Ösel i svensk ägo, samtidigt som Halland pantsattes till Sverige på trettio år. I Roskilde- och Köpenhamnsfrederna, 1658 respektive 1660, tvingades Danmark att avträda även Skåne, Blekinge, Bohuslän, samt Halland, som nu definitivt övergick i svensk ägo.

Olof Hägvalds var alltså en av tusentals människor som under 1600-talet bytte rikstillhörighet och kom att möta en aktiv integrationspolitik. Men att döma av hans agerande tycks han inte alls ha velat låta sig integreras. Han inte bara protesterade mot ett statligt påbud, han påstods dessutom vilja fortsätta vara »dansk«. På ett mer övergripande plan väcker hans agerande också frågor kring hur historiska förändringsprocesser, i detta fall ett skifte i rikstillhörighet, påverkade grupper och individers handlingsmönster och föreställningsvärldar. Frågor vi fortfarande vet relativt lite om. Låt mig precisera.

När Östdanmark blev Sydsverige

De första akademiska undersökningarna med övergången som tema presenterades redan på 1800-talet men det mest ingående och fortfarande centrala arbetet är Knud Fabricius, »Skaanes overgang fra Danmark til Sverige«. Där

¹ Db 1684 Nh h § 60.

tecknas den politiska bakgrunden i bred mening men även mer ingående den svenska politiken i de erövrade landsdelarna.² Ett annat centralt namn är Jerker Rosén som ingående diskuterat den idémässiga och statsrättsliga bakgrunden till det stormaktstida Sveriges provinspolitik i Östersjöområdet. Rosén tydliggör hur statsledningen redan under vasatiden formulerade tankar på inkorporering och uniformitet. Diskussionen gällde då de baltiska provinsernas representationsrätt på den svenska riksdagen samt om svensk lag och kyrkoordning skulle införas. Det handlade inte i detta skede om strävan efter kulturell uniformitet. Under Kristinas förmyndarregering (1632–1644) övergavs planerna på en politisk inkorporering av östersjöprovinserna och det var först i och med landvinster från Danmark-Norge som frågan blev aktuell igen. Karl X Gustav ville genomföra en total inkorporering av Skånelandskapen men i och med hans död 1660 slog Karl XI:s förmyndarregering (1660–1672) in på en mer moderat väg. Landskapen fick tills vidare behålla sin särställning inom riket och man föreställde sig att provinsens ständer frivilligt skulle vilja anta uniformitet efter hand.³

I Fabricius och Roséns efterföljd finns det ett flertal mer eller mindre ingående studier av den administrativa, rättsliga, militära, kyrkliga och ekonomiska övergången.⁴ Vi är alltså väl informerade om att Gotland, Jämtland och Härjedalen av den svenska statsledningen sågs som återerövrade landskap och därför undantagslöst skulle inkorporeras i riket. Svensk administration, lag, rättsväsende och kyrkoordning infördes därför direkt och landskapens ständer gavs tillträde till riksdagen.⁵ Men som en följd av det förödande skånska kriget 1676–1679, där de folkliga stämningarna i Skåne ansågs vara i dansk favör, stod det klart för den svenska statsledningen att man även där var tvungen att skapa förutsättningar för en mer lojal befolkning, genom att införa uniformitet. En sådan politik påbörjades, genom en kombination av löften och påtryckningar, därför under 1680-talets första hälft.⁶

Sett i ett internationellt perspektiv var övergången, menar många, en tämligen konfliktfri process. Detta har förklarats med att det trots de politiska motsättningarna mellan statsledningarna i Danmark och Sverige ändå fanns väsentliga likheter i religionsutövning, lagar och språk.⁷

² Cronholm 1851, Weibull 1862, Fabricius I–IV 1906–1958/1972.

³ Rosén 1946 s. 235–236.

⁴ Erlandsson 1967, Arfwidsson Bäck 1967, Åberg 1947, Dübeck 1987, Dannert 1939, Bromé 1954, Levin 1909, Bogren 1937, Beltzén 1944–1945, Bjurling 1945.

⁵ Dannert 1939, Rosén 1946 s. 246–248, Bromé 1954.

⁶ Fabricius IV s. 16–24, VIII–XVI, Rosén 1943 s. 3, 19, 29, Rosén 1946 s. 224–225, Dübeck 1987 s. 87–91.

⁷ Rosén 1946 s. 248–249, Tägil 1996 s. 13, 18, Skansjö 1997 s. 187–188.

I kontrast till detta har det på senare tid, och med tydliga kopplingar till nutida regionalistiska strömningar, växt fram en flora av amatörhistoriska skildringar av en förment mycket brutal försvenskning och ett, särskilt i Skåne, hårdnackat motstånd mot vad som framställs som en förtryckande ockupationsmakt.⁸

När det gäller övergångens konsekvenser på en vardaglig nivå är vi inte så väl informerade. Fabricius hade visserligen en uttalad ambition att studera övergångens konsekvenser även i den skånska vardagen, men de exempel han ger sätts inte in i någon bredare tolkningsram. Alf Åbergs avhandling om det skånska rytteriet är också delvis en redogörelse för det konfliktfyllda mötet mellan lokalbefolkningen och inkvarterade ryttare i nordöstra Skåne och i Blekinge.⁹ Det är dock först under senare tid som forskningen i högre grad börjat borra sig ner till ett mer lokalt och vardagligt plan. Hanne Sanders har ifrågasatt om kontakterna över Öresund bröts i och med den nya gränsdragningen.¹⁰ Jens Christian Vesterskov Johansen visar hur man betydligt tidigare än 1683, då rättslig uniformitet infördes, började använda sig av svensk lag vid domstolarna på den skånska landsbygden.¹¹ På det kyrkliga området diskuterar Stig Alenäs de skånska prostarna och sockenprästernas motstånd mot den kyrkliga uniformitetspolitiken.¹² Det senaste bidraget har presenterats av Karl Bergman som särskilt studerat Blekinges inkorporering i det svenska riket genom en analys av mötet mellan bönder, präster och borgare i Blekinge och statsmakten i samband med den skånska kommissionen 1669–1670. Han tolkar detta som en del i en integrationsprocess.¹³

För gotländsk del finns det flera studier som berört övergångsprocessen. Här bör särskilt Leif Dannerts och Birgit Arfwidsson Bäck's arbeten lyftas fram. Dannert är den som mest ingående redogjort för den svenska politiken på ett övergripande plan medan Arfwidsson Bäck är en av få som jämför svensk och dansk lokalförvaltning i praxis.¹⁴ Men på samma sätt som i forskningen rörande Skåne vet vi fortfarande ganska lite om vilket genomslag integrationspolitiken fick och hur den togs emot i lokalsamhället. Årtalet

⁸ Röndahl 1996 s. 354–357, 359–360. Se även utförlig diskussion kring den skånska regionalismens historiebruk och tolkning av övergången hos Persson 2002 s. 29–31, 39–41.

⁹ Åberg 1947 s. 48–52.

¹⁰ Sanders 2000 s. 163, 169, 171, vilket också Fagerlund 2002 s. 85–86, 120, ger exempel på. Redan Fabricius påpekar dock att skåningarnas kontakter med Danmark inte bröts fullständigt efter 1658, Fabricius IV s. 282.

¹¹ Johansen u.å s. 11–16, 18.

¹² Alenäs 2000 s. 55, 93–95, 167.

¹³ Bergman 2002 s. 359–361.

¹⁴ Dannert 1939, Arfwidsson Bäck 1967. Se även Rosman 1930, Gerentz 1944, Sjöberg 1961, Sjöberg 1972b som framförallt berör övergången ur ekonomisk synvinkel.

1645 betecknas i den lokalhistoriska litteraturen som en historisk vattendelare och följderna har framställts som positiva. Den första svenska tiden brukar kontrasteras mot en mörk dansktid där öns urgamla självständighet hade försvagats av en om inte korrupt, så tämligen ointresserad dansk utsugarmakt. Försvarspolitikerna var dock klok och försiktig, har det hävdats. Befolkningen mötte nu en överhet som försökte rycka upp gotlänningarna ur en ekonomisk misär orsakad av danskt vanstyre.¹⁵ Modernare översiktsverk och populärvetenskapliga texter grundar sig i praktiken på dessa äldre arbeten, och återger därmed ibland synsätt som inte alltid varit empiriskt grundade.¹⁶

Det har dock ifrågasatts om det svenska styret egentligen innebar någon större skillnad. Tiden efter 1645 har bland annat beskrivits som präglad av ointresse och slapphet från de styrandes sida. De gotländska bönderna har av vissa forskare framställts som passiva och ointresserade av vilken överhet de hade. Först efter 1680 påbörjades, precis som i Skånelandskapen, en mer intensiv och målmedveten integrationspolitik, framför allt på det kyrkliga området.¹⁷

De enda forskare som uttryckligen syftat till att analysera mötet mellan det gotländska bondesamhället och statsmakten är Carl Johan Gardell och Tryggve Siltberg. De har dock främst intresserat sig för den sociala och ekonomiska strukturen, något de presenterat delvis olika tolkningar kring. Gardell ser ett hierarkiskt och rättsosäkert bondesamhälle, medan Siltberg menar att det tvärtom var tämligen ekonomiskt och politiskt egalitært. Trots att ingen av dem berör övergångsproblematiken i sig utgör deras arbeten väsentliga bidrag till kunskapen om det tidigmoderna Gotland.¹⁸

Om vi då återvänder till Olof Högvalds utbrott så är hans beteende både ett exempel på ett vardagligt och i stort sett fredligt möte med statsmakten och samtidigt en inte alltför uppseendeväckande, men ändå tydlig protest mot densamma. I vilket sammanhang skall Olofs handlingar sättas in? Eftersom litteraturen kring övergången hittills inte särskilt ingående berört detta får vi vända blicken till ett betydligt mer omfattande forskningsläge.

¹⁵ Lindström 1854 s. 2, Gahne 1857 s. 2–16, Bergman 1870/1898 s. 87, 114, 124–126, Snöbohm 1871/1897 s. 85, 281, Erlandsson 1900/1907 s. 33–34, Rosman 1930 s. 134, 152, Björkegren 1931 s. 33–39, 147, Dannert 1939 s. 89–91, Schück 1940 s. 101, Söderberg 1949 s. 87–89, Björkegren 1951 s. 216.

¹⁶ Särskilt hos Englund 1993 s. 395–397, Öhrman 1994 s. 139, 150, Laving 1995 s. 135–146, Hammarhjelm 1998 s. 203–204. Jfr även diskussion av Rönnby 1995 s. 20–21.

¹⁷ Bergman 1870/1898 s. 130, Erlandsson 1900/1907 s. 33–34, Söderberg 1949 s. 87, 89, Gardell 1987 s. 127, Öhrman 1994 s. 150, 163.

¹⁸ Gardell 1986, Siltberg 1993.

Övergången i ett statsbildningsperspektiv

De östdanska och norska landskapens övergång till Sverige var inte något unikt inslag i den omdaning av det europeiska samhället som brukar betecknas som statsbildningsprocessernas epok. Oavsett bakgrund och drivkrafter innebar detta att statsledningarna, som oftast var centrerade kring ett furstehus, strävade efter att framför allt politiskt och ekonomiskt centralisera det territorium de gjorde anspråk på. Detta genomfördes genom uppbyggnaden av en starkare militärmakt, en effektivare byråkrati samt ett ökat och effektivare resursuttag.¹⁹ Knuten till denna process växte en politisk teori- och mytbildning fram som syftade till att legitimera statsbygget. Särskilt inom de delar av Europa som omfattades av reformationen knöts också kyrkan allt tätare till staten som ett kontroll- och ideologiförmedlande instrument.²⁰

Men ingenstans lyckades statsledningarna i praktiken med sina centraliseringssträvanden fullt ut eftersom man tvingades att ta hänsyn, alternativt med våld bekämpa ett lapptäcke av kommunala gemenskaper i form av städer, byar, landskap och provinser med varierande beroendeställning till centralmakten.²¹ De tidigmoderna staternas karaktär av sammansatta enheter eller med en annan term, som konglomerat, har därför betonats. Det vill säga att de i praktiken bestod av hopfogade territorier med mer eller mindre rättslig, ekonomisk, politisk och kulturell särställning.²² Konglomeratstaten kom dock efter hand av statsledningarna att upplevas som ett potentiellt hot mot centralmakten och det finns i den europeiska historien tidiga tecken på centraliseringssträvanden.²³ Ett centralt inslag i statsbildningsprocesserna var därför en mer eller mindre uttalad strävan efter att *integrera*, eller för att använda den samtida termen, *inkorporera* erövrade landområden för att inom riket uppnå *uniformitet*.²⁴ Detta gällde såväl det egna kärnområdet som erövrade territorier.²⁵

¹⁹ Tilly 1975 s. 27, Tilly 1990/1995 s. 75, 89, 100, 117, Gustafsson 1994a s. 22–27, van Creveld 1999.

²⁰ Church 1975 s. 45–47, 51–52, 54–56, Reinhard 1996 s. 11–12, van Creveld 1999 s. 179–183, Kidd 1999 s. 287. Gustafsson 1994b, Österberg & Sandmo 2000 s. 14–16, *A Revolution from Above* 2000 s. 27–30, 38–39. Ilsøe 1991 s. 27–31, Skovgaard–Petersen 1993 s. 114–120, Malmstedt 1994 s. 106, Hall 1998 s. 46–52, Nordin 2000 s. 444, Gustafsson 2000a s. 310.

²¹ Blickle 1981/1997 s. 39–41, 43, 58–60, Blickle 1997 s. 332–336, Reynolds 1984/1997 s. 152.

²² Koenigsberger 1975/1986, Oestreich 1982 s. 264, Elliot 1992 s. 50, 58–63, Robertson 1993 s. 230, 232–233, Gustafsson 1998 s. 195, Eng 2001 s. 79–81.

²³ Greengrass 1991 s. 6, 10, Elliot 1992 s. 50–51, 55, Ellis 1995 s. 41.

²⁴ Rosén 1946 s. 236, Fabricius IV s. 16–24, Dübeck 1987 s. 15–18.

²⁵ Se t.ex. Bonney 1978 s. 401–418 och Beik 1985 om den franska provinspolitiken under 1600-talet. Sahlins 1989/1991 behandlar delningen av provinsen Cerdanya mellan Spanien och Frankrike. För de brittiska öarnas del se Robertsson 1993 s. 237–250 om skapandet av Storbritannien som ett överordnat identifikationsobjekt i det politiska enandet av de brittiska öarna, Ellis 1995 s. 52–63 om den engelska politiken i Irland och Wales under Tudortiden.

Integrationspolitiken rymde politiska, ekonomiska, administrativa, rättsliga och kulturella dimensioner. Med *politisk* integration avses dels hur centralmakten statsrättsligt, genom avtal eller erövringskrig, knöt till sig nya territorier, dels hur man där skapade nya eller reformerade befintliga kanaler och forum för kommunikation mellan centralmakt och undersåtar.²⁶ Den *ekonomiska* politiken innefattade strävan efter ett utökat och effektivare resursuttag i form av skatter och tullar samt en målsättning att styra handelsvägar och produktion i en för statsmakten önskvärd riktning. Det kunde bland annat ske genom att stimulera protoindustriell verksamhet, samt att eftersträva, vilket alltså Olof Hägvalds reagerade på, likformighet i uppbörds-, mynt- och viktsystem.²⁷

Avgörande var också uppbyggnaden av en bättre reglerad lokal förvaltning, det vill säga en *administrativ* integrationspolitik.²⁸ Knutet till detta var skapandet av ett mer formaliserat och centraliserat *rättsväsende* vilket innefattade nationell lagstiftning och homogen rättspraxis.²⁹ Vissa statsbildningar försökte också, som redan påpekats, att på olika sätt legitimera sin överhöghet och knyta till sig befolkningarnas lojalitet och föreställningsvärldar via införandet av ett gemensamt språk och en gemensam religion. Integrationspolitiken inrymde därmed också ibland en *kulturell* dimension. Här utgör den svenska politiken i de tidigare östdanska landskapen ett tydligt, och delvis unikt, exempel.

Det staten mötte och mötets konsekvenser

Det är inte förvånande att den tidigmoderna staten kommit att definieras som »absolut«, »militär« och kanske vanligast med prefixet »makt«. Ser man till de statsbärande eliternas mer eller mindre klart uttalade ambitioner är det svårt att argumentera mot någon av dessa beteckningar.³⁰ Men vad hände i mötet mellan statsmakt och lokalsamhälle, vilka blev konsekvenserna?

²⁶ Gustafsson 1991 s. 200.

²⁷ Myrdal & Söderberg 1991, Sandström 1996 s. 77–82, 181–188 och bidragen i antologin *Regional Integration in Early Modern Scandinavia* (2001).

²⁸ Se t.ex. Hallenberg 2001 som studerar uppbyggnaden av lokalförvaltningen och särskilt fogdeväsendets roll under Vasatiden. Se särskilt s. 73–80, 91 tabell 1.

²⁹ Mikkelsen 1992 s. 45–68, Sundin 1992 s. 15–17, Söderberg 1992 s. 7, Tamm/Næss/Johansen/Johansson 2000 s. 28–35, 39–52.

³⁰ Oestreich 1982 s. 265–272. Maktstatsbegreppet har framför allt använts inom dansk forskning, se Jespersen 1984 s. 9–10, Appel 1999 s. 24–27. Termen militärstat i svensk historiografi se Nilsson 1990 s. 243, Lindegren 1980 s. 16, Lindegren 1984 s. 109, 120. För en diskussion kring den svenska staten som »absolut« se Dahlgren 1993 s. 116–117, 130–131, Lennersand 1999 s. 21–26. Se även Glete 2002 s. 2–3, 213–217 som använder benämningen militärfiskal stat.

I den nordiska historiografin finns det, enkelt uttryckt, idag två sätt att se på och tolka relationen mellan undersåtar och stat i det tidigmoderna samhället. Det ena har fokuserat på statens maktutövning och kontroll. Makt och militärstaten ses inte enbart som en ambition utan också som en negativ realitet för rikets undersåtar. De inte bara sögs ut ekonomiskt, de kontrollerades och förtrycktes kroppsligt, genom militärutskrivningar, moraliskt och ideologiskt, via kyrkan och den alltmer byråkratiserade samhällsordningen. I kontrast till detta har, genom att fokusera på det mer vardagliga mötet mellan överhet och undersåtar, en bild av en mer mångfacetterad och dynamisk och framför allt i stort sett fredlig interaktion mellan politiskt kompetenta lokala gemenskaper och en inte sällan kompromissvillig överhet presenterats.

Sven A. Nilsson har framhållit att den svenska militärstaten införde en för tiden unik kontrollapparat bland annat genom införandet av kyrkobokföring och militära utskrivningslängder. Han talar bland annat om en »kuschligt väl utbyggd statlig och kyrklig kontrollapparat (...) som (...) gjorde det möjligt att fånga in befolkningen, att tränga ner till individer och hushåll och utnyttja all denna samlade information».³¹ Per Johan Ödman beskriver ett statligt disciplineringsprojekt där de tidigare självmedvetna bönderna förvandlades till undersåtar och vars kroppar staten allt mer kom att administrera och utnyttja.³² Det finns fler forskare med liknande utgångspunkter. Jan Lindegren fokuserar på den svenska militärstatens stora uttag av resurser i bondesamhället under 1600-talet, något han betecknar som utsugning.³³ Marja Taussi Sjöberg som särskilt undersökt hur rättsväsendet centraliserades, talar i termer av förlorad makt för lokalsamhället och om »uppenbara konfliktlinjer» mellan överhet och undersåtar.³⁴ Kontroll och disciplineringsperspektivet finns också hos exempelvis Anders Florén som särskilt undersökt den tidigmoderna arbetsorganisationens reglering under 1600-talet.³⁵

Det centrala namnet i det andra perspektivet är Eva Österberg. Hon vill försöka förstå varför det tidigmoderna svenska samhället hölls samman trots de uppenbara sociala orättvisorna och statsmaktens ökade krav. Hon har diskuterat relationen mellan undersåtar och överhet med utgångspunkt i begreppet integration. Vad hon talar om är då integration som *process* snarare än som politik. Österberg lyfter fram fyra former av samhällelig integration. *Funktionellt* kan det innebära att människor samverkar i till

³¹ Nilsson 1990 s. 76.

³² Ödman 1995 s. 148.

³³ Lindegren 1980 s. 41.

³⁴ Taussi Sjöberg 1988 s. 249, Taussi Sjöberg 1996 s. 58, 67.

³⁵ Florén 1987 s. 1–4.

exempel ekonomiska angelägenheter. Ett samhälle kan också integreras genom *våld och kontroll* uppifrån. Österberg syftar uttryckligen på bland andra Nilsson och Ödman.³⁶

Det handlade dock inte, menar Österberg, om att undersåtarna disciplinerades och pacificerades av den allt starkare staten, utan att integrationsprocessen i lika hög grad handlade om *identifikation* och *kommunikativ kapacitet*. Med det förstnämnda menas att undersåtar och överhet trots de stora sociala orättvisorna i övrigt, delade vissa normer och värderingar. Det rörde sig om en föreställning om frihet och egendom, en grundläggande syn på lagen som legitim, en *patriarkalism* som också hängde samman med en tro på *ståndssamhället*.³⁷ Senare har Österberg, tillsammans med Hugues Neveux, och med utgångspunkt i ett omfattande europeiskt forskningsläge, också betonat den starka *traditionalismen* som en sammanhållande faktor.³⁸ Det samma gäller den *religiösa* kulturen som vid sidan av lagen och traditionalismen var en framträdande och uppenbart sammanhållande faktor i samtidens föreställningsvärld.³⁹

Slutligen betonar Österberg undersåtarnas *erfarenheter av en kommunal organisation*. Med det avser hon de ännu under 1500-talet relativt självständiga vardagspolitiska arenor i form av socknar och häradsting men också av de svenska böndernas tillgång till riksdagen. Detta utgjorde, menar Österberg, grunden för den kommunikativa kompetens hon menar formade det svenska samhällets i stort sett *fredliga* politiska kultur.⁴⁰

Hon skriver därmed in sig i ett europeiskt forskningsläge som menar att de lokala gemenskaperna i västra Europa *inte* kom att undertryckas av statsmaktens tillväxt. Sverige brukar framhållas som ett delvis unikt exempel på folkligt inflytande genom att bondeståndet regelbundet hade tillträde till riksdagen. Dessutom har kommissionsväsendet och de välutvecklade lokala institutionerna, häradsrätter och sockenstämmor lyfts fram som viktiga institutioner för formandet av böndernas politiska kompetens.⁴¹ Men det står klart att det även i de mest auktoritära statsbildningarna i det tidigmoderna Europa fanns väl utvecklade kommunikationskanaler där överhet och undersåtar hade möjlighet att mötas. I det betydligt mer elitstyrda och efter 1660 enväldiga danska riket fanns det, även om man där saknade ständerförsamlingar, väl utvecklade kanaler för kommunikation mellan bönder och

³⁶ Österberg 1992 s. 85, 94, 101 not. 18.

³⁷ Österberg 1992 s. 97.

³⁸ Neveux & Österberg 1997 s. 162, 182–183.

³⁹ Österberg 1992 s. 85, Larsson 1999 s. 19–20, Sanders 2002 s. 251–252, Bergman 2002 s. 298–305.

⁴⁰ Grunden för Österbergs tolkning av relationen mellan bondesamhället och staten återfinns redan i hennes avhandling, Österberg 1971 s. 244–245 och har i flera texter berörts se t.ex. Österberg 1987 s. 328 och Österberg 1989 s. 75–77.

⁴¹ Aronsson 1992 s. 337, Österberg & Sandmo 2000 s. 16–17.

stat, främst via det kungliga kansliet och ett omfattande supplikväsende. På regional och lokal nivå har län, herredagar och framför allt de lokala domstolarna lyfts fram som inte bara konfliktlösande arenor utan också som politiska mötesplatser.⁴² I det tyska rikets västra delar fanns det arenor för kommunikation mellan furstar, regionala elitgrupperingar och i vissa områden också representanter för bondeståndet, som lantdagarna, regionala ständerförsamlingar och domstolar. Liknande förhållanden gällde i det starkt hierarkiska Katalonien.⁴³ Dessa nya, alternativt reformerade, kommunikationskanaler som skapades av statsbildarna, anses alltså ha format en mer fredlig politisk kultur där förhandlingen och kompromissen ersatte det senmedeltida och det tidiga 1500-talets mer våldsamma interaktionsmönster.⁴⁴

Forskningsdiskussionen har dock fortsatt. Börje Harnesk menar att Österbergs tolkning inte är ordentligt empiriskt prövad samt att exemplet Sverige inte satts in i ett europeiskt jämförande perspektiv. Det är, menar han, inte belagt att de svenska bönderna var fredligare än i övriga Europa. Den påstådda värdegemenskapen mellan överhet och undersåtar ifrågasätts också med hänvisning till James C. Scotts diskussion kring det vardagliga motståndets former och betydelser i hierarkiskt uppbyggda samhällen. Scott, som är inspirerad av bland andra E. P. Thompson, visar hur underordnade grupper använder ett brett spektrum av mer eller mindre dolda protestformer och har framhållit hur ytligt sett triviala handlingar kan inrymma moment av protest mot överheten och dessutom föreställningsvärldar om en annan samhällsordning.⁴⁵

Frånsett behovet av mer komparativ forskning, som är en poäng hos Harnesk, tycks det som om kritiken riktar in sig på perceptionen av Österbergs texter, snarare än vad hon faktiskt sagt. Även om hon själv valt att betona den fredliga interaktionen mellan bönder och statsmakt så menar hon att detta möte också rymde ett fält av motstånd och protest.⁴⁶ Flera sådana undersökningar med detta perspektiv har också presenterats. Här kan särskilt nämnas Anders Floréns studie av konflikterna vid Jäders bruk i Västmanland och Nils Erik Villstrands analys av de finska böndernas reaktioner på de militära utskrivningarna under 1600-talet. Villstrand påvisar där ett interaktionsmönster som innefattade förhandling och kompro-

⁴² Supphellen 1978 s. 153, Bregnsbo 1997 s. 222–224.

⁴³ Blickle 1981/1997 s. 39–41, 43, Blickle/Ellis/Österberg 1997 s. 117–118, 125 och där anförd litteratur. Mackay, 1999 s. 132–133.

⁴⁴ Blickle 1981/1997 s. 58–61, 97–101, Krüger 1984 s. 461–463, Lottes 1984 s. 154–155, Robisheaux 1989 s. 136, 139–140. Österberg 1989 s. 90–91, 1995 s. 194–195, Jfr även Frohnert 1993 s. 5, Gustafsson 1994b s. 215, Imsen 1994 s. 231.

⁴⁵ Harnesk 2002 s. 80–83, 86–87, Scott 1990 s. 187–189, 191–192, 200–201.

⁴⁶ Österberg 1984 s. 10, 12, 1989 s. 75, 1994 s. 10–14.

miss men också ett utbrett vardagligt motstånd i form av fusk och rymningar, vilket också Florén ger flera exempel på.⁴⁷ Florén och Villstrand är heller inte ensamma om att ha lyft fram konflikter och vardagligt motstånd. Dag Lindström, Jan Sundin och Marja Taussi Sjöberg har gett exempel på och diskuterat brott mot statliga påbud och regleringar.⁴⁸ Man bör också i sammanhanget nämna Pär Frohnert och nu senast Martin Linde samt Karin Sennefelts avhandlingar som utifrån olika infallsvinklar berört vardagliga protester, missnöjesyttringar och motstånd under 1700-talet.⁴⁹

Motsatsförhållandet mellan perspektiven är dock, menar jag, alltför polariserat och förenklat. I själva verket är forskare ur båda »lägren« betydligt mer nyanserade än vad de ibland framställs som. Nilsson fokuserar visserligen på staten som ett politiskt system men han berör, om än inte tydligt uttalat, relationerna mellan stat och lokalsamhälle. Hans diskussion kring det svenska kommissionsväsendets uppkomst och funktion är ett exempel på det. Nilsson lägger visserligen tyngdpunkten på kommissionerna som ett kungligt maktinstrument men han öppnar också för ett perspektiv där de även skall betraktas som ett kommunikationsmedel mellan undersåtar och kungamakt.⁵⁰ Även Jan Lindegrens analys av hur befolkningen i Bygdeå drabbades hårt av skattehöjningar och militära utskrivningar är en ingående undersökning av interaktionen mellan stat och folk. Lindegren lyfter till exempel fram tinget och sockenstämman som delvis självstyrande lokala institutioner.⁵¹ Per Johan Ödman menar också att överhetens disciplineringsprojekt kanske trots allt inte fick så stort genomslag i praktiken.⁵²

Att statsmaktens intåg i det svenska lokalsamhället fick konsekvenser på sikt har heller inte de som vill framhäva den fredliga sidan av interaktionen förnekat. Österberg föreställer sig till exempel att det var en bondeelit som valde att i huvudsak fredligt interagera med den allt starkare staten medan svagare grupper i lokalsamhället agerade annorlunda, med passivt motstånd och vardagliga protester. Alternativt att de, som Österberg uttryckt det, tystnade och drog sig undan.⁵³

Österbergs perspektiv har också inspirerat flera forskare, vissa av dem har dessutom försökt kombinera »konflikt« och »konsensusperspektiven«. Villstrand har redan nämnts, men vi har också forskare som Peter Aronsson

⁴⁷ Florén 1987 särskilt kapitel 6, Villstrand 1992 s. 282–292.

⁴⁸ Lindström 1988, Sundin 1992, Taussi Sjöberg 1996.

⁴⁹ Frohnert 1993 s. 222–233, Linde 2000 s. 12, 139–141, Sennefelt 2001 s. 49–53.

⁵⁰ Nilsson 1990 s. 101.

⁵¹ Lindegren 1980 s. 133.

⁵² Ödman 1995 s. 159.

⁵³ Österberg 1984 s. 10, 12–14.

vilken menar att kompromisser och dialog var en grundläggande princip för de småländska bönderna på sockenstämmorna. Pär Frohnert finner i sin studie av skatteuppbörden i 1700-talets Närke och Dalarna ett interaktionsmönster där både konflikt och dialog ingick. Harald Gustafsson har i en diskussion om relationen mellan den tidigmoderna staten och dess undersåtar försökt skapa en interaktionsmodell där både konflikt och dialog ingår.⁵⁴ Istället för att tala om två tolkningar av mötet mellan stat och folk bör man tala om två teoretiska perspektiv som en konkret empirisk undersökning av ett konkret lokalsamhälle kan kontrasteras med och emot.

Bondesamhällets politiska organisation

När det gäller bondesamhällets politiska kompetens och organisationsförmåga så har Österbergs perspektiv förankring i ett omfattande forskningsläge kring det tidigmoderna lokalsamhällets politiska organisation och kompetens. Ett centralt begrepp i diskussionerna kring bondesamhällets agerande gentemot staten är *kommunalism*. Även kring detta begrepp finns olika tolkningar och perspektiv.

Peter Blickle, som introducerat det, menar att man kan tala om en kommunalistisk epok mellan feodalismen och industrialismen baserad på en egalitär arbetsdelning som i sin tur utgjorde grunden för en kompetent kollektiv politisk kultur, grundad i en uppfattning om det allmänna bästa. Den kommunala principen anses ha överbryggat interna ekonomiska skillnader och gjorde det möjligt för lokalsamhället att svara på och anpassa sig till den framväxande statens krav på och intrång i lokalsamhället. Europa bestod av ett lapptäckande av sådana lokala gemenskaper i form av hela provinser och landskap men även i form av städer, byar och socknar. Enligt Blickle skapades den kommunala ordningen i och av de lokala gemenskaperna själva, och de kom att utgöra en viktig förutsättning för en politisk kultur präglad av förhandlingar, vilket ersatte en mer våldspräglad medeltida relation mellan lokalsamhälle och centralmakt.⁵⁵

Steinar Imsen är den forskare som tydligast knutit an till Blickle. Den norska bondekommunen blir i Imsens ögon en uråldrig politisk organisation som inte tappade nämnvärt i kraft när staten reformerade det norska samhället från 1500-talet och framåt.⁵⁶ Österberg och Peter Aronsson knyter inte det svenska bondesamhället lika hårt till Blickle. Österberg lyfter framför allt fram Blickles underifrån- och aktörsperspektiv samt tillgången på

⁵⁴ Aronsson 1992 s. 337, 344, Frohnert 1993 s. 23–25, 278–295, Gustafsson 1994c s.215–216.

⁵⁵ Blickle 1981/1997 s. II, 78, Blickle 1986 s. 530, 535, Blickle 1997 s. 328.

⁵⁶ Imsen 1994 s. 180–181, 238.

lokala offentliga institutioner och Aronsson vill se det som ett uttryck för ett bondesamhälles gemensamma intressen i en relativ autonom politisk organisationsform där sociala skillnader i övrigt spelar mindre roll.⁵⁷

I likhet med forskningsdiskussionen kring den tidigmoderna statsmakten finns det även olika syn på kommunalismen. Vissa forskare håller med om att de politiskt egalitära tendenserna var framträdande men framhåller samtidigt att detta kan ha varit skapat av överheten. Helen Nader menar till exempel att den kommunala autonomi under medeltiden upprätthölls med kungamaktens goda minne som ett instrument mot politiska motståndare.⁵⁸ Kommunalism skulle i så fall handla om en maktteknik för överheten att kontrollera lokalsamhället ekonomiskt och politiskt.⁵⁹

En något annorlunda tolkning går ut på att kommunalismen skapades i mötet mellan kungamakt och lokalsamhälle. Björn Poulsen ser till exempel bondegemenskaperna i Danmark som något som existerade i relation till statsmakten. Anders Bøgh menar att samtidigt som det pågick en »feodaliseringssprocess« i senmedeltidens Danmark stärktes bondesjälvstyret. Detta förklarar Bøgh med att godsens visserligen fick mer makt men att godsstrukturernas utvidgning släppte fram ett utökat bondesjälvstyre.⁶⁰

De oligarkiska dragen, det vill säga att kommunalismen kunde dölja informella maktstrukturer under en skenbart egalitär yta, har också alltmer kommit att betonas. Att de tidigmoderna städerna styrdes av oligarkier är väl belagt.⁶¹ Men i fråga om bondesamhället har forskningen inte varit lika entydig. Att inget bondesamhälle någonsin varit ekonomiskt homogent är en ofta upprepad självklarhet och från flera delar av det senmedeltida och tidigmoderna Europa finns det exempel på hur ett ekonomiskt överskikt av bönder var mer tongivande än andra i de kommunala organisationerna. I det nordiska bondesamhället framträder mer eller mindre tydligt informella lokala maktstrukturer centrerade kring vissa inflytelserika familjer i en på ytan politiskt egalitär organisation.⁶²

⁵⁷ Österberg 1989 s. 75–77, Aronsson 1992 s. 27–28, 342.

⁵⁸ Nader 1996 s. 216–220.

⁵⁹ Ett synsätt som återfinns hos Lindegren 1980 s. 132–133 som dock inte använder begreppet kommunalism.

⁶⁰ Poulsen 1997 s. 16–17, Bøgh 1994 s. 88–105.

⁶¹ Burke 1973 s. 32, Ericson 1984 s. 40, 52, Dilcher 1997 s. 233, Musi 1997 s. 307, van Nierop 1997 s. 277.

⁶² Hertz 1978 s. 77–106 som visar hur det i de danska landsbygdskommunerna formades en »tingsaristokrati« bestående av välmående bönder. Liknande processer i Tyskland och Frankrike har lyfts fram av bland andra Lottes 1984 s. 156–157, Robisheaux 1989 s. 127–128 och Dewald & Vardi 1998 s. 36. För nordisk del se Österberg 1984 s. 10–13, Imsen 1994 s. 195, 202, 217, Gustafsson 1994a s. 165, Imsen & Vogler 1997 s. 12, Poulsen 1997 s. 12, 14, 18, jfr även Österberg 2000 s. 307 om nämndemännen vid de svenska häradsrätterna som en lokal elit.

En fråga om försvenskning?

Ett nyckelbegrepp i forskningen kring övergången är »försvenskning«, en term som ibland tämligen oproblematiserat fått illustrera de östdanska landsdelarnas inlemmande i det svenska riket.⁶³ Lars Ericson och Jaak Naber menar dock i sina analyser av den administrativa försvenskningen av de skånska städerna och av Narva att det mer handlade om maktcentralisering än om en försvenskning i etnisk mening.⁶⁴ Detta synsätt delas av Harald Gustafsson, Hanne Sanders och Karl Bergman som i stället för att tala om försvenskning menar att man, i synnerhet efter enväldets införande i Sverige 1680, bör se det som en centraliseringspolitik som även kom att gälla gamla svenska områden.⁶⁵

Det äldre forskningsläget är, vilket Sanders visat, ibland färgat eller styrt av mer eller mindre omedvetna nationella tolkningsramar.⁶⁶ Själva begreppet försvenskning började, som Lars Elenius framhållit, användas i politisk mening först under 1800-talets slut.⁶⁷ Frågan är dock om kritiken träffar rätt om man ser på vad samtiden inbegrep i integrationspolitiken. Tanken att se den svenska uniformitetspolitiken som en centraliseringsprocess finns redan hos Rosén, som heller inte använder termen försvenskning i etnisk betydelse. Han talar uttryckligen om uniformitetssträvandena som en inrikespolitisk fråga, det vill säga en medveten politik från statsledningen att uppnå likhet i lagar, privilegier och representation inom hela det svenska riket.⁶⁸

Det är enligt min mening inte särskilt problematiskt att beteckna införandet av svensk lag, rättsväsende, administration och kyrkoordning som en försvenskning. Tvärtom så markerar begreppet i dessa fall att övergången, oavsett den generella centraliseringsprocessen i riket, var en brytpunkt. Det kan ha varit mindre problematiskt att i de gamla svenska områdena gå över från den svenska kyrkoordningen av år 1571 till den svenska kyrkolagen av år 1686 jämfört med att byta den danska kyrkoordningen mot den svenska i de nya landsdelarna. Detsamma gäller den världsliga lagstiftningen. Det svenska rättssystemet skilde sig på flera väsentliga punkter åt från det danska, vilket Ingrid Dübeck tydligt visat, inte minst genom att det svenska rättssystemet vid 1600-talets mitt var mer professionaliserat och reglerat.⁶⁹ Språkligt sett kan man, som Stig Örjan Ohlsson och Stig Alenäs, tala om en för-

⁶³ Åberg 1958, Åberg 1995, Skansjö 1997 s. 177–180, 186–188 för gotländsk del Öhrman 1994 s. 163, Laving 1995 s. 135.

⁶⁴ Ericson 1984 s. 58–59, Naber 1995 s. 9, 139.

⁶⁵ Gustafsson 2000b s. 19–20, 23, Sanders 2000 s. 164–165, 168–171, Sanders 2002 s. 251, Bergman 2002 s. 22–24, 362–363, 366.

⁶⁶ Sanders 2000.

⁶⁷ Elenius 2001 s. 22.

⁶⁸ Rosén 1946 s. 227.

⁶⁹ Dübeck 1987 s. 41.

svenskningsprocess i Skånelandskapen.⁷⁰ Vad jag vill understryka är att om man allt för mycket betonar centraliseringsprocesserna i det stormaktstida svenska riket i stort riskerar de skillnader och brytpunkter som övergången innebar för de erövrade landsdelarna att tonas ner allt för mycket.

Men det blir onckligen problematiskt när begreppet försvenskning används i betydelsen av det som Sven Tägil kallat »etnifiering».⁷¹ Olof Hägvalds påstådda »danskhet» sätter onckligen fokus på en dimension av övergångsproblematiken och statsbildningsprocesserna som inte varit föremål för samma forskningsintresse, nämligen hur den formade och förändrade folks identiteter.

Att det fanns en vilja hos statsledningen att omnationalisera den tidigare östdanska befolkningen uttrycks tydligt i Karl XI:s så kallade Ljungbyreskript där riktlinjerna för uniformitetspolitiken i Skånelandskapen drogs upp. Karl XI:s generalguvernör i Skåne, Rutger von Ascheberg, talade om en försvenskning som även skulle gälla »invärtas i sinnelag och tapperhet» hos skåningarna.⁷²

Sådana uttalanden är inte särskilt uppseendeväckande. Det står klart att det inom de styrande elitskikten redan under medeltiden fanns föreställningar om ett för riket gemensamt, ofta mytologiskt ursprung, en gemensam lag, historia, språk, sedvanor och ett klart definierat territorium.⁷³ Dessa föreställningsvärldar har givits något olika beteckningar i syfte att undvika det förment anakronistiska begreppet nationalism. Susan Reynolds betecknar de tidigmedeltida rikslojaliteterna som »regalism» medan Anthony D. Smith har talat om »ethnien» som en form av kulturella gemenskaper. Inom svensk forskning har Rune Johansson myntat termen »protonationalism» medan Harald Gustafsson använt ord som »patriotism» och senast, inspirerad av Reynolds, »riksidentiteter».⁷⁴ Patrik Hall och Jonas Nordin håller däremot, men med förbehåll, fast vid termer som »nationell» och »nationalism».⁷⁵

Intresset för detta ämne har alltmer förskjutits till att gälla huruvida dessa föreställningsvärldar också kom att omfattas av bredare befolkningslager i samband med statsbildningsprocesserna. Frågan huruvida de tidigare danska undersåtarna i etnisk och nationell mening blev assimilerade ställdes redan av Fabricius. Hur kunde skåningarna, denna »gren av det danska

⁷⁰ Ohlsson 1978 s. 10, 149–151, Alenäs 2000 s. 164.

⁷¹ Tägil 1996 s. 15.

⁷² Ljungbyreskriptet är tryckt i *Samlingar till Skånes historia* 1869 s. 39–41. Citatet från Åberg 1950 s. 252.

⁷³ Ranum 1975.

⁷⁴ Reynolds 1984/1997 s. 250–261, Smith 1986/1995 s. 22–30, Johansson 1993 s. 25, Gustafsson 2000a s. 317–318, 330.

⁷⁵ Hall 2000 s. 16–32, Nordin 2000 s. 22, 36, 444.

folket», så förhållandevis lätt inkorporeras i det svenska riket? Vad Fabricius var ute efter var alltså att studera förlusten av en dansk nationalkänsla hos skåningarna.⁷⁶

Här är man i modernare forskning inte överens. Ole Feldbæk menar, utifrån ett danskt perspektiv, att nationella föreställningsvärldar inte började spridas utanför snävare elitgrupperingar förrän under upplysningstiden. Denna ståndpunkt intar också Anders Linde Laursen och Karl Bergman som menar att bönderna i 1600-talets Skånelandskap inte identifierade sig med eller föreställde sig vara vare sig danskar eller svenskar.⁷⁷ Forskare som Rune Johansson, Gustafsson och Nordin är dock något mer försiktiga med att uttala sig om i vilken mån dessa föreställningar omfattade även bredare folklager. Nordin framhåller att det hos den styrande eliten fanns en vilja att föra ut sitt nationella budskap och att förutsättningarna för att denna retorik skulle ha framgång var lika goda som vad gäller den religiösa världsbilden.⁷⁸ Gustafsson konstaterar, liksom Marko Lamberg, att även människor i bredare samhällsskikt använde etniska markörer som epitet men särskilt Gustafsson ställer sig frågande till vad det betydde och är tveksam till att det skulle vara frågan om det vi idag betecknar som nationalism.⁷⁹ Han menar att man i stället för att söka efter dåtidens människors nationella identiteter bör försöka se vilka identiteter de hade och vad de betydde i samtiden.⁸⁰ Det är alltså i detta forskningsläge som Olof Hägvalds påstådda lojalitetsförklaring till det »danska« skall sättas in. Men om vi skall försöka förstå vad det betydde för en gotländsk bonde på 1600-talet att vara dansk måste den process närmare analyseras som gjort det möjligt för honom att uttrycka sig som han gjorde.

Utgångspunkter och syfte

De östdanska landsdelarnas övergång till Sverige under 1600-talet är ett väl belyst tema. Vi känner ingående till den politiska bakgrunden och den faktiska integrationspolitikens faser. Vad som är mindre utrett är hur övergången upplevdes »underifrån«, det vill säga hur den påverkade de så kallade vanliga människornas handlingar och tankar. Kring dessa frågor finns det ett betydligt mer omfattande forskningsläge som berör statsbildningspro-

⁷⁶ Fabricius I s. 14, Fabricius III s. 11, Fabricius IV s. 9.

⁷⁷ Feldbæk 1996 s. 133–134 som därmed i stort återger den egna uppfattningen från Feldbæk 1991, Linde Laursen 1995 s. 64–65, Bergman 2002 s. 372.

⁷⁸ Johansson 1993 s. 30–31, Gustafsson 2000a s. 330, Nordin 2000 s. 444–445, 447.

⁷⁹ Gustafsson 1998 s. 210, Lamberg 2000 s. 515, 518–519.

⁸⁰ Gustafsson 2000b s. 17, 22.

cesserna och dess konsekvenser i det tidigmoderna Europa i stort. Jag har dock endast kortfattat rört det europeiska forskningsläget och i stället riktat in mig på det nordiska.

Forskningsläget kring mötet mellan stat och folk brukar ofta delas in i två motsatta perspektiv. Det ena har fokuserat på statens maktutövning och kontroll. Makt- och militärstaten ses inte enbart som en ambition utan också som en negativ realitet för rikets undersåtar. De inte bara sögs ut och förtrycktes ekonomiskt utan kontrollerades även kroppsligt, genom militärutskrivningar, moraliskt och ideologiskt, via kyrkan och den alltmer byråkratiserade samhällsordningen. Detta ledde till att bondesamhället pacificerades och disciplinerades. I kontrast till detta har, genom att fokusera på det mer vardagliga och kontinuerliga mötet mellan överhet och undersåtar, en bild av en mer mångfacetterad och dynamisk och framför allt i stort sett fredlig interaktion mellan politiskt kompetenta lokala gemenskaper och en inte sällan kompromissvillig överhet presenterats. Detta berodde på att överhet och undersåtar delade vissa grundläggande normer och värderingar samt att undersåtarna via ett gammalt självstyre baserat på domstolar och sockenstämmor, tillägnat sig en politisk förmåga att kommunicera med överheten.

Motsatsförhållandet mellan dessa två perspektiv är dock alltför polariserat. Ingen av de forskare som nämnts i denna översikt kan sägas ha ett helt entydigt perspektiv. De två perspektiven skall snarare ses som två »idealtypiska« teoretiska riktpunkter som en undersökning kring relationen mellan bönder och stat kan sättas in i. Det är dock viktigt att, vilket Börje Harnesk, Peter Reinholdsson och Martin Linde understrukit, ha klart för sig att interaktionen mellan bönder och stat knappast var en fråga om ett möte på lika villkor. I dialogen mellan överhet och undersåtar fanns det onekligen en samtalsledare, och denna samtalsledare var staten.⁸¹

Jag delar alltså maktstatsperspektivet sett som en samtida *ambition*, men vill samtidigt vara öppen för att dess regionala praktik och genomslag kan ha sett olika ut beroende på vad det var staten interagerade med. Vad jag vill poängtera är att det inte går att förstå och tolka mötets konsekvenser om vi inte vet vad det var som möttes. Jag ställer mig därför även skeptisk till generaliseringen av det nordiska bondesamhällets förment egalitära politiska kompetens. Vad som behövs är snarare fler inblickar i det äldre bondesamhällets politiska organisation och det eventuellt fredliga, alternativt konfliktfyllda, mötet med statsmakten, än utblickar i ett likaledes generaliserat västeuropeiskt bondesamhälle och dess möte med staten.

⁸¹ Harnesk 1998 s. 638–639, Reinholdsson 1998 s. 263–264, Linde 2000 s. 27.

Syftet med denna avhandling är att studera det gotländska bondesamhällets övergång från Danmark till Sverige ur ett underifrånperspektiv. Med det menas att jag framför allt är intresserad av att analysera övergångens konsekvenser ur de så kallade vanliga människornas perspektiv. Men jag vill, när jag längre fram knyter samman delundersökningarna, försöka lyfta exemplet till en mer generell diskussion kring hur människornas tankar och handlingar formades och förändrades av en historisk förändringsprocess. Avhandlingen har därmed en *kulturhistorisk* ambition. Jag vill, som Lynn Hunt uttryckt det, göra »närgångna tolkningar av texter, bilder och handlingar och vara öppen för vad detta berättar snarare än att efterstäva att skapa nya stora berättelser eller teorier».⁸²

I förhållande till forskningsläget kring de danska landskapens övergång till Sverige och till diskussionerna kring etnicitet och nationalism i det äldre samhället kommer studien att utgöra ett nytt bidrag i och med att vi fortfarande vet ganska litet om dessa frågor. Men den är också tänkt att utgöra ett bidrag till den pågående diskussionen kring relationen mellan bönder och statsmakt i det tidigmoderna samhället.

Metod och källmaterial

Undersökningen baseras på en bred materialgenomgång. Jag har använt domstolsprotokoll från både världslig och andlig rätt men också, i synnerhet när jag analyserar identitetsuttryck, artefakter i form av gravstenar, epitafier, inskriptioner och bilder i de gotländska kyrkorna. Dessutom finns det texter producerade i och av bondesamhället självt bevarade. Källmaterialet presenteras, i likhet med de teoretiska verktygen, närmare i anslutning till respektive delundersökning.

Problemet är inte i första hand tillgången på källor utan vad de förmedlar. Knud Fabricius påpekar hur svårt det var för honom att nå ner till den skånska vardagen och konstaterar, närmast uppgivet, att »bonden tier. Taler han endelig en Gang, er det med en anden som Mellemand».⁸³ Detta grundläggande källkritiska problem har också betonats av de stora namnen inom den kulturhistoriskt inriktade forskningen. Carlo Ginzburg, Peter Burke och Nathalie Zemon Davis har påmint om att de källor som berättar något om vanligt folks tankar och handlingar så gott som uteslutande är indirekta, dels genom att de är skriftliga återspeglings av en i huvudsakligen muntlig kultur, dels genom att texterna dessutom är producerade av elitgrupperingar. Men de menar samtidigt att man inte får överdriva problemet. Burke menar att man genom indirekt läsning av texter trots allt kan få

⁸² Hunt 1989 s. 22. Förf. översättning.

⁸³ Fabricius II s. 192.

fram åtskilligt om folkliga kulturella uttryck.⁸⁴ Mest optimistisk är Davis. Trots flera förmedlingssteg i nådeansökningar insända till den franske kungen på 1500-talet, menar hon att berättelserna låg nära supplikantens ord för att kunna upprätta en mer personlig relation mellan kung och supplikant. Överhettan hade ett intresse av att få höra en så ursprunglig berättelse som möjligt. Davis försöker alltså skala bort de formaliserade textpartierna och vaska fram former och uttryck i ett folkligt muntligt berättande.⁸⁵

Några teoretiska begrepp och definitioner

Jag har valt att ta upp och diskutera vissa centrala teoretiska begrepp i anslutning till respektive delundersökning. Jag skall dock här kortfattat nämna vilka begrepp det rör sig om och hur de kommer att knytas till de olika delundersökningarna.

I det kapitel som rör integrationspolitikens genomslag i lokalsamhället tar jag avstamp i Max Webers välkända *byråkratiseringsteori*. Med begreppet som ett analytiskt verktyg vill jag tydliggöra brytpunkter, kontinuitet och kontraster mellan danskt och svenskt styre. Byråkrati ses i detta sammanhang inte enbart som en organisationsform och ett kontrollmedel utan också som en för bondesamhället ny kommunikationsform, vilket leder över till temat för de följande kapitlen som ur olika aspekter rör det gotländska bondesamhällets interaktion med statsmakten. Här är det centrala begreppet *politisk kultur*. Jag vill med hjälp av begreppet inte bara förstå och tolka hur mötet mellan bönder och stat såg ut utan också hur det förändrades. Det gäller både den fredliga dialogen och det vardagliga motståndet. I dessa kapitel ingår också det redan diskuterade begreppet kommunalism som ett genomgående tema. Med kommunalism avser jag en politiskt egalitär och kollektiv organisationsform som överbryggat socioekonomiska skillnader i övrigt.

Ytterligare ett teoretiskt angreppssätt gäller kollektivt identitetskapande. Utifrån den norske antropologen Fredrik Barths diskussion kring symboliska gränsers betydelse för konstruktionen av etnicitet, i kombination med Anthony D. Smiths teorier kring etnicitetens innehåll i ett historiskt perspektiv, diskuteras betydelserna av gutniskt, danskt och svenskt, men även hur social ställning manifesterades inom det gotländska bondesamhället. Slutligen, för att undvika de anakronistiska associationer som begreppet »nationalism« ibland väcker vill jag, liksom Susan Reynolds och Harald

⁸⁴ Burke 1978/1983 s. 82–95, Ginzburg 1976/1996 s. 9, 12. Jfr. även Sabeau 1984/1987 s. 2.

⁸⁵ Davis 1987 s. 15, 20–21, 37–39, 81–85, 89, 92, 96, 98, 101–102, III.

Gustafsson, att använda termen *riksidentitet*. Vad den eventuellt innefattade, hur och när den formades på Gotland finns det anledning att återkomma till.

Disposition

Avhandlingen är *disponerad* på följande sätt. Inledningsvis presenteras den statliga integrationspolitiken från både dansk och svensk sida riktad mot det gotländska bondesamhället. Avsnittet bygger på tidigare forskning och syftar både till att fördjupa bilden av integrationspolitiken i praxis, och att teckna den kontext i vilken följande avhandlingskapitel skall placeras. Vad jag vill veta är vilket genomslag den statliga integrationspolitiken riktad mot Gotland fick i praktiken och i vilken mån man kan tydliggöra brytpunkter, kontraster men också kontinuitet mellan det danska och det svenska styret.

Därefter analyseras mötet mellan de gotländska bönderna och statsmakten. Hur såg den vardagliga politiska kultur ut och hur påverkades den av övergången? Analysen tar avstamp i de lokala institutionerna, både de med gammal förankring och de som statsmakten efter hand skapade eller reformerade. Jag är intresserad av vilka *aktörer* som framträdde på dessa arenor, hur de *agerade* och hur detta agerande eventuellt förändrades över tid. Ett kapitel ägnas särskilt böndernas användande av skrift i kommunikationen med statsmakten. I det lokala interaktionsmönstret innefattas både dialogen och protesten som delar av ett och samma handlingsmönster. Frågan är inte om bönderna fredligt förhandlade och ibland, som Olof Hågvalds, trilska-des med överheten, utan *hur* de gjorde det. I kapitel 6 analyseras brott riktade mot staten. I kapitel 7 och 8, undersöks böndernas förnationella föreställningsvärldar. Slutligen, i avslutningskapitlet, försöker jag knyta samman delundersökningarna genom att återkoppla till den inledande diskussionen kring olika integrativa faktorer, vad de betydde och hur de formade böndernas tankar och handlingar i relation till inte en, utan två delvis olika rikstillhörigheter.

2. Gotlands övergång från Danmark till Sverige

Gotlands statsrättsliga ställning fram till Brömsebrofreden

I den lokalhistoriska litteraturen brukar Gotland ofta framställas som ett unikt exempel på hur en samling fria bönder lyckas behålla sin urgamla självständighet mot omgivande stormakter.¹ Sett i ett vidare europeiskt perspektiv utgör Gotland snarare ett typexempel på hur de medeltida riksbyggingarna var sammansatta av landområden som kunde behålla egna lagar och privilegier och därmed kunde utgöra mer eller mindre självständiga territorier. Genom privilegier, lokal lagstiftning och ömsesidiga trohets seder gavs stabilitet samt skapades ömsesidig lojalitet mellan kungamakt och provinselit.²

Under äldre medeltid utgjorde Gotland ett så kallat skatteland under Sveariket. Det innebar att ön erlade en årlig tribut samt att man var ålagd att följa sveakungarna på krigs- och korståg. I övrigt erkändes ön som en politiskt fristående enhet med egen lag och uppbördssystem.³

Trots detta märks tidigt strävanden från både dansk och svensk sida att få kontroll över ön. Gotlands statsrättsliga status förblev dock länge omissd.⁴ Statsledningarna i Sverige och Danmark var under 1400-talet överens om att ön var en del av Kalmarunionen men man var oenig om öns rikstillhörighet.⁵ Den politiska maktkampen under 1400-talet komplicerade saken ytterligare. Ön användes periodvis som bas för länsberrar med mer eller mindre privata maktambitioner. Under släkten Totts innehav (1449–1487) spelade till exempel länsberrarna tidvis ut danska och svenska intressen mot varandra.⁶ När Ivar Axelsson Tott slutligen överlämnade ön till den danska kronan 1487 inleddes dock en mer aktiv dansk integrationspolitik.⁷ Den genomdrevs mot en fond av svenska anspråk på landskapet eftersom Gustav Vasa ansåg att Gotland och Skånelandskapen utgjorde naturliga delar av det svenska riket. Gotlands statsrättsliga ställning kom att slutgiltigt

¹ Öhrman 1994 s. 72.

² Reynolds 1984/1997 s. 257.

³ Yrwing 1940 s. 32, Yrwing 1978 s. 19, 21, 23–26, Kyhlberg 1991 s. 269, Sundberg 1997 s. 12–15.

⁴ Schück 1945 s. 207–220, Yrwing 1978 s. 54–79, Gustafsson 2000a s. 98–100, Olesen 2001 s. 184–193.

⁵ Yrwing 1978 s. 54, Olesen 2001 s. 181.

⁶ Yrwing 1978 s. 54–55, Larsson 1997 s. 309 som visar hur Erik av Pommern såg Gotland som sin privata egendom under perioden 1438–1449.

⁷ Yrwing 1978 s. 74.

regleras i Stettinfreden 1570 då Sverige definitivt avsåde sig anspråken på ön som nu formellt blev en del av det danska riket.⁸ Den politiska utvecklingen i Östersjöområdet, som under 1600-talets första hälft allt mer kom att gynna det svenska riket på bekostnad av det danska, ledde dock, som sagt, till att ön undantagslöst övergick till Sverige i november 1645. Det framgår tydligt av det svenska riksrådets diskussioner inför och efter övertagandet att man såg Gotland som ett återerövrat landskap. Den mest påtagliga konsekvensen av det var att befolkningen undantagslöst gavs representation i den svenska riksdagen.⁹

Ett sista försök från dansk sida att återta ön skedde dock i samband med skånska kriget. Gotland ockuperades 1676 men återlämnades till Sverige i enlighet med freden i Lund 1679. Därmed var Gotlandsfrågan löst. Under loppet av 150 år hade Gotlands politiska status förändrats från att ha varit en självständig del i ett unionskonglomerat till att utgöra en statsrättsligt sett inkorporerad del av det svenska riket.

Från dansk till svensk administration

När det svenska riksrådet i september 1645 diskuterade hur man skulle förhålla sig till de landskap man vunnit i Brömsebrofreden var man överens om att det gällde att inte gå för hårt fram. Den nyutnämnde landshövdingen på Gotland, Åke Hansson Ulfsparre, uppmanades därför att bete sig väl mot de nya undersåtarna. Samtidigt framgår det att den mjuka handen hade en hård kärna. Axel Oxenstierna påminde Ulfsparre om att de nya undersåtarna med »rätt och allvar« skulle hållas till »devotion«, det vill säga underdå-nighet. De skulle vara på det klara med att varje försök till trilskanie med statsmakten kunde mötas av, som han uttryckte det, goda soldater.¹⁰

Den instruktion som i april 1646 utfärdades till Ulfsparre vittnar om en tydlig ambition att inkorporera Gotland rättsligt, administrativt, ekonomiskt och kyrkligt. Landshövdingen skulle resa runt på ön och noga informera sig om hur förvaltning, tullar, skattesystem, kyrka och rättsväsende såg ut och »med gott manér« införa »svensk ordning«.¹¹ Med en sammanfattande term kan instruktionen ses som inledning på ett genomgripande byråkratiseringsprogram. Men hur blev det i praktiken?

⁸ Yrwing 1978 s. 77–79.

⁹ Srp X s. 590, Srp XI s. 124–125, 185. Gislestam 1995 s. 132–133.

¹⁰ Srp XI s. 185. Levin 1909 s. 171. Uppmaningarna att gå försiktigt tillväga upprepades av drottning Kristina i ett memorial till Ulfsparre i november s.å. (Dannert 1939 s. 62) och av Riksrådet i mars 1646, se Srp XI s. 320.

¹¹ Dannert 1939 s. 62, Levin 1909 s. 173.

När man talar om byråkratisering är det svårt att inte ta avstamp i Max Webers välkända definition. En rationell byråkrati skall innehålla reglerade och kontinuerliga kompetensområden samt en reglerad tjänstemannahierarki. Ämbetsmännen förutsätts vara utbildade samt att hela deras arbetstid tas i anspråk för ämbetsutövningen. Ytterligare ett kriterium är att en byråkrati måste styras av generella regler och baseras på skriftliga dokument.¹²

Givetvis går det inte att för 1600-talets del tala om byråkrati i modern mening men statens intåg i det tidigmoderna lokalsamhället har ändå betecknats som en byråkratiseringsprocess.¹³ David Gaunt, Nils Runeby och Göran Rystad har diskuterat framväxten av en allt starkare civil ämbetsmannastat under 1600-talet. Pär Frohnert och Ulf Bergman har i sina analyser av fogde- och länsmansämbetet respektive lotsväsendet, med hjälp av Weber, kunnat tydliggöra dessa ämbetens konkreta funktioner och professionalisering, och därmed visat teorins tillämpbarhet på en mer lokal nivå.¹⁴

Byråkratins grundpelare är alltså *regleringar, professionalisering* och det som Nils Erik Villstrand träffande betecknat som ett *förskriftligt*.¹⁵ Det är med dessa ledord integrationspolitikens genomslag på Gotland närmare skall presenterats.

Gotland som danskt räkenskapslän

Det var en liten administration som mötte den svenska truppstyrka som i november 1645 gavs tillträde till Visborgs slott. Militärt sett var Gotland inte särskilt imponerande. År 1644 avlönades tre individer med militär status på ön, en vaktmästare, en arklämästare och en bösseskytt. Man tycks ha förlitat sig på en inte alltför tränad eller rustad bonde- och borgarmilis.¹⁶

Förvaltningen bestod förutom av länsherren av en slottsfogde, en slottsvaktmästare och en slottsskrivare. Deras ansvarsområde var att redovisa uppbörden. De biträddes av en proviantskrivare och en tjärskurare.¹⁷ Ansvaret för att uppbörden drevs in innehades av tre ridefogdar. De skulle dessutom bevaka kronans intressen vid domstolarna på landsbygden. Med hjälp av var sin settingsskrivare, var de också ansvariga för att tingsvittnen och saköreslängder upprättades och redovisades i länsräkenskaper.¹⁸ Tullväsendet var knutet till uppbördssystemet men det var indelat i åtta särskilda

¹² Weber [1914]/1987 s. 58–60, se även Torstendahl 1989 s. 26, 33, 57.

¹³ Se t.ex. Burke 2000b s. 118–120.

¹⁴ Gaunt 1975 s. 72–73, 83–90, 96–97, Runeby 1979 s. 301–311, Rystad 1983 s. 61–70, Frohnert 1993 s. 88–93, Bergman 1995 s. 72–78.

¹⁵ Villstrand 1999 s. 95–97.

¹⁶ Söderberg 1961 s. 36, Hammarhjelm 1998 s. 201–202.

¹⁷ Tjärskuraren hade ansvaret för kronans tjärförråd. Se Arfwidsson Bäck 1967 s. 31 not. 24.

¹⁸ Tingsvittnen utgjordes av utdrag ur domslut, kvittenser på värderingar och bötesummor. Saköreslängder var listor över vilka som bötfölls vid tinget.

distrikt. Det bestod av en tullnär, åtta hamnfogdar, en för varje lanthamnsdistrikt, samt två lantridare. Dessa skulle också kontrollera och driva in beskattningen av böndernas fiske, den så kallade garnströmmingen.¹⁹ Totalt sett innefattade den civila länsförvaltningen knappt tjugo individer, inklusive länsherren.²⁰

Förvaltningens utseende vid tiden för övergången var resultatet av en process som inletts på 1500-talet. Under Christian III (1536–1559), påbörjades en reformering där en majoritet av de dansk-norska länen omformades till att bli så kallade räkenskapslän. Detta innebar att länsherren avlönades av länets inkomster, men att överskottet oavkortat skulle gå till kronan. Vad Christian III påbörjade och hans efterträdare fullföljde var att bryta ner länsherrarnas tidigare självständiga ställning. De kom, som Erling Ladewig Petersen uttryckt det, att bli mer av statliga ämbetsmän än de politiska maktfaktorer, den »militära kast« de kunde utgöra under medeltiden.²¹

Länsherrarnas uppgift blev att övervaka kronans ekonomiska intressen, rättsväsendet och kyrkan. De var också ansvariga för att lagar och påbud förkunnades och efterlevdes och de innehade också utnämningsrätten för flera lokala ämbeten. Han var den högste militära myndighetspersonen och innehade vanligtvis sin tjänst under en begränsad tidsperiod. Detta var en medveten strategi för att undvika korruption och maktmissbruk. Det handlade alltså inte om ett resultat av vanstyre. Under 1600-talet fick länsherrarna alltmer en funktion som mellanhänder i den skriftliga kommunikationen mellan lokalsamhälle och centralmakt i och med att de skulle verifiera suppliker, det vill säga besvärsskrifter, från borgare och bönder innan dessa sändes vidare till det danska kansliet.²²

Denna process återspeglas tydligt i de gotländska länsherrarnas förläningsbrev som efter hand blev allt mer detaljerade och anpassade till lokala förutsättningar. I den äldsta bevarade instruktionen utfärdad för Jens Bille 1559 uppmanades denne att uppbära kronans räntor och rättigheter, att hålla slottet i gott skick samt att avlöna och hålla slottsstaten med kläder. Länsherren skulle se till att lagar och förordningar efterlevdes och han fick inte tvinga på länets befolkningar några pålagor utan kungens vetskap.

En påtaglig brytpunkt i länsherreinstruktioner märks under 1580-talet. Mogens Gøyes och Erik Lykkes förläningsbrev, från 1585 respektive 1587, innehöll i jämförelse med tidigare instruktioner, betydligt mer detaljerade

¹⁹ Arfwidsson Bäck 1967 s. 29, 31 tabell 1.

²⁰ Se bilaga 1 s. 236.

²¹ Ladewig Petersen 2000 s. 79–80.

²² Jespersen 2000 s. 114–115.

föreskrifter. Det handlade om de lokala ämbetsmännens rättigheter och skyldigheter men även om kyrkliga, framför allt då kyrkoekonomiska frågor. Förläningsbrevet fick sin slutgiltiga form först 1622. Kärnan från 1559 fanns kvar men den var nu utökad till ett trettiofem punkter som i detalj reglerade allt från uppbördens redovisning till kökspersonalens löner och uppgifter.²³ På Gotland uttrycktes länsherrens uppgift som förmedlare av skrivna klagomål i ett öppet brev från 1623. Öborna uppmanades där att alltid i ett första skede vända sig till länsherren med sina suppliker. Han skulle också underteckna dem innan de sändes vidare.²⁴

Trots detta var alltså förvaltningen numerärt sett begränsad när Sverige tog över ön. Men den hade varit ännu mer begränsad. Under 1500-talet var förmodligen endast en fogde stationerad på ön. Det finns dock uppgifter som tyder på att ön periodvis kan ha varit indelad i två fogderier.²⁵ Men år 1538 uppmanades de gotländska bönderna att visa lydnad mot den fogde som skulle insättas av länsherren på kungens vägnar.²⁶ På 1540-talet talas det uttryckligen om en landsfogde, åtminstone en kunglig tjänare, samt en skrivare, verksamma på ön.²⁷ Det var också först på 1580-talet som en tullstat började framträda på Gotland. Tullaren och hamnfogdarna omnämns till exempel uttryckligen i länsherrebrevet först från och med 1585, men fanns förmodligen något tidigare än så.²⁸

I de danska länen var dock en liten ämbetsmannastab norm. Erling Ladewig Petersen framhåller att förvaltningen i Sönderjylland inte omfattade mer än cirka 300 personer fördelade på sju län under 1500-talet.²⁹ I Jämtland sköttes uppbörd och rättsväsende av en fogde och en sorenskrivare. Landskapet saknade garnison och försvaret sköttes från Trondheim. Först efter Kalmarkriget (1611–1613) då landskapet ockuperats av svenska trupper organiserades ett jämtländskt kompani.³⁰ Øystein Rian, som studerat det norska länet Bratsberg, ger en liknande bild. Till administrativ hjälp hade länsherren två fogdar, en sorenskrivare samt 18 bondelänsmän knutna till varsitt tingslag. I länet fanns före 1632 en tullare. Därefter indelades länet i två tulldistrikt. Den militära närvaron i Norge bestod av utskrivna båtsmän och en mindre grupp officerare. I krigstid var den militära styrkan något större.³¹

²³ *Dokument om landet Gotland fram till 1600-talets mitt.*

²⁴ CCD IV:53.

²⁵ Siltberg 1990b s. 252.

²⁶ RDHD 2:2:1:268.

²⁷ Siltberg 1995 s. 88.

²⁸ Dk 15850321 vol 8 s. 268–269. Se dock Dk 15820831 vol. 7 s. 539–540, där en hamnfogde är omtalad.

²⁹ Ladewig Petersen 2000 s. 80.

³⁰ Andresen 2000 s. 48–51, 55, 37, 59, 86.

³¹ Rian 1997 s. 25–27, 30, 32–33.

I de centrala delarna av det danska riket är bilden likartad. I Skast härad på Jylland kontrollerades uppbörd och rättsväsende under 1600-talet av en häradsfogde och en häradsskrivare som till sin hjälp hade särskilda bondefogdar.³²

Den danska länsförvaltningen på Gotland har i den lokalhistoriska litteraturen ofta framställts som misskött av ointresserade, alternativt korrupta länsherrar och ämbetsmän vilka antas ha sugit ut en provins som de betraktade mera som en koloni än som en del av det danska riket. Länsherrarna förmådde inte att reformera ett rättsväsende i oordning samt en kyrka och ett prästerskap i både administrativt och moraliskt förfall. Man har framför allt noterat den relativt korta tid de danska länsherrarna var stationerade i länet.³³

Det finns anledning att ifrågasätta denna bild. Vid tiden för övergången 1645 fanns det sedan minst ett sekel en väl etablerad och reglerad, tämligen normal dansk länsförvaltning, med en utvecklad och efterhand mer professionaliserad ämbetshierarki och med en antydning till en ökad skriftlighet både som kontroll- och kommunikationsmedel.

Införandet av svensk länsstyrelse

Övergången till Sverige kom ur administrativ synvinkel att innebära både kontinuitet och förändring. Öns förvaltning ordnades utan undantag i enlighet med 1635 års landshövdingeinstruktion. Detta innebar att det på ön tillsattes en landshövding som högste ansvarige ämbetsman. Hans huvudsakliga ansvarsområden skilde sig inte nämnvärt åt från den danske länsherrrens. Han skulle se till att administrationen fungerade, ha uppsikt över rättsväsendet och kyrkan samt se till att lagar, förordningar och påbud förkunnades och efterlevdes i länet. Landshövdingen skulle tillsätta lediga tjänster inom förvaltningen och han var, liksom i andra gränsområden, dessutom den högste militäre befälhavaren. Länsstyrelsens centrala institution var det så kallade landskansliet vilket bestod av en handskrivare, vars uppgift var att sköta landshövdingens korrespondens, samt av en bokhållare som ansvarade för upprättandet av skattelängder. Ett landskansli inrättades omedelbart efter övergången.³⁴

³² Appel 1999 s. 402–407.

³³ Särskilt tydligt hos Björkegren 1931 t.ex. s. 8–13, 26–27, 36, 74, 89 men också, om än nedtonat, hos Öhrman 1994 s. 139, 140–141.

³⁴ Sörndal 1937 s. 45–46, 61–63, Arfwidsson Bäck 1967 s. 32, 37–38.

En skillnad mot tidigare var att instruktionen för de svenska landshövdingarna var mer reglerade kring hur kontakterna med allmogen skulle se ut. Landshövdingensinstruktionen stadgade relativt ingående hur kommunikationen mellan landshövdingen och individer som hade klagomål att framföra, skulle se ut. Om den klagande framförde sitt ärende muntligt skulle landshövdingens svar eller resolution kortfattat nedtecknas av handskrivaren i landskansliets dagbok. Man såg dock helst att klagomål inlämnades skriftligt och att dessa lästes upp av handskrivaren.³⁵ Instruktionen var alltså i jämförelse med tidigare betydligt mer detaljerad kring den skriftliga kommunikationen.

På de lägre nivåerna inom lokalförvaltningen innebar inte övergången heller någon omedelbar förändring om man ser till tjänstemännens funktioner. Uppbörden sköttes av befallningsmän som till sin hjälp skulle ha en häradsskrivare, samt minst två fogdetjänare. Befallningsmännens uppgifter skilde sig inte åt från de som ridefogdarna hade haft.³⁶ Ämbetet hade gamla rötter men först under Vasatiden hade de alltmer kommit att bli statliga instrument för kontroll och kommunikation med lokalsamhällena i det svenska riket.³⁷ På Gotland insattes till en början en befallningsman med ansvar för hela öns uppbörd men efter att skattesystemet lagts om 1654 delades ön in i två fögderier med vardera en befallningsman och häradsskrivare.³⁸

Rent kvantitativt innebar övergången till svensk förvaltning dock en fördubbling av tjänstemannastaben.³⁹ Detta berodde framför allt på att tullstaten blev större. Stora sjötullen kom att sysselsätta minst femton tjänstemän. Tidigare hade som mest elva individer varit knutna dit. En ny institution var den lilla tullen, som skulle beskatta böndernas handel i Visby. Den sysselsatte enligt lönelistorna 1653 minst tio tjänstemän. Dessutom tillkom en del nya ämbeten, som häradsskrivare, skogvaktare och djurvaktare.⁴⁰ Det svenska övertagandet innebar också en betydligt större militär närvaro. År 1652 upptog till exempel slottsstaten över tvåhundra individer med militär status. Fem år senare, i augusti 1657, bestod garnisonen av 466 meniga soldater.⁴¹

Förändringen av tjänstemannastaben var dock inte enbart kvantitativ, den var också »kvalitativ». Med det menas att nya individer tillsattes på ämbetena inom förvaltningen. Det innebar också att de kom att bli mer märkbara i bondesamhället än tidigare. Man har menat att det främst var på

³⁵ *Samling af instruktioner* (...), 1852 s. 191–227 § 28.

³⁶ Sörndal 1937 s. 69, jfr även Erlandsson 1967 s. 174–177.

³⁷ Hallenberg 2001 s. 419–421.

³⁸ Arfwidsson Bäck 1967 s. 38–39.

³⁹ Se bilaga 1 s. 236.

⁴⁰ Arfwidsson Bäck 1967 s. 40.

⁴¹ Elert 1922 s. 76, Söderberg 1961 s. 45, s. IX tab. III, Carlbohm 1910 s. 308.

högre nivåer inom förvaltningen som tjänstemännen byttes ut.⁴² I Skånelandskapen var det få ämbetsmän i den tidigare danska förvaltningen som fick fortsätta sin tjänst efter 1658. Där avskedades samtliga ridefogdar redan 1659 och ersattes av svenska befallningsmän.⁴³ Utvecklingen blev likartad på Gotland. Ingen av de befallningsmän som rekryterades efter 1646 hade tidigare innehaft någon tjänst på Gotland.⁴⁴ Endast en av de tre ridefogdarna blev kvar på ön efter övergången, men då på en lägre nivå inom förvaltningen.⁴⁵

De biografiska uppgifter som går att få fram om den första generationen tjänstemän efter 1645 vittnar tydligt om att det var fråga om en brytningstid. Vi vet att den förste tullnären på ön, Isaac Ambjörnsson Printz, kom från Norrköping. Av de åtta strandridarna som avlade ed till kronan under perioden 1646–1649 bar ingen samma namn som någon av de tidigare hamnfogdarna, vars funktion de övertog.⁴⁶ Där biografiska uppgifter saknas finns det andra markörer som påvisar de nya tjänstemännens bakgrund. Framför allt är det deras språkanvändning i olika typer av skrivelser som avslöjar deras hemmahörighet men även deras i förhållande till gotländska och danska förhållanden avvikande namnformer.⁴⁷

Men förändringen på individnivå gick betydligt längre ner än så i förvaltningshierarkin. Gotland var sedan gammalt indelat i tjugo tingslag som vart och ett företrädades av en så kallad tingsdomare. De fungerade både som domare i ordets verkliga mening men också som åklagare och uppbörds-
män. Under medeltiden fungerade de också som politiska företrädare för den gotländska bondemenigheten. Domarna kom i samband med övergången att knytas till förvaltningen och rättsväsendet som länsmän. I det svenska riket hade dessa av hävd hämtats från bondesamhället men i takt med statstillväxten blev de alltmer tjänstemän inom lokalförvaltningen. Deras huvudsakliga funktioner var att fungera som lokala ordningsmän,

⁴² Dannert 1945 s. 21, Arfwidsson Bäck 1980 s. 9, Öhrman 1994 s. 151.

⁴³ Erlandsson 1967 s. 148–151 som dock påpekar att flera före detta ridefogdar återfinns på lägre ämbeten i Skånelandskapen. Erlandsson 1967 s. 154–155.

⁴⁴ Arfwidsson Bäck 1967 s. 38–39.

⁴⁵ Hercules Briant, som omtalas som landsfogde 1619 (Vdk AI:4), ridefogde i Rute och Bro settingar 1621 (ViLa Ppb/pgb). Från 1649–1656 som tingsdomare i Rute ting. Se Db 1649 Nt s. 599, Db 1656 Nt h s. 424.

⁴⁶ Felderman 1990 s. 11, Felderman 1996 s. 25–26.

⁴⁷ Se t.ex. Bfm Lars Lönn och lagläsaren Johan Rehn vars egenhändiga inlagor visar att deras modersmål var svenska. Se även Dannert 1945 s. 34, 62, Arfwidsson Bäck 1971 s. 38, Lerbom 1995 s. 159.

åklagare och som biträden till befallningsmännen.⁴⁸ De hämtades dock fortfarande på 1600-talet ur bondesamhället. Först på 1700-talet kan en tendens till kulturell distansering från länsmännens sida gentemot bondesamhället märkas även bland länsmännen.⁴⁹

För gotländsk del innebar dock övergången att tingsdomarnas tidigare starka förankring i bondesamhället relativt snabbt klipptes av. På 1580-talet titulerade sig samtliga domare med de karaktäristiska gotländska gårdsnamnen.⁵⁰ I början av 1650-talet var visserligen bilden likartad, de flesta domare bar gotländska härkomstbinamn, men fyra av dem hade dock ett avvikande namnskick.⁵¹ Tjugo år senare, 1672, var tingsdomarnas sammansättning helt förändrad. Då bar samtliga utom två släktnamn eller patronymikon vilket visar att det rörde sig om individer utan förankring i bondesamhället. På 1690-talet dominerar dessutom släktnamnen över patronymikon, vilket indikerar en kulturell distansering från bondesamhället.⁵²

Tjänstemännens distansering gentemot bondesamhället var bara en sida av den kvalitativa förändringen. Införandet av den nya länsordningen innebar att de nya tjänstemännen oftare kom att möta de gotländska bönderna öga mot öga. Detta framgår till exempel av den kommission som sändes till Gotland sommaren 1652 för att utreda påstådda missgrepp inom uppbörden 1646–1652 och som banade väg för en genomgripande jordreform 1653. Här framgår det att befallningsmannen, tillsammans med sina tjänare, inte bara besökte tingen för att driva in skatten. I bland annat Halla och Burs ting visar klagomålen att häradsskrivaren, fogden och fogdetjänarna regelbundet besökt enskilda gårdar.⁵³ Det var alltså inte enbart frågan om personbyten på de olika posterna inom förvaltningen, det var också fråga om en förändring av ämbetsmännens praxis.

⁴⁸ Österberg u. å s. 28–29, Lindegren 1980 s. 135–141, Sundin 1992 s. 68–69, Taussi Sjöberg 1996 s. 20, 42, 47, 72.

⁴⁹ Frohnert 1993 s. 88.

⁵⁰ Se bilaga 2 s. 237.

⁵¹ Det rörde sig om Hercules Briant, Themme Schacht, som var fd. settingsdomare i Kräklinge setting och förmodligen befryddad med prästsläkten Schacht i Källunge, Rasmus Henriksson Tinkel som härstammade från en skånsk prästsläkt samt Christen Hellvig, fd. hamnfogde, settings- och tingsdomare. Hellvig kom förmodligen från Blekinge. Roosval 1933 s. 154, Steffen 1938 s. 27–32, Carlquist 1951 s. 392–395, s. 490–491, Christian Hellvig omtalas som boende i Kristianopol 1633 och 1635 på Gotland. Hans hustru var syster till prästfrun i Hablingbo. Ronneby stadsbok s. 21–22, 90, Lemke 1868 s. 389–390.

⁵² En intressant iakttagelse är att två av tingsdomarnas släktnamn på 1690-talet antyder en koppling till de gamla gotländska härkomstbinamnen. Lars Krokstedt och Hans Gahne hade gotländsk bondedomarbakgrund, men deras biografier visar att de rört sig socialt uppåt. Se Nyberg 1910 s. 327, 193–194.

⁵³ Rk 1652 s. 49, 58–60, 83.

Generalguvernementet 1654–1689

När Gotland blev underhållsland till den abdikerade Kristina 1654 inordnades ön i det särskilda generalguvernement som inrättades för att bevaka hennes ekonomiska intressen. Det upplöstes vid Kristinas död 1689.⁵⁴ Ön inlemmas därmed i en förvaltningsstruktur som hade äldre anor än 1634 års regeringsform. Guvernement förekom sedan 1500-talet i det svenska rikets gränsområden och i de tyska och baltiska provinserna. De var inte reglerade utan anpassade efter rådande lokala förhållanden. Generalguvernörerna hade vanligtvis en eller flera landshövdingar eller ståthållare underställda sig.⁵⁵

För Gotlands del innebar inlemmandet i generalguvernementet att guvernören via drottningen ägde rätt att tillsätta ämbetsmän på alla nivåer inom guvernementet. Detta skedde också i praktiken. Birgit Arfwidsson Bäck har åskådliggjort hur Kristina via generalguvernören både tillsatte och avsatte landshövdingar och lägre ämbetsmän på ön. Tidvis lydde Gotland tillsammans med Öland under en landshövding vilket innebar att denne inte var permanent bosatt på ön. Förvaltningen sköttes då av kommandanten på Visborg.⁵⁶ Det finns också ett antal exempel på hur lägre tjänstemän både tillsattes och avsattes av generalguvernören.⁵⁷

I Skånelandskapen, där ett generalguvernement inrättades 1658, och i Baltikum var generalguvernörerna vanligtvis stationerade i provinserna. Så var inte fallet på Gotland. Generalguvernören representerades istället av en så kallad fiskal. Arfwidsson Bäck menar att fiskalsämbetet avskaffades 1665 men av domboksprotokoll och guvernörens eget registratur framgår det att ämbetet fanns kvar på ön under hela guvernementstiden, tidvis dock med något skilda beteckningar, som sekreterare eller kommissarie.⁵⁸ Guvernementsperioden innebar dock inga statsrättsliga, judiciella eller förvaltningsmässiga förändringar. Ön behöll sin riksdagsrepresentation, svensk lag och rättsväsende påverkades inte. Skatter och tullar skulle vara de samma som i övriga Sverige. Kronan ansvarade även i fortsättningen för öns försvar och de landshövdingar som tillsattes av generalguvernören hade samma funktioner som i övriga län.⁵⁹

⁵⁴ Arfwidsson Bäck 1967 s. 12–14, 41–42. Guvernementet innefattade också Öland, Norrköping, Ösel, Pöhl, Neukloster i Mecklenburg, Wolgast och taffelgodsen i Pommern.

⁵⁵ Erlandsson 1967 s. II.

⁵⁶ Arfwidsson Bäck 1967 s. 31–36, Arfwidsson Bäck 1980 s. 12–13, 69, 74.

⁵⁷ Lerbom 1995 s. 160.

⁵⁸ Arfwidsson Bäck 1967 s. 42–43, not 89. Se dock Gg K:517 s. 492 »fiskalens« relation om tillståndet på Gotland dat. 16740601. Sekreterare/kommissarien/fiskalen Johan Malmenius är t.ex. omnämnd i Db 1681 Mt h § 7 där han utnämns till häradshövding.

⁵⁹ Det framgår t.ex. av fullmakten till landshövding Lennart Ribbing 1666 som helt och hållet utgick från 1635 års landshövdingeinstruktion. Se Arfwidsson Bäck 1967 s. 36, not. 53.

Sammanfattning

Ur administrativ synvinkel innebar Gotlands övergång från dansk till svensk överhöghet både kontinuitet och förändring. Från och med 1500-talets andra hälft blev den danska länsstyrelsen allt mer reglerad och professionaliserad. Detta framgår inte minst av läns herrarnas förlämningsbrev och av att en från början liten ämbetsmannastab successivt utökades med fler fogdar och tulltjänstemän.

På vissa punkter innebar inte övergången någon avgörande förändring. De svenska landshövdingarnas uppgifter skilde sig inte nämnvärt åt från de som den danske företrädaren haft. Detsamma gäller de ämbetsmän som på olika sätt ansvarade för uppbörden på ön, befallningsmän och tulltjänstemän. Men övergången innebar på andra punkter onekligen påtagliga förändringar. Jämfört med den danska förvaltning växte den svenska kvantitativt samtidigt som den »kvalitativt« förändrades. Det blev helt enkelt fler ämbetsmän på fler poster. Men det handlade inte om att tidigare danska tjänstemän bytte ämbets titel. Det handlade om att nya individer tillsattes. Dessutom knöts de så kallade tingsdomarna, som tidigare haft en tydlig lokal förankring, allt fastare till förvaltningen. Det mest påtagliga var alltså att professionaliseringen av tjänstemannakåren på samtliga nivåer fördjupades efter 1645. Dessutom vittnar landshövdingeinstruktionen om att man förväntade sig en skriftlig kommunikation mellan undersåtar och landskansli. Om man jämför den danska och den svenska förvaltningsapparaten var den senare betydligt mer byråkratiserad.

Ekonomi

Den gotländska landsbygden kännetecknades kulturgeografiskt av så kallade ensamgårdar. Termen är dock inte riktigt rättvisande då gårdarna ofta bestod av två eller flera hushåll, lokalt benämnda »parter«. Antalet gårdar tycks ha varit relativt konstant över tid och det rörde sig om cirka 1500 hushåll. Med undantag för ett tiotal klosterhemman knutna till det tidigare klostret i Roma var samtliga husbönder självägande. Dessutom fanns det andra grupper, som fiskare, hantverkare och husmän bosatta på landsbygden, samt ett fyrtiotal prästhushåll.⁶⁰

Det är naturligtvis svårt att bedöma befolkningens storlek. Lennart Andersson Palm har beräknat öns totala befolkning till omkring tolv tusen individer år 1620 och vid slutet av seklet till cirka arton tusen. Siffran är dock

⁶⁰ Siltberg 1990a s. 134–136, 143.

osäker och innefattar till exempel inte präst- och tjänstemannahushållen. Palm har inte heller, vilket han själv anger, kunnat bearbeta en nyupptäckt källa som antyder att siffran tolv tusen kan vara för låg. Vi får därför röra oss med en försiktig uppskattning av landsbygdens befolkning på tolv till femtontusen individer.⁶¹

Gårdarnas storlek klassificerades enligt den lokala termen »markelej«, vars innebörd i samtiden var oklar men som enligt Siltberg förmodligen skall ses som en form av förmögenhetstaxering.⁶² Den första heltäckande sammanställningen över gårdarnas markelejtal, som upprättades 1653, visar upp ett litet ekonomiskt överskikt av gårdar, ett stort mellanskikt och en liten grupp små eller mycket små gårdar.⁶³

Skattesystemet

Uppbörden togs ut genom den årliga räntan eller jordeboksskatten, samt arbetsplikter, framför allt på kronans förråd, den så kallade ladugården, på ödegårdar och till tingsdomare och präster. Till detta kom också, framför allt från och med 1500-talet, tullar och acciser samt extraskatter.⁶⁴ De sistnämndas antal och storlek ökade från och med 1500-talets andra hälft och i synnerhet under 1600-talets första tre decennier. Det är dock oklart om Gotland berördes av samtliga extraskatter som togs ut i det danska riket. Avkortningarna, det vill säga befrielse från eller nedsättning av skatten, var också periodvis mycket stora. Tryggve Siltberg visar att den kamerala ödeläggelsen, vilket innebär att gårdarna inte var övergivna utan bara oförmögna att betala skatt, låg mellan tio och sextio procent mot övriga Danmarks två till sex procent.⁶⁵

Skatterna fördelades inom varje ting enligt en sämjeprincip vilken innebär att hushållen inte betalade en årlig fastlagd skattesumma. Vissa av extraskatterna lades dock på lag om fem till tio gårdar, så kallade lægder, medan de extraskatter som infördes på 1600-talet lades på enskilda hushåll.⁶⁶ Det var också tingsdomarna som ansvarade för att uppbörden redovisades till länsherrar och fogdar.⁶⁷ Systemet var överblickbart ur statsmaktens synvinkel, men trots att danskarna tycks ha betraktat det med misstro reformerades det inte. Så sent som 1600 uppmånades länsherren Herman Juel att upprätta en jordebok, något som sju år senare ännu inte blivit utfört.⁶⁸

⁶¹ Andersson Palm 2000 s. 199, 242–243.

⁶² Siltberg 1986 s. 174–175, 178, s. 200 tabell 1, Siltberg 1992 s. 159, Siltberg 1993 s. 14–17, Siltberg 2000 s. 119–120.

⁶³ Siltberg 1992 s. 169 tabell 4. Se även bilaga 3 s. 237.

⁶⁴ Arfwidsson Bäck 1967 s. 55–59, 67–68, Siltberg 1986 s. 186, 188, 192–197.

⁶⁵ Siltberg 2000 s. 119.

⁶⁶ Madsen 1978 s. 31–53, 348–380.

⁶⁷ Yrwing 1978 s. 95–99, Melefors 1991 s. 13–14, Siltberg 1993 s. 11–13.

⁶⁸ Dk 16001013 vol. 11 s. 541. Dk 16070527 vol. 12 s. 582.

Det svenska övertagandet innebar att man till en början behöll det rådande skattesystemet. Extraskatter togs ut även under den svenska tiden men det totala skattetrycket ökade, med undantag för perioden 1655–1661, inte nämnvärt. Den verkligt genomgripande förändringen ur uppbördssynpunkt kom dock på 1650-talet. Den svenska statsmakten uppfattade det tingsbaserade sänjesystemet som oöverblickbart. I början av 1650-talet genomförde man därför en genomgripande skattereform vilket innebar att det kollektiva skattesystemet definitivt bröts upp och att skatten fixerades för varje enskild gård. Den mycket detaljerade jordrevisionen angav inte bara gårdarnas ekonomiska bärkraft utan också på vilket sätt varje gårdsdel kommit i den dåvarande husbondens ägo.⁶⁹

Produktion och handel

De gotländska böndernas produktion dominerades av boskapsskötsel men även smide, timmer, tjära och kalksten utgjorde viktiga exportprodukter. Bondesamhället var följaktligen sedan gammalt marknadsanpassat med en omfattande försäljning av sitt produktionsöverskott vid lanthamnarna runt ön eller genom att en del bönder i egna båtar avyttrade varor i Östersjöområdet.⁷⁰

Deras handelsrättigheter blev tidigt föremål för statliga regleringar. Carl Johan Gardell har visat hur den danska kungamakten från och med slutet av 1400-talet försökte reglera handeln till förmån för Visby.⁷¹ Handelsfrågorna var därför en central konfliktpunkt under dansktiden, vilket kulminerade i ett misslyckat försök att monopolisera Gotlandshandeln i början av 1620-talet. Då försökte staten att genom inrättandet av ett särskilt gotländskt handelskompani styra handeln via Danmark. Kompaniet avskaffades dock efter ett par år på grund av omfattande protester.⁷² Vid tiden för övergången till Sverige hade bönderna fortfarande rätt att handla med vissa varor där. Vad den danska staten gjort var istället att periodvis förbjuda utförsel av vissa varor samt att tullbelägga andra.⁷³

I och med övergången infördes svenska tullar med undantag för varor som inte var upptagna i den svenska tullordningen. Där skulle tills vidare dansk tullordning gälla. Vid sidan av stora sjötullen inrättades, som redan

⁶⁹ Arfwidsson Bäck 1967 s. 47–49, 131–132. Se Rb 1653 passim.

⁷⁰ Yrwing 1978 s. 100–102, 103–107, Gardell 1986 s. 30–38.

⁷¹ Dannert 1939 s. 79, 102 not. 230, Gardell 1986 s. 93–100, 126–135.

⁷² Gardell 1986 s. 42–45, 59–64, 93–99.

⁷³ Se t.ex. CCD I:115, CCD I:714, CCD II:408, CCD II:465, Dk 15890309 vol. 9 s. 139, CCD III:117, CCD IV:97, CCD I:615, Dk 15761012 vol. 6 s. 97, CCD II:392, Dk 15880624 vol. 9 s. 38, CCD III:150, CCD III:345, Dk 16380607 vol. 21 s. 424.

nämnts, så småningom den så kallade lilla tullen som beskattade böndernas införsel av varor till Visby. Den infördes 1648 och i samråd med Visbys borgerskap. Trots det formella godkännandet från Visby kom lilla tullen att utgöra en permanent konfliktkälla mellan borgerskap, bönder och statsmakt i likhet med övriga svenska städer.⁷⁴

Handeln på lanthamnarna förbjöds återigen 1646 i syfte att all handel skulle centreras till Visby, men förordningen upphävdes tre år senare efter omfattande klagomål. Hamnarna öppnades igen för handel av tunga varor, framför allt kalk och virke.⁷⁵ Trots regleringarna var de gotländska böndernas handel fortfarande tätt knuten till det nordeuropeiska handelsnätet i Östersjön.⁷⁶ Detta kom inte nämnvärt att påverkas av övergången till Sverige, vilket inte är förvånande då även de svenska handelsvägarna var knutna till samma område.⁷⁷ Förändringar kom istället inom andra sektorer inom öns ekonomi.

Det fanns hos den svenska staten en uttalad strävan att ekonomiskt reformera det som uppfattades som en underutvecklad och utsugen provins.⁷⁸ Man gjorde, genom att ge privilegier till enskilda köpmän, försök att anlägga järnbruk, garverier, tjärvarukompanier och varv under de första decennierna efter 1645.⁷⁹ Dessa projekt fick dock varken någon varaktig eller större ekonomisk betydelse. Den för lokalsamhället mest omdanande ekonomiska reformen kom istället inom kalkindustrin. Det var en näring som hade förutsättningar att överleva och utvecklas på grund av sin gamla förankring i lokalsamhället. Genom att höja utförseltullarna kraftigt på obränd kalk och därigenom stimulera inhemsk förädling lades grunden till en omfattande industriell kalkproduktion. Böndernas försäljning av obränd kalk till utländska köpmän på lanthamnarna upphörde därför under 1600-talets andra hälft och näringen övertogs av köpmän från Visby som i stor skala anlade kalkugnar på ön. Detta fick till följd att en ny social klass av kalkpatroner växte fram på landsbygden. Det handlade dock inte om storbönder som rörde sig socialt uppåt utan om Visbyborgare som slog sig ner på landsbygden.⁸⁰

I ekonomisk mening innebar övergången både kontinuitet och förändring liksom de administrativa förhållandena. Bönderna betalade i stort sett samma skattesummor efter 1645 som de gjort tidigare. Deras handelsrättig-

⁷⁴ Dannert 1939 s. 73–74.

⁷⁵ Dannert 1939 s. 79–81, Gerentz 1944 s. 72–73.

⁷⁶ Rosman 1930 s. 150, Dannert 1939 s. 88–89, Gerentz 1944 s. 91–93, Gardell 1986 s. 29–30, 35–38.

⁷⁷ Sandström 1996 s. 183.

⁷⁸ Rosman 1930 s. 134, 141–142, Lundberg 1939 s. 11, Sjöberg 1972b s. 39.

⁷⁹ Beer 1935 s. 2–8, Lundberg 1939 s. 13–15, Gardell 1991.

⁸⁰ Rosman 1930 s. 141–147, Sjöberg 1972b s. 40, 43, 52–54.

heter togs inte helt ifrån dem samtidigt som produktion och handelskontakter i stort sett var de samma vid 1600-talets slut som hundra år tidigare. Däremot skärptes kontrollen genom det utbyggda tullväsendet. Skattereformen 1653 utgjorde dock något kvalitativt nytt genom det sätt som skatterna kom att erläggas, det vill säga mer individualiserat än tidigare. Likaså var uppkomsten av protoindustriell verksamhet märkbar. Möjligen kan man också skönja en ekonomisk maktförskjutning mellan stad och land där Visby och borgerskapet successivt blev den allt starkare parten. På det ekonomiska planet var alltså de allt fler och mer detaljerade regleringarna det genomgående temat. Förskriftligandet, sedd som en kontrollform, är också framträdande. De gotländska gårdarna blev nu för första gången antecknade i jordeböcker och extraskattelängder vilket kulminerade i jordrevisionen 1653, där inte bara gårdarnas ägor utan också deras ägare i minst två generationer noggrant redovisades.

Rättsväsendet

Rättsskipningen på medeltidens Gotland baserades på Gotalagen.⁸¹ Enligt lagtexten fanns det tre rättsliga instanser på ön. Den högsta utgjordes av *landstinget*, som samlades årligen vid Roma kloster mitt på ön. Landstinget företrädades av en landsdomare, som också var tingsdomare i det ting han var bosatt. Ön var vidare indelad i tjugo *ting*. De fungerade som underrätter till landstinget, men de utgjorde också, som redan framgått, uppbördsdistrikt. Varje ting företrädades av en tingsdomare, vars uppgift, förutom att fördela sämjeskatterna, var att åtala och döma i rättsliga ärenden. De gotländska domarna var ännu i slutet av 1500-talet uteslutande bönder, vilket även gällde landsdomaren.⁸²

En mer oklar instans i rättsligt hänseende var de så kallade *settingarna*, vilka delade in ön i sex områden. De omnämns inte i Gotalagen men däremot i ett par senmedeltida texter. Särskilda settingsdomare är också omnämnda från och med 1500-talet. Öns hyllningsbrev till Christian III från 1535 är exempelvis undertecknat av landsdomaren och settingsdomarna.⁸³ Hugo Yrwing menar att settingarna skall betraktas som jämförelsevis sena påfund som möjligen hade någon form av militär funktion medan Tryggve Siltberg har framhållit att settingstingen kan ha hållits två gånger om året.⁸⁴

De 92 *socknarna* fungerade, förutom som forum för rent kyrkliga ärenden, också som arenor för konfliktlösning och övervakning av helg- och

⁸¹ Yrwing 1978 s. 88.

⁸² Yrwing 1978 s. 80–81, Siltberg 1993 s. 28–29.

⁸³ Yrwing 1978 s. 87, DRA d 13 Gotland 15350902.

⁸⁴ Yrwing 1978 s. 83, Yrwing 1986 s. 446, Siltberg 1991 s. 191.

mansfrid. Sockenmännen hade till exempel enligt Gotalagen rätt att utdöma och uppbära böter för förseelser mot ordningen i socknen.⁸⁵

Övergången till dansk rättsordning

Införandet av danskt rättssystem på Gotland var en process som liksom den administrativa och ekonomiska integrationspolitiken påbörjades under 1400-talets slut men i praktiken fullt ut kom att genomföras under öns sista tjugofem år som dansk riksdel.

Det danska riket var sedan medeltiden indelat i tre rättsområden med varsin regional lagstiftning. I och med reformationen kom dock de danska landskapslagarnas betydelse att reduceras genom införandet av ett antal så kallade recesser vilka syftade till en mer uniformerad lagstiftning och rättstillämpning inom riket. De mest betydelsefulla av dessa var Christian III:s så kallade Koldingske recess (1558) och Christian IV:s »lilla« respektive »stora« recess (1615 och 1643). Dessutom tillkom, framför allt under Christian IV:s regim (1588–1648), en rad påbud som syftade till att reglera rättstillämpning och straffsatser i hela det danska riket, men det var först 1683 som Danmark fick en rikstäckande lag.⁸⁶

Gotland utgjorde alltså ett eget rättsligt område underställt den danska kronan i och med att Gotalagen, om än reviderad, formellt gällde. Det första steget mot en rättslig inkorporering togs 1492 när Gotalagen reviderades och stadsfästes av kung Hans. Revideringen bestod framför allt i att en del av bötessummorna nu skulle betalas till kungen till skillnad mot tidigare då böter betalades till »landet«, samt att några tillägg gjordes, bland annat om uppror mot Danmarks krona. Dessutom betonades att det var domarna, både settingsdomare och andra, som skulle döma vid ting och landsting. Revideringen innebar alltså att domsrätten fortfarande i hög grad innehades av bondesamhället självt.⁸⁷

Under 1500-talet tillkom dessutom ett antal regionala recesser. År 1537 utfärdades till exempel regleringar på en rad områden som särskilt riktade sig till Gotland.⁸⁸ Gotalagen avskaffades genom ett kungligt dekret 1595 då alla fogdar och domare på ön uppmanades att döma, och allmogen att söka sin rätt, efter Skånelagen och recessen.⁸⁹ De recesser och förordningar rörande rättstillämpningen som utfärdades i det danska riket som helhet gällde alltså även Gotland. År 1632 talas om hur två löftesmän vid Hejde setting

⁸⁵ Yrwing 1940 s. 105, Yrwing 1978 s. 87, s. 152–153. För Gotlands sockenindelning se bilaga 8 s. 242.

⁸⁶ Mikkelsen 1992 s. 45–46, Tamm & Johansen 1994 s. 32, Tamm/Johansen/Næss/Johansson 2000 s. 28–31.

⁸⁷ CRD s. 219–227.

⁸⁸ *Recess (...) om ordning och skick att holde paa landet*, s. 227–234.

⁸⁹ HSH:29 1848 s. 361–362. Med recessen avsågs troligen den Koldingske recess 1558.

bevittnade ett tingsvittne med fingrar uppsträckta »efter recessen«.⁹⁰ I januari 1645 anmodades till exempel länsherrarna och landsdomarna i riket att i sina respektive län och på landstinget offentligt förkunna Christian IV:s stora recess.⁹¹ Att man också tillämpade recesserna vid de gotländska domstolarna framgår till exempel av att en viss Berni Lallick i Grötlingbo år 1644 bötfälldes »efter recessen« för lägersmål.⁹²

Året 1618 var i rättsligt hänseende viktigt för Gotlands del. Detta år sändes en herredag till ön med uppgift att bland annat reformera ett rättsväsende som i statens ögon var oreglerat och rättslöst. Detta kom också att få till följd att det gotländska rättsväsendet i praktiken kom att stöpas efter den då rådande danska modellen.⁹³

Domstolsväsendet i Danmark bestod vid denna tid av tre rättsliga instanser. Den lägsta utgjordes av lokala domstolar, i städerna byting och rådsturätter och på landsbygden herredsting. I områden där adeln hade domsrätt motsvarades herredsrätterna av birketing. På landsbygden dömde herredsfogdar eller birkefogdar som vanligtvis hämtades från bondesamhället. Domslut och tingsvittnen skulle nedtecknas av särskilda skrivare.⁹⁴

Till herredstingen var flera typer av företrädare för bondesamhället knutna. Dessa så kallade tingsmän eller lagrättsmän är omtalade i det dansk-norska riket sedan medeltiden. I Norge hade de flera funktioner. De dömde vid bygdelagstingen, de fungerade som syne-, förliknings-, skiftes- och värderingsmän och de hjälpte till med uppbörden. De var, visar Steinar Imsen, också lokalsamhällets representanter gentemot statsmakten. De utgjorde dock ingen fast församling utan lagrättsmannauppdraget roterade mellan tingslagets husbönder. I Norge skedde denna rotation inom en krets mer välbärgade bönder.⁹⁵ I de centrala delarna av Danmark bevittnades tingsvittnen av så kallade tingshörare och åtta stockmän.⁹⁶ I norra Halland återfinns på 1590-talet som en jämförelse en skara på åtta bofasta män som regelbundet satt ting och bland dem fanns det genomgående en fast kärna på fem till sex personer.⁹⁷

⁹⁰ Tv Hejde setting 16320728.

⁹¹ CCD V:194–195.

⁹² Sl 1644/45 Hoburg setting, notis [10].

⁹³ Gardell 1986 s. 45–51, Siltberg 1991 s. 189–194 som bygger på HSH:30 1849 s. 359–397. Kommissionen rör även regleringar kring handel, prissättningar, mått och vikt samt ämbetsmännens löner. Instruktionen utfärdades 1 juli 1618 och visar att kommissionen även skulle även besöka Bornholm på väg till Gotland. Se Dk 16180701 vol. 14 s. 421–425.

⁹⁴ Tamm & Johansen 1994 s. 32–36, Appel 1999 s. 533–576.

⁹⁵ Imsen 1994 s. 195, 202.

⁹⁶ Appel 1999 s. 543–544, 551, 557, 559, 561, 571–573.

⁹⁷ Sandklef 1959 s. 92–122.

Rättsproceduren vid de danska underrätterna kännetecknades av täta tingsmöten vilket fått Jens Christian V. Johansen att beteckna det danska härads-tinget som »det nære ting».⁹⁸ Det normala var att herredstingen sammanträdde minst var fjortonde dag, i vissa distrikt till och med en gång i veckan. I Skast härad hölls exempelvis upp till 50 tingsmöten under ett år.⁹⁹

Från underrätterna kunde man överklaga till ett av tolv landsting i dåvarande Danmark.¹⁰⁰ I det danska rättsväsendet fick landstinget först under 1500-talets andra hälft en tydligare roll som världslig överrätt. Landsdomarens funktion klargjordes alltmer i förhållande till tidigare då landstingen konkurrerat med underrätter om straffsaker, och då uppdelningen mellan världslig och andlig rätt varit oklar.¹⁰¹ Landstingen var både lagstiftande och dömande instanser och företrädades av landsdomare vilka fram till 1660 med några enstaka undantag var adelsmän. Undantagen utgjordes av landsdomarna i Blekinge, på Bornholm och Mön, vilka hade borgerlig bakgrund.¹⁰² Landsdomarens bakgrund var därmed unik inom det danska riket genom sin tydliga bondeknytning.

Den högsta rättsliga instansen utgjordes av det kungliga rättartinget (Kongens Retterting). Instansen utgjordes av kungen personligen som tillsammans med riksrådet dömde i mål som överklagats från landstingen. Dessutom fanns det ytterligare en rättslig men mer tillfällig instans. Det var den så kallade herredagen, vilken var en motsvarighet till det svenska kommissionsväsendet och dess föregångare, konungaräfsterna. Herredagarna bestod av tillfälligt sammansatta följerna som, ibland med kungen närvarande, reste ut i rikets provinser där de tog upp klagomål och dömde i olika typer av konflikter.¹⁰³

Rättsväsendet i det dansk-norska väldet genomgick under 1500-talet, som en följd av lagstiftningen och regleringarna rörande rättstillämpningen, en förändring från en i huvudsak muntlig rättsprocedur till en alltmer skriftlig.¹⁰⁴ År 1578 utgick till exempel påbud om att allt som avhandlades vid tingsmöten direkt skulle nedtecknas i särskilda domböcker. Fem år senare kom en förordning om att häradsfogdeämbetet och skrivarsysslan inte fick innehas av samme person.¹⁰⁵

⁹⁸ Johansen 1995.

⁹⁹ Appel 1999 s. 562.

¹⁰⁰ Tamm & Johansen 1994 s. 34 som dock inte räknat in Gotland i sin översikt.

¹⁰¹ Johansen 2001 s. 557–558.

¹⁰² Tamm & Johansen 1994 s. 33–34, Tamm/Johansen/Næss/Johansson 2000 s. 40–41. Om landsdomarämbetet se Jespersen 2000 s. 131 och Johansen 2001 s. 562–563.

¹⁰³ Imsen 1982b s. 135–137, Tamm/Johansen/Næss/Johansson 2000 s. 39, 42.

¹⁰⁴ Det har framhållits av bland andra Appel 1999 s. 538–539 och Sandmo 1999 s. 151.

¹⁰⁵ CCD II:99, CCD II:321.

Det var alltså denna rättsordning som 1618 års kommission införde på Gotland. Man inskräppte att Skånelagen och recesserna skulle följas, vilket man menade inte hade gjorts trots 1595 års påbud. Vidare beslutades att landstingen skulle hållas vid fastlagda datum fyra gånger om året.¹⁰⁶ Fem år senare (1623) effektiviserades det gotländska landstinget ytterligare då det skulle hållas en gång i månaden.¹⁰⁷ En viktig förändring var att de gotländska landsdomarnas koppling till bondesamhället definitivt bröts på 1620-talet. Från och med 1622 hämtades landsdomarna bland Visbys borgerskap.¹⁰⁸ Gotland blev därmed i detta avseende mer likt de övriga danska riksdelarna.

Statsmakten nöjde sig dock inte med att ta kontroll över landstinget. Man kom också att förändra tingsorganisationen i grunden. De lägsta rättsliga instanserna på ön blev nu, i stället för de tjugo tingen, de sex settingarna. Rättegångar skulle nu hållas på fastlagda platser och veckodagar var fjortonde dag.¹⁰⁹ Settingstingen kom därmed att mer än tidigare motsvara de danska herredstingen både till form och funktion. Den nya indelningen innebar liksom i fråga om landstinget en både rumslig och tidsmässig centralisering. I de nya domstolarnas upptagningsområde ingick vardera tre ting, med undantag för Bro setting som innefattade fyra ting. Varje settingsrätts jurisdiktion gällde nu minst tvåhundra och i vissa fall över trehundra gårdshushåll.¹¹⁰

Vid settingstingen skulle en settingsdomare döma biträdd av en tingskrivare. Dessa skulle upprätta en »klar och riktigt« tingsbok över det som avhandlades vid settingstinget.¹¹¹ Settingsdomarnas funktion liknade med andra ord de danska herredsfogdarna och de kom på Gotland liksom i övriga delar av Danmark att tills vidare, med ett par undantag, behålla sin koppling till bondesamhället. Av sex settingsdomare bar, vid tiden för övergången 1645, fyra gotländska härkomstbinamn. Men även här märks en tendens från statens sida att tillsätta individer utan bondebakgrund. Av de sex settingsdomare som avlade ed till den svenska kronan i november 1645 hade två icke gotländska rötter.¹¹²

¹⁰⁶ HSH:30 1849 s. 382–383.

¹⁰⁷ CCD IV:55.

¹⁰⁸ Siltberg 1993 s. 38–40.

¹⁰⁹ HSH:30 1849 s. 375–377, 379. Se även Siltberg 1991 s. 191.

¹¹⁰ HSH:30 1849 s. 376–378. År 1653 hade Rute setting 277 gårdsparter (Rb 1653 Nt s. 54–102), Bro 207 (Rb 1653 Nt s. 13–53), Hejde 353 (Rb 1653 Mt s. 66–125), Kråklinge 298 (Rb 1653 Mt s. 13–65), Burs 297 (Rb 1653 St s. 82–128), Hoburg 343 (Rb 1653 St s. 31–81).

¹¹¹ HSH:30 1849 s. 378–379.

¹¹² SRA edsavläggelser och hyllningar, Gotland 1645. Laurids Hemmunds, Hoburg setting. Jens Folkedarve, Burs setting. Båtel Tyrvalds, Hejde setting. Lars Lunnebjärs, Bro setting. Settingsdomare med släktnamn: Themme Schacht, Kråklinge setting. Christian Hellvig, Rute setting.

Till settingstingen knöts dessutom olika typer av förtroendemän helt i enlighet med dansk rättspraxis. I samtliga bevarade tingsvittnen från settings-tingen daterade efter 1618 omnämns en tingshörare vilken tillsammans med settingsdomaren, settingssskrivaren, ridefogden och åtta stockmän med sina sigill vidimerade domsluten. Tingshöraren var dessutom alltid identisk med en av stockmännen. I tingsvittnena förekommer också genomgående så kallade löftesmän, vilka hade till uppgift att syna och rapportera ödesmål, värdera boskap och annat lösöre som förverkats av staten. Deras antal varierade från två och upp till sex personer.¹¹³

Införandet av svenskt rättsväsende

Övergången 1645 innebar till skillnad mot Skånelandskapen att svensk lag och rätt undantagslöst infördes. Det innebar också att samtliga politiförordningar som utfärdats tidigare och som efter övergången publicerades i det svenska riket även gällde Gotland. Landstinget avskaffades och settingsrätterna ersattes av tre tredsingsrätter. Tredingarna utgjorde inte tre separata härader utan Gotland var formellt en domsaga. Överklaganden från tredsingsrätterna skulle riktas till lagmansrätten eller till Svea Hovrätt.¹¹⁴

Införandet av svensk rättsordning innebar en ytterligare, både rumslig och tidsmässig, centralisering av domstolarna. I enlighet med svensk rättsordning hölls tingsförhandlingar tre gånger om året, på vintern, sommaren och hösten. Vid behov kunde extra ting sammankallas. Några fasta tingsplatser fanns inte i tredingarna under de första decennierna utan förhandlingarna hölls på olika gårdar, vanligtvis vid någon av de gamla tingsdomargårdarna.¹¹⁵ I början av 1680-talet centraliserades rätterna återigen genom att ön delades in i två domsagor. Från och med 1682 hade också norra häradet fått en fast tingsplats i Endre socken, ett par mil från Visby. För södra häradet var tingsplatsen ännu i slutet av 1680-talet inte fastlagd.¹¹⁶

Till skillnad mot landstaten ökade inte antalet tjänstemän knutna till justitiestaten i samband med övergången.¹¹⁷ Förändringen låg istället i en tydligare professionalisering av rättsväsendet. De första 10 åren efter införandet av svenskt rättsväsende dömde lagläsare vid de gotländska tredsings-

¹¹³ Gotlands saköreslängder och tingsvittnen 1600–1645 (under utgivning).

¹¹⁴ Dannert 1945 s. 87–90.

¹¹⁵ Db ingresser 1646–1689.

¹¹⁶ Dannert 1945 s. 88, 90. Hans påstående att Sudertredingen alltid höll ting i Havdhem är dock felaktigt. Sudertredingen/södra häradets Db ingresser 1680–1689 visar upp varierande platser som Hallboter respektive Skinnare i Levide, Mästerby och Loggarve i Klinte.

¹¹⁷ Se bilaga 4 s. 238.

rätterna. Lagläsarsystemet hade uppstått som ett resultat av att häradshövdingämbetet i äldre tid hade utvecklats till en form av förläning. Häradshövdingarna, som kunde förestå flera häradar, uppbar i praktiken enbart häradshövdingeräntan och lät vikarier, det vill säga lagläsare, utföra domsmakten. Under perioden 1600–1680 dominerade detta system det svenska rättsväsendet. Först 1680 stadgades det att häradshövdingarna måste vara bosatta och verksamma i sina respektive häradar. Lagläsarna har ofta framställts som mindre kompetenta och var också i samtiden föremål för klagomål. Men Rudolf Thunander har visat att det inte går att generellt definiera lagläsarna på detta sätt.¹¹⁸

De två första lagläsarna på Gotland blev dock föremål för klagomål. Johan Evertsson, som tillträtt 1646, tvingades i början av 1650-talet bort från sin tjänst på grund av uppenbar inkompetens. Det riktades även klagomål mot hans efterträdare Olof Börjesson.¹¹⁹ Förmodligen var detta en av anledningarna till att en häradshövding i praktiken tillsattes på Gotland 1655, som den första av de tidigare östdanska landsdelarna och faktiskt 25 år före det att häradshövdingeämbetet reglerades i det svenska riket. Möjligen är förklaringen till detta Gotlands status som underhållslän till drottning Kristina. Hon var nämligen en av dem som öppet ifrågasatte häradshövdingeämbetets förläningsystem och betecknade det som orimligt.¹²⁰ Insättandet av häradshövdingar på Gotland innebar oavsett de direkta orsakerna en påtaglig professionalisering av rättsväsendet.¹²¹ Johan Schening, som framträdde första gången på hösttinget 1655, hade studerat juridik i Uppsala och hans efterträdare Jacob Chronander, som tillträdde 1660, var juris licentiat med examen från Åbo akademi.¹²² Under de första tio åren skötte lagläsaren även nedtecknandet av domar i domboken och av tingsvittnen. I och med insättandet av häradshövdingar tillkom en särskild tingskrivare med särskilt ansvar för detta.¹²³

Settingsdomarna utnämndes vid det första tingsmötet enligt svensk rättsordning till länsmän.¹²⁴ Tingsdomarna fick samtidigt en mer tydlig roll som rättsbetjänter. De upprättade stämningslistor, de fungerade som åklagare

¹¹⁸ Thunander 1994 s. 182, 189, 190–191.

¹¹⁹ Db 1658 Mt v s. 378. Db 1655 Mt h s. 399, St h s. 398v. Stegeborg 216:B

¹²⁰ Thunander 1994 s. 182.

¹²¹ Db 1655 St h s. 395, Mt h s. 399, Nt h s. 403v. I Jämtland och Härjedalen tillsattes en häradshövding 1671, Bromé 1954 s. 222, 226–227.

¹²² Om Schening se Odén 1902 s. 39, SBL: »Chronander, Jacobus Petri», födelseorten Uppland är felaktig. Han var enligt egen utsago född i Skara. Se Blomgren 1981 s. 4.

¹²³ Lars Jöransson [Swebilius] avlade sin notarieed samtidigt med Schening hösten 1655. Se Db 1655 St h s. 395, Mt h s. 399, Nt h s. 403v.

¹²⁴ Db 1646 Mt s s. 332v, Nt s s. 329, St s s. 333v.

och de transporterade även fångar.¹²⁵ Dessutom tillkom nya rättsämbeten som gevaldiger och dennes underlydande, så kallade profosser. Gevaldigerns huvudsakliga uppgift var att fungera som åklagare samt att tillsammans med profosserna efterspana rymlingar. De skulle dessutom transportera fångar till häktet på Visborgs slott och till tingsförhandlingarna.¹²⁶ Övergången innebar också att en tolvmannanämnd tillsattes i varje treding.¹²⁷ De utsågs av allt att döma utifrån tingsstillhörighet och blev till skillnad mot det rote-
 rande löftes- och stockmannaskapet direkt en fast församling bestående av medelålders och relativt välmående husbönder. Hälften av de nämndemän som utsågs 1646 hade varit husbonde på sin gård i minst tjugo år. Rekordet innehades av Hindrik Garde i Stenkyrka med sina tjugoåtta år som husbonde. Fem hade varit husbönder mellan tio och nitton år. Tiden som nämndeman blev för de flesta lång. Snittet på de första nämndemännens ämbets-
 tid utgörs av närmare 16 år. Detta stämmer ganska väl överens med undersökningar rörande nämnden som presenterats av Jan Sundin och Eva Österberg.¹²⁸

Sammanfattningsvis utgjorde inkorporeringen i det danska och så småningom svenska rättssystemet en av de mest påtagliga förändringsprocesserna för bondesamhället. Den rättsliga integrationspolitiken innebar ett flertal grundläggande regleringar som inte bara gällde nya lagtexter utan även på vilket sätt rättegångar skulle hållas. Det sistnämnda innebar en process där de små »nära» tingen kom att centraliseras, inte bara i tid utan också bokstavligen rumsligt. Professionaliseringen av rättens företrädare påbörjades redan under dansk tid men fick större genomslag under den första svenska tiden. Det gällde inte bara domarna utan också rättsbetjänter av olika slag och på olika nivåer. Det är också inom rättsväsendet som förskriftligandet fick ett reellt genomslag. Det fungerade som ett kontrollmedel via lagtexter, domböcker, saköreslängder och tingsvittnen. Men sammanslagningen av tingskretsarna kom på sikt att tvinga fram ett behov av ökad skriftlig kommunikation med den professionaliserade rätten. Det finns anledning att återkomma till detta.

¹²⁵ Gotlands Db 1646–1689, akter och stämningslistor, passim.

¹²⁶ Sörndal 1937 s. 67–68. På Gotland omnämns landsgevaldiger första gången i Db 1649 Mt h s. 670. Profosser är omnämnda första gången i Db 1653 Mt v § 36, St v § 26.

¹²⁷ Db 1646–1699 ingresser.

¹²⁸ Sundin 1992 s. 65, Österberg 2000 s. 300. 27 av de 36 gotländska nämndemännen satt på gårdar som var värderade till minst 10 mlj. Tio av dessa mätte från 15 upp till 25 mlj. Så gott som samtliga nämndemän hade antingen ärvt eller gift sig till i sina gårdar. Fyra av dem hade dessutom anknytning till tingsdomarna. Se bilaga 5 s. 239.

Kyrkan

Gotland hade senast på 1100-talet inordnats under Linköpings stift men banden dit tycks inte ha varit särskilt starka. Biskopen skulle till exempel visitera på ön vart tredje år. Den kyrkliga överheten på ön utgjordes av tre prostar, en för varje treding. Rekryteringen och val av präster skedde internt vilket var en rättighet som bondesamhället aktivt försvarade i opposition mot biskoparna i Linköping. Påven bekräftade vid minst två tillfällen under 1200-talet Gotlands prost- och prästvalsfriheter och Linköpingsbiskoparna hade i praktiken endast en formell bekräftelserätt av prästvalen.¹²⁹

Tiden som danskt kyrkostift

I och med att Sverige avsåg sig anspråken på Gotland i Stettinfreden upplöstes öns band till Linköping och den gjordes till det åttonde stiftet inom det dåvarande danska riket. Gotland hade alltså fram till och med 1570 haft liknande status som Jämtland, som trots sin koppling till det dansk-norska riket, lytt under Uppsala ärkestift.¹³⁰ Att stifts- och riksgränser inte alltid sammanföll var inte ovanligt i det tidigmoderna Europa. Ett exempel på detta fanns i den pyreneiska provinsen Cerdanya där den del av provinsen som tillföll Frankrike 1659 tills vidare fortsatte att lyda under ärkebiskopen av Tarragona i Spanien.¹³¹

Visby stift inkorporerades i en kyrka som var mitt uppe i en genomgripande förändringsprocess. Den danska reformationen hade fått till följd att en förenklad, centraliserad och därmed effektivare kyrklig maktstruktur etablerats i riket. Det var nu kungen, kanslern och biskoparna, i synnerhet biskopen på Själland, som via prostarna förmedlade kyrkliga påbud till prästerskapet i riket. Under 1600-talets första hälft skärptes kyrkopolitiken ytterligare genom lagstiftning på flera områden, bland annat genom censurförordningar mot ickedanska böcker. Avgränsningen mot andra religioner markerades tydligare, bland annat genom att andra trosriktningar förbjöds och att man 1624 utvisade alla katoliker ur riket. Den kyrkliga hierarkin effektiviserades, bland annat genom att de så kallade landemötena, vilka var en grundläggande förmedlingskanal mellan kyrkoledning och prästerskapet, formaliserades. Det ställdes också skärpta krav på prästerskapets utbildning och deras funktioner förändrades framför allt från och med 1640-talet, genom att de fick fler uppgifter som lokala ämbetsmän. De skulle nu föra kyrkobok och samarbeta tätare med länsherrarna i världsliga frågor.¹³²

¹²⁹ Wessén 1945 s. 161–162, Schück 1961 s. 29, 33–34, Yrwing 1978 s. 161–163, 165–166. Pernler 1978 s. 60–65.

¹³⁰ Andresen 2000 s. 30–32.

¹³¹ Sahlins 1989/1991 s. 57.

¹³² Koch & Kornerup 1959 s. 154, 185–188 och särskilt kap. III, Lausten 1983 s. 137, 140–141, Appel 2001 s. 116, 121–123.

Den danska kyrkopolitiken återspeglas på flera sätt på Gotland. Det gäller även före det formella inrättandet av Visby stift. I ett brev ställt till superintendenten i Själlands stift 1554 framgår att man trots öns koppling till Linköpings stift ville att den danska kyrkoordningen skulle gälla. Christian III påbjöd att en lärde skulle sändas till Gotland för att se till att den danska kyrkoordningen efterlevdes.¹³³ Hugo Yrwing menar till exempel att biskopstiondet överfördes till den danska kronan redan under biskop Brasks tid.¹³⁴ Det framgår klart att man även på andra områden hade ett tydligt intresse av att formalisera och kontrollera kyrkolivet på ön. Den tidigare omtalade recessen från 1537 innehåller tre punkter som direkt eller indirekt rörde kyrkliga ärenden.¹³⁵ År 1559 anmodades prostar, präster och kyrkvårdare att leverera en tredjedel av kyrkoinkomsterna till kronan. Att detta påbud också efterlevdes på Gotland visar en kvittens daterad den första augusti samma år, utfärdad av slottsskrivaren som kvitterade Hablingbo kyrkas utlagor.¹³⁶

Statsledningen väntade dock med att inrätta danskt kyrkostyre på ön tills dess att Gotlandsfrågan avgjorts. Får man tro den samtida bilden rädde det kaos och förfall i det nyinrättade stiftet. I oktober 1571 betecknades i ett kungligt brev ställt till länsherren på Visborg den gotländska kyrkan som »meget uskickelig» eftersom man inte hade någon superintendent på ön. Länsherren beordrades att skicka en av prostarna till Köpenhamn så att denne kunde examineras för superintendentsämbetet.¹³⁷ Möjligen är denna bild överdriven men den vittnar tveklöst om ett påtagligt ökat intresse av att få kontroll över öns kyrkoliv.¹³⁸ I maj 1572 utsågs sockenprästen och prosten i Visby Moritz Christensen Glad till superintendent över Gotland.¹³⁹ Periodvis utsågs dock inga superintendenter på ön utan kyrkans högste styresman var istället så kallade generalprostar. Deras uppgifter och funktion skilde sig dock inte åt från superintendenternas.¹⁴⁰

Superintendenternas och generalprostarnas fullmakter var inte lika detaljerade som länsherrarnas men visar ändå tydligt statens ambition att centralisera kyrkostyret. I Povel Andersens fullmakt, utställd i juli 1597, framgår detta tydligt. Han var ansvarig för att Guds ord predikades och lärdes ut på ett rent och riktigt sätt i enlighet med kyrkoordningen. Han skulle visitera i pastoraten och dessutom se till att det fanns dugliga skolmästare i skolorna

¹³³ Dk 15540517 vol. 1 s. 315–316, Lemke 1868 s. 14.

¹³⁴ Yrwing 1978 s. 158.

¹³⁵ *Recess (...) om ordning och skick att holde paa landet*, s. 227, § 8 om tionde § 9 om kyrkojord § 12 om heliga dagar. Jfr Siltberg 1995 s. 96.

¹³⁶ CCD I:10, ViLa Ppb/pgb 15590801.

¹³⁷ Dk 15711024 vol. 5 s. 81.

¹³⁸ Detta har påpekats av Siltberg 1995 s. 85 som därmed ifrågasätter bilden av en kyrka i oordning som förts fram av Lemke 1868 s. 13–18 och Björkegren 1931 s. 6–7.

¹³⁹ Dk 15720525 vol. 5 s. 155, Lemke 1868 s. 18.

¹⁴⁰ Lemke 1868 s. 25–29.

som skulle lära barnen »bokliga konster«. Brevet avslutades med att alla prostar, sockenpräster och skolmästare, skulle visa den nye superintendenten lydnad och trohet.¹⁴¹

Det var också under denna period som regleringarna kring kyrkolivet på ön skärptes på flera områden och nivåer. I de så kallade predikantartiklarna, som förmodligen är från 1570-talets första del, och i så fall har koppling till utnämmandet av den förste superintendenten, reglerades en mängd frågor som gällde öns kyrkoliv. I förordningen stadgades om hur och när generalkapitel skulle hållas och om försumliga och nytillkomna präster. Artiklarna berör också hur ordningen i socknarna, gästabud, bröllop och offerseder skulle skötas.¹⁴² På 1580-talet ledde återigen uppfattningen i Köpenhamn om att kyrkolivet på ön var i oordning till ytterligare regleringar. Den kungliga herredag som sändes till ön sommaren 1585 skulle bland annat utreda prästerskapets påstådda inkompetens.¹⁴³ Möjligen ledde detta retterting till den »stadga om prästrättigheterna på Gotland« som upprättades i Visby mellan prästerskapet och allmogens representanter i februari 1587.¹⁴⁴

Superintendenterna rekryterades under perioden 1571 till 1644 uteslutande från andra delar av det danska riket.¹⁴⁵ Detta motsvarar kyrkopolitiken i Norge där utnämmandet av superintendenter skedde helt på kungamaktens villkor och med litet lokalt inflytande.¹⁴⁶ Först 1644 utnämndes en Gotlandsfödd superintendent, Hans Nielsen Strelow, som var son till en Visbyborgare.¹⁴⁷ Länsherrarnas förläningsbrev visar också tydligt hur statsmakten efterhand ökade kontrollen över kyrkan. I Jens Billes förläningsbrev från 1559 fanns inga föreskrifter med kyrklig anknytning. Men från och med 1580-talet ålades länsherrarna att hålla uppsyn över präst- och kyrkoskogar samt över prästernas vandel och kyrkans räkenskaper.¹⁴⁸ Länsherren satt också regelbundet med i domkapitlet.¹⁴⁹

Inlemmandet i den danska statskyrkan innebar också en fördanskning av prästerskapet. Bakgrunden för hälften av de 44 präster som undertecknade trohetseden till den svenska kronan i november 1645 är känd.¹⁵⁰ Elva av dem var födda på landsbygden. Från Visby kom en prästman och det var

¹⁴¹ Siltberg 1997 s. 298 som hänvisar till Dk 15970728 vol. II s. 193 och Wallin 1747 s. 164–165.

¹⁴² Lemke 1868 s. 554–557.

¹⁴³ Lemke 1868 s. 559.

¹⁴⁴ Lemke 1868 s. 493–497.

¹⁴⁵ Lemke 1868 s. 18–31.

¹⁴⁶ Imsen 1982a s. 154–155.

¹⁴⁷ Lemke 1868 s. 31–34.

¹⁴⁸ Siltberg, Dokument om landet Gotland fram till 1600-talets mitt, manus hos förf. u.å.

¹⁴⁹ Vdk AI:1–AI:5 protokollsingresserna.

¹⁵⁰ SRA edsavläggelser och hyllningar, Gotland 1645.

superintendenten själv, Hans Strelow.¹⁵¹ De flesta var prästsöner medan en mindre del, tre stycken, var bondsöner.¹⁵² Två av prästsönernas fäder hade danskt eller tyskt påbrå.¹⁵³ Från övriga delar av Danmark och Skånelandskapen härstammade sammanlagt nio präster.¹⁵⁴

Den kyrkliga övergången till Sverige

Den villkorslösa övergången till Sverige 1645 ledde också till en tydlig kyrklig försvenskningsspolitik. Saken diskuterades i riksrådet redan före det formella övertagandet men det är uppenbart att statsledningen inte riktigt hade klart för sig hur kyrkostyret såg ut på ön. Superintendenten skulle avsättas menade man, men bara i det fall han var »jute» (det vill säga dansk) och inte fast bosatt på ön. Det samma gällde prästerskapet. Inga förändringar skulle dock ske med de bofasta kyrkliga företrädarna om de genom ed visade sin trohet till kronan.¹⁵⁵ Samtidigt ville man försvenska prästerskapet genom omskolning. I april 1646 anmodades prästerskapet att skicka sina söner till Uppsala för studier. Alla studenter som vistades i Danmark skulle senast till pingst söka sig till Uppsala. De redan examinerade skulle genomgå ny examination i Uppsala. Den svenska kyrkoordningen påbjöds också ovillkorligt i juli 1647.¹⁵⁶

En viktig del av den kyrkliga inkorporeringspolitiken i de erövrade öst-danska landskapen var, förutom att omskola det lokala prästerskapet, också att tillsätta svenskfödda präster på lediga tjänster. Flera påbud utgick där det betonades att superintendenter skulle sträva efter att tillsätta präster av »svensk nation». Strävandet efter att försvenska prästerskapet fick under perioden 1658 till 1700 i praktiken ett mycket begränsat genomslag på grund av lokalt motstånd, brist på kompetenta prästkandidater och inte minst den i Sverige ännu starka stiftspartikularism som gav i stiftet infödda prästsöner företräde till tjänster. Knud Fabricius och Yngve Bogren har försökt beräkna hur många präster från Sverige som tillsattes i Skånelandskapen och Bohuslän. Deras resultat är samstämmiga. Fabricius visar att det i Lunds stift under perioden 1658–1676 tillsattes sammanlagt nio svenskar.¹⁵⁷ Under den kyrkliga uniformitetens införande 1680–1700 utgjorde det svenskfödda prästerskapet i Lunds stift 25 till 30 procent. De flesta präster hämtades fort-

¹⁵¹ Lemke 1868 s. 31–34, 193–194.

¹⁵² Prästsöner: Se Lemke 1868 s. 229, 249, 271, 285, 150, 88–89, 335, 380. Bondsöner: Lemke 1868 s. 277–278, 123, 326.

¹⁵³ Lemke 1868 s. 97, 271, 285, 399.

¹⁵⁴ Lemke 1868 s. 81, 116, 169, 264, 258, 343, 389, 416, 425. En av de gotländska prästerna var född i Greifswald. Se Lemke 1868 s. 399.

¹⁵⁵ Levin 1909 172.

¹⁵⁶ Levin 1909 s. 173, 193, Dannert 1939 s. 62.

¹⁵⁷ Fabricius II s. 137.

farande bland infödda Skåningar och Blekingar.¹⁵⁸ I Bohuslän visar Bogren att en enda svenskfödd präst tillsattes under perioden fram till och med skånska krigets utbrott medan man i Halland under samma tid återfinner fem svenska präster. Efter skånska kriget och fram till sekelskiftet 1700 ökade andelen svenska präster, framför allt i Halland men även i Bohuslän var större delen av prästerskapet fortfarande infödda.¹⁵⁹

Glappet mellan officiell politik och lokal praktik är tydlig också på Gotland. I praktiken skedde det inte särskilt mycket under de första decennierna efter övergången. Superintendenten Hans Nielsen Strelow satt kvar på sin post. Han fick svensk fullmakt i april 1646.¹⁶⁰ Strelows död 1656 innebar dock att superintendentskapet hädanefter kom att besättas av personer med svensk bakgrund. Dessutom hade Strelows efterträdare, Johannes Brodinus (1656–1676), Haqvin Spegel (1680–1686) och Petrus Stjernman (1686–1692), alla tre varit hovpredikanter.¹⁶¹

Precis som i Skånelandskapen och Bohuslän var det i praktiken svårt att genomföra den försvenskning av prästerskapet man eftersträvade. Detta gällde både i fråga om att placera svenskfödda präster på ön och att utbilda de gotländska prästsönerna i Uppsala i stället för i Köpenhamn.¹⁶² En av de första svenska prästerna på ön, Erik Petrejus, antecknade i Gothems kyrkobok varje nytillsatt svensk präst på ön vilket gör att vi vet exakt hur många präster som kom till ön utifrån efter 1645. Det framgår där att av Gotlands 43 pastorat företrädades år 1660 nio av svenska präster. Femton år senare hade denna siffra förändrats obetydligt till att gälla tio pastorat. Flera av prästerna var dessutom identiska med dem som innehått pastorat 1660.¹⁶³

Man kan alltså inte tala om någon genomgripande förändring av prästerskapet under öns första halvsekel som svensk riksdel. Procentuellt sett var siffrorna visserligen högre än i Skånelandskapen och Bohuslän men i likhet med dessa provinser tillsattes först och främst i stiftet infödda präster. Det går inte heller att säga att vissa pastorat »försvenskades». I Öja pastorat ersattes till exempel den svenskfödde prästen Lars Bonelius (1656–1676) av präster med rötterna i Norge, Danmark respektive Skåne.¹⁶⁴

Detta fick i sin tur konsekvenser för införandet av svenskt kyrkoskick. Enligt Herman Levin tycks man i första hand ha följt den svenska kyrkoord-

¹⁵⁸ Bogren 1937 s. 267.

¹⁵⁹ Bogren 1937 s. 98–100, 270–271.

¹⁶⁰ Levin 1909 s. 173.

¹⁶¹ Lemke 1868 s. 35, 162, 194.

¹⁶² Levin 1909 s. 186, 192.

¹⁶³ Gothem Lla:1 s. 161 under rubriken: »Svenska präster inplanterade härpå Gotland ifrån 1645 intil nedan«. Se sammanställning i bilaga 7 s. 241.

¹⁶⁴ Lemke 1868 s. 417–418.

ningen i rättsligt hänseende, inte ceremoniellt.¹⁶⁵ Detta kan jämföras med Jämtland där Janrik Bromé menar att kyrklig uniformitet uppnåddes relativt snabbt. Han visar bland annat på inköp av svenska biblar till kyrkorna från och med 1650-talet.¹⁶⁶ På Gotland går det inte att se samma snabba förändring. År 1666 hade endast två av de tolv pastoraten i Medeltredingen införskaffat svenska kyrkoböcker. Föga förvånande rörde det sig om Roma respektive Gothem pastorat där de svenska prästerna Magnus Majalander och Erik Petrejus tillträtt 1651 respektive 1654.¹⁶⁷

Försvenskningen av kyrkoceremonierna påbörjades i praktiken först från och med 1680-talet. Det var också då som den svenska statsmakten på allvar kom att intressera sig för språkliga frågor. Det gällde inte bara predikospråket utan också församlingsbornas språkanvändning.¹⁶⁸ Haqvin Spegel, som var en av hjärnorna bakom Karl XI:s uniformitetspolitik, tog mer än sin företrädare Brodinus itu med försvenskningens arbetet, framför allt gällde det prästerskapet. Vid tiden för sitt tillträde som superintendent påminde han prästerskapet om tidigare påbud om uniformitet i klädedräkter, gudstjänster och kyrkoceremonier. Han uppmanade dem vid minst två tillfällen att deras söner skulle utbildas i Uppsala.¹⁶⁹ Spegels efterträdare Petrus Stjernman gick ännu längre och var den superintendent som på allvar kom att språkligt försöka försvenska inte bara det gotländska prästerskapet utan också bönderna. Detta skulle ske genom bättre undervisning ute i socknarna. Präster som försummade att predika på svenska skulle bestraffas. Ett fåtal präster, de äldsta på landet, fick dock dispens att fortsätta predika på danska.¹⁷⁰ I september 1688 utfärdade Stjernman ett påbud för samtliga präster på Gotland att upprätta husförhörlängder. Härvid följde han noggrant 1686 års kyrkolags stadgar men gjorde ett eget tillägg genom att anmoda att varje enskild individs språkkunskaper skulle markeras i längderna.¹⁷¹ Liknande längder upprättades även i Skåne efter att landskapets särställning upphörde 1683 och uniformitetspolitiken på allvar inleddes. Under en kortare period insattes där en särskild uniformitetsinspektör att kontrollera efterlevnaden av svenskundervisningen.¹⁷² Någon motsvarighet på Gotland tycks det dock inte ha funnits något behov av.

¹⁶⁵ Levin 1909 s. 192–194.

¹⁶⁶ Bromé 1954 s. 206.

¹⁶⁷ Vdk DIII:2 Inventariebok Mt 1652–1666. Majalanders och Petrejus biografier hos Lemke 1868 s. 207, 230.

¹⁶⁸ Levin 1909 s. 192–194.

¹⁶⁹ Levin 1903 s. 308, 295.

¹⁷⁰ Levin 1909 s. 160–163, Lemke 1868 s. 44, Vdk AIA:6 16870119 s. 162266–162269

¹⁷¹ Sundberg 1979 s. 16, 22–23.

¹⁷² Fabricius IV s. 138–150.

Skolundervisningen

Stjernmans påbud om bättre undervisning i syfte att »försvenska« gotlänningarna kan ge sken av att det stod dåligt till med detta på landsbygden. Detta var dock inte fallet. Tvärtom tycks det som om Gotland jämförelsevis tidigt fått en mer formaliserad skolundervisning.

I den danska kyrkoordningen stadgades det att prästerna till sin hjälp skulle ha så kallade »degner» vilkas främsta uppgift var att undervisa barnen i kristendomskunskap. I och med detta lades grunden för ett skolväsende som växte fram i hela Danmark under 1600-talets första decennier. Förutom degnerne anmodades prästerskapet 1629 att till sin hjälp utse två män i socknen, vanligtvis kyrkvårdarna. Först på 1630-talet, i vissa områden något tidigare, finns det tecken på att en mer formaliserad skolundervisning fick fotfäste både i städer och på landsbygden i Danmark. Här inympades framför allt katekesen men i viss mån förekom även undervisning i skrivning och räkning.¹⁷³

I de gotländska superintendenternas och generalprostarnas utnämningssbrev från och med 1572 fanns det inskrivet särskilda punkter som berörde skolundervisningen i Visby och på landsbygden.¹⁷⁴ År 1634 ålades superintendenten att se till att prostarna vid visitationerna höll uppsikt på degner och barnens undervisning.¹⁷⁵ Fyra år senare utfärdades ett missiv om religionsundervisning i skolorna och om att särskilda banker skulle inrättas åt barnen i kyrkorna.¹⁷⁶ Slutligen, år 1641, inskräptes återigen kyrkoordningens stadga att varje präst skulle ha en degn till hjälp med barnens undervisning.¹⁷⁷

Från tiden före 1630 finns ett fåtal uppgifter om skolmästare på landsbygden. I en tvist vid domkapitlet 1617 omnämns en viss Peder, vilken tjänat som skolmästare åt prästen herr Rasmus i Hangvars barn. Däremot tycks perioden 1630–1645 ha inneburit att påbuden fått ett mer allmänt genomslag.¹⁷⁸ Det gotländska prästerskapet begärde 1647 att få behålla det danska systemet med skolmästare vilket beviljades utan invändningar. Superintendenten Brodinus uppmanade 1659 prästerskapet att se till att barnens skolgång fungerade, och sju år senare ålades prostarna ansvaret för att det fanns dugliga skolmästare i församlingarna.¹⁷⁹

¹⁷³ Appel 2001 s. 123, 131, 139–141, 317–318.

¹⁷⁴ Siltberg 1997 s. 298.

¹⁷⁵ Lemke 1868 s. 31, Levin 1909 s. 157.

¹⁷⁶ CCD IV:641.

¹⁷⁷ CCD V:103, originalet i Vdk E:1 fol. 27.

¹⁷⁸ Vdk AI:4 16170212 [§ 4], Johansson 2000 s. 13.

¹⁷⁹ Levin 1909 s. 157–159.

Socknen

Socknarnas funktion omtalades inte i 1618 års reform, vilket förmodligen berodde på att deras funktion som konfliktlösande arenor under senmedeltiden hade försvagats till förmån för tinget. Det står också klart att man försökte föra över ordningsfrågor från socknarna till tinget. Detta antyds till exempel av prosten och sedermera superintendenten David Bilefelds avskrift av Gotalagen, utförd 1587 men daterad till 1470-talet, där ordet »sockenmän» ersatts med ordet »tingsmän».¹⁸⁰ Predikantartiklarna från 1570-talet och präststadgan från 1587 angav hur man skulle förhålla sig till förbrytelser och oordning på sockennivå, exempelvis ifråga om dryckenskap och uteblivande från gudstjänsten.¹⁸¹ Det fick inte ske några straffutmätningar i socknarna, istället var det tingsdomaren och landsfogden som på tinget skulle döma förbrytelser.¹⁸²

Den danska statsmaktens intresse för socknen tycks i första hand ha varit ekonomiskt. Tidvis var länsherren personligen närvarande när kyrkans räkenskaper upprättades. Mogens Gøye närvarade till exempel vid genomgången av Othems kyrkoräkenskaper för åren 1584–1586.¹⁸³ Hans efterträdare Erik Lykke var närvarande vid tionderäkningarna i Martebo, Othem, Atlingbo och Anga under perioden 1588–1591.¹⁸⁴ Han agerade därmed i enlighet med sitt förläningsbrev utfärdat i augusti 1587 där han bland annat personligen ålades att bevittna att kyrkornas räkenskaper redovisades ordentligt.¹⁸⁵ Av senare kyrkoräkenskaper framgår dock att länsherrarna inte alltid var närvarande personligen. I stället anges prostarna ha varit deras ombud.¹⁸⁶

Övergången till Sverige innebar också att socknen fick delvis nya funktioner. Den svenska socknens verksamhetsfält hade under 1600-talet bredats från i huvudsak ekonomiska frågor till att ha en alltmer rättsskipande och kontrollerande funktion. Tidigare hade rättsskipningen i socknarna reglerats på stiftsnivå. Genom 1650 års prästprivilegier gavs socknarna uttryckligen rätt att bestraffa eder och sabbatsbrott. I förnyelsen av privilegierna 1675 blev länsmän och fjärdingsmän ansvariga för att straffen verkställdes, något som var en anpassning till rådande praxis. Privilegierna preciserade dock inte närmare hur relationen mellan sockenrättsskipning och världslig

¹⁸⁰ Yrwing 1940 s. 99.

¹⁸¹ Lemke 1868 s. 554–557, 493–497.

¹⁸² Lemke 1868 s. 555–556, t.ex. predikantartiklarna § 11 i fråga om bröllopsfester (...) om någon kom drucken till kyrkan skulle denne straffas på tinget.

¹⁸³ Othem Lla:1 1587.

¹⁸⁴ Martebo Lla:1, Othem Lla:1, Atlingbo Lla:1, Anga Lla:1.

¹⁸⁵ Dk 15870812 vol. 8 s. 793–794.

¹⁸⁶ Anga Lla:1 1600, 1611 och 1614, Martebo Lla:1 1599, Lärbro Lla:1 1599, 1605, 1625–1645. Vid vissa tillfällen har dock länsherren deltagit. Se Väskinde Lla:1, Martebo Lla:1 år 1624.

rätt skulle se ut. Det framgick inte heller vilka straff som kunde utdömas där. Karl XI försökte reformera sockenrättsskipningen genom att föra över delar av den till världslig rätt. Under 1680-talet lades frågor om oordning i anslutning till eller i kyrkan samt vissa sabbatsbrott, som lek, dubbel och brännvinsförsäljning på söndagar under världslig rätt. Men vissa eder och sabbatsbrott, som exempelvis försummelse av gudstjänsten skulle fortfarande avgöras på sockennivå.¹⁸⁷ Socken anses dock under hela 1600-talet ha haft klara rågångar mot den världsliga rätten. Grövre brott som våld och allvarligare moralförbrytelser var av allt att döma reserverade för världslig rätt.¹⁸⁸

Prästrättigheterna från 1650 och 1675 gällde också Gotland och det är tydligt att kyrkoledningen var intresserad av att formalisera öns sockenorganisation. Detta återspeglas bland annat i Johannes Brodinus anmodan till de gotländska prästerna år 1659 att införskaffa särskilda böcker där de bland annat skulle föra protokoll över vad som avhandlades på sockenstämmorna samt vilka församlingsmedlemmar som straffats med kyrkoplikt och böter.¹⁸⁹ De svenska landshövdingarna strävade också efter insyn i kyrkornas räkenskaper. Lärbro kyrkas räkenskaper upprättades till exempel i januari 1646 »på Åke Hansson Ulfsparres (...) vilja och order».¹⁹⁰

Sammanfattning

Gotlands övergång från Danmark till Sverige var statsrättsligt sett en process där ön under loppet av ett sekel gick från att vara en omstridd landsdel i ett vacklande medeltida unionskonglomerat till att bli en politiskt sett dansk och så småningom svensk inkorporerad riksdel. Trots att öns status avgjordes först 1570 hade den danska kungamakten betydligt tidigare påbörjat en ekonomisk, rättslig, administrativ och kyrklig inkorporering.

Integrationspolitikens genomslag kan beskrivas både som en process och som, i vissa fall, en markant brytpunkt. Förvaltningsapparaten kom från och med 1500-talet att *regleras* på alla nivåer. De statliga ämbetsmännen inte bara ökade i antal, de fick också, för att använda webersk terminologi, sina kompetensområden definierade och reglerade, det gällde såväl länsherre som skogvaktare. *Skriftligheten* kom att alltmer användas som ett kontrollmedel genom kraven på upprättandet av jordeböcker, kyrkböcker, samt formaliserade regler kring nedtecknande av domböcker och tingsvitnen. På en punkt måste kontinuiteten mellan dansk och svensk överhöghet lyftas fram,

¹⁸⁷ Johansson 1937 s. 209–212, Furuhausen 1996 s. 102–103.

¹⁸⁸ Österberg/Lennartsson/Næss 2000 s. 253 och där anförd litteratur.

¹⁸⁹ Sundberg 1995 s. 177.

¹⁹⁰ Lärbro Lla:1 16460122.

nämligen inom kyrkan. Här innebar övergången, ur böndernas synvinkel, till en början i praktiken inte någon förändring. Den högsta kyrkliga ledningen »försvenskades« visserligen på 1650-talet. Likaså gällde formellt den svenska kyrkoordningen. Men ute i socknarna, i det vardagliga kyrkliga livet, skedde inga större omvälvningar förrän på 1680-talet då överheten mer aktivt kom att sträva efter att förändra ceremonier och språkbruk.

I kyrkligt hänseende utgjorde alltså snarare 1570- och 1680-talen viktigare brytpunkt än vad 1645 var. Det gällde kyrkoordning, skolutbildning, men även relationerna mellan prästerskap och allmoge på sockennivå. Man kan från och med 1570-talet tala om en ökad professionalisering av prästerskapet som förutom den rent själasörjande uppgiften fick en allt mer kontrollerande funktion. Påbud rörande sockenstämmorna på 1650-talet och husförhörslängder på 1680-talet visar att det gotländska kyrkolivet i likhet med administrationen och rättsväsendet kom att bli allt mer förskriftligt.

Vad Weber i första hand diskuterar är alltså byråkrati sedd som en organisationsform och i synnerhet då ämbetsmännens funktioner och professionalisering i anknytning till statsbildningsprocessen. Men en byråkrati kan, förutom att ses som en organisationsform och ett kontrollinstrument, också betraktas som en kommunikationsform. Det vill säga att de regleringar som styrde förvaltningen och dess tjänstemän även berörde de individer och grupper som av olika anledningar behövde kommunicera med dem. En byråkratiseringsprocess handlar i lika hög grad om relationerna mellan byråkrater och byråkratiserade. Det är framför allt inom tre områden som integrationspolitiken fick konkret genomslag och fördjupades betydligt i och med inkorporeringen i Sverige.

Reformeringen av *rättsväsendet* innebar inte bara regleringar i form av nya eller reviderade lagtexter och förordningar. Statsmakten centraliserade även tingskretsarna, inte bara i rum utan också i tid. Den rättsliga övergången innebar också en allt tydligare professionalisering av rättens företrädare. I denna process var förskriftligandet ett viktigt inslag. Det handlade framför allt om skriften som ett kontrollmedel, via domböcker, saköreslängder och tingsvitnen. På denna punkt utgjorde övergången en påtaglig brytpunkt i form av regleringar, professionalisering och förskriftligande.

Omläggningen av skattesystemet kom också att markera en tydlig förändring. Jag tänker då inte i första hand på skattetrycket i sig utan på det sätt som skatterna skulle erläggas. Staten ställde inte längre krav på de gotländska tingen som en kollektiv skattebetalare utan på varje enskild husbonde. Jordrevisionen 1653 innebar att uppbörden individualiserades vilket i sin tur innebar fler möten med de nya och talrikare uppbördsmännen.

Ytterligare en förändring, som skall lyftas fram, gäller länsstyrets funktion som lokal kommunikationskanal. Här måste det också understrykas att övergången kom att innebära något kvalitativt nytt. Det svenska länsstyret

var i jämförelse med den danska föregångaren mer detaljerat än sin föregångare genom att det reglerade hur kontakterna mellan bönder och landshövding skulle se ut. Här var skriftligheten lika framträdande som i fråga om rättsväsendet. I den svenska byråkratin såg man helst att bönderna kommunicerade skriftligt med sin lokala överhet.

Vilka blev då konsekvenserna av denna förändring? På vilket sätt påverkade byråkratiseringsprocessen det gotländska bondesamhället? Vilka blev följderna av att staten blev allt mer fysiskt närvarande i lokalsamhället samtidigt som formerna för kommunikationen mellan bönder och stat blev allt mer reglerade? Det är temat för de följande kapitlen.

3. Bönderna och staten 1500–1645

Politisk kultur

Ett centralt begrepp i flera undersökningar som ur olika infallsvinklar berört mötet mellan bönder och statsmakt i det äldre samhället är politisk kultur. Begreppet introducerades i svensk historisk forskning av Eva Österberg och utvecklades senare av Harald Gustafsson och Peter Aronsson.¹ De är uttalat inspirerade av statsvetaren Nicolas Demertzis diskussion kring och inte minst betoning på begreppet politisk kultur som ett verktyg för att bättre förstå människors politiska agerande.² Vad Demertzis, genom att föra samman det antropologiska kulturbegreppet med begreppet politik, satt fokus på är att politisk kultur handlar om människors språkliga och icke-språkliga kollektiva handlingsmönster och därtill knutna föreställningsvärldar.³

Det finns flera poänger med att använda begreppet. Det är som analytiskt verktyg oavhängigt tid och rum. Man kan som Harald Gustafsson, Peter Reinholdsson och Karin Sennefelt använda det i undersökningar kring interaktionen mellan bönder och kungamakt på riksnivå under skilda tidsepoker.⁴ Men det har också visat sig fungera väl i analyser som rör betydligt mer vardagliga företeelser. Peter Aronssons och Gustafssons undersökningar om den svenska sockenstämman och senast Martin Lindes undersökning av bondesamhällets agerande gentemot kronan under det stora nordiska kriget samt Peter Lindströms analys av lokala prästval utgör exempel på detta.⁵

Begreppet fångar också in både ett struktur- och förändringsperspektiv. Demertzis framhåller att de politiskt agerande aktörerna genom sina handlingar på sikt omformar det politiska system de agerar inom.⁶ Detta betonas också av Österberg som dock menar att förändringsperspektivet inte får överdrivas. Trots allt, menar hon, rör det sig om en viss trögrörlighet inte minst genom att aktörerna agerar utifrån bakomliggande normer och värderingar, eller för att använda en sammanfattande term, sina erfarenheter.⁷ Det är utifrån denna definition som hon byggt sin tolkning av det tidigmoderna Sveriges i stort sett *fredliga* politiska kultur.

¹ Österberg 1987 s. 323, Österberg 1989 s. 76, Gustafsson 1989 s. 11, 76, Aronsson 1992 s. 18, 337–339.

² Demertzis 1985 s. 159–160.

³ Kring olika definitioner av det antropologiska kulturbegreppet se Geertz 1973 s. 5, Burke 1978/1983 s. 11, Ehn & Löfgren 1982/1994 s. 13.

⁴ Gustafsson 2000a, Reinholdsson 1998, Sennefelt 2001.

⁵ Aronsson 1992, Linde 2000, Lindström 2000.

⁶ Demertzis 1985 s. 159–160.

⁷ Österberg 1989 s. 76.

Erfarenhet är dock inte bara något redan förvärvat utan något som skapas i mötet med någonting nytt. Här menar jag ligger det en förändringspotential som inte nödvändigtvis alltid behöver vara trögrörlig. Det klassiska exemplet på detta är Marshall Sahlins analys av Kapten Cooks död på Hawaii. Sahlins menar att när någonting artikuleras, i hans fall när en ritual sätts i verket, kan den rådande kulturen förändras relativt snabbt. Vad Sahlins poängterar är alltså att artikulering av tal och handlingar är en form av erfarenhetsskapande, och att detta på sikt innebär reflektion och ifrågasättande. Under vissa omständigheter kan detta innebära en förändrad inställning till omvärlden hos grupper och individer och därmed också en inte nödvändigtvis långsam, förändring.⁸

Bilden av den fredliga politiska kulturen i det tidigmoderna Sverige är så vitt jag kan förstå väl underbyggd. Men politisk kultur som teoretiskt begrepp behöver givetvis inte i sig vara synonymt med fredlighet. Är upproret och motståndet mot staten ett avsteg från en fredlig politisk kultur eller en del av den? Karin Sennelfelt menar det sistnämnda. Upproret skall ses som ett om än sällan använt men ändå i de interagerande aktörernas föreställningsvärldar potentiellt politiskt medel.⁹

Politisk kultur formas och förändras alltså genom mellanmännisklig interaktion. Det *politiska* syftar, enkelt uttryckt, på de artikulade viljeyttringar som kommer till uttryck i mötet mellan grupper och individer med delvis olika synsätt på hur aktuella frågor bör lösas. Med det *kulturella* avses både språkliga och ickespråkliga handlingsmönster, vilka i sin tur är knutna till och återspeglar bakomliggande normsystem och föreställningsvärldar hos de individer och grupper som interagerar med varandra. Av betydelse är också tillgång till mer eller mindre formaliserade mötesplatser på såväl lokal, regional som nationell nivå, samt rådande socioekonomisk samhällsstruktur. I anslutning till detta vill jag dock vara öppen för ett mer flexibelt förändringsperspektiv, där handlingsmönster förutom att spegla rådande värderingar också kan vara reaktioner på och uttryck för nya erfarenheter.

Det är i första hand böndernas agerande inom den allt mer byråkratiserade vardagen som kommer att fokuseras. Jag kommer att titta närmare både på hur bönderna agerade på riksnivå, i skrivelser till kanslier och riksdagar och på en mer vardaglig nivå, i mötet med den byråkrati som blev resultatet av integrationspolitiken. Jag är intresserad av vilka aktörer som agerade, hur de agerade och hur detta förändrades mot bakgrund av byråkratiseringsprocessen.

⁸ Sahlins 1981/1988 s. 28, 197, 204.

⁹ Sennelfelt 2001 s. 18–19, 312–313.

Kungahyllningar och klagomål

Kontakterna mellan Gotland och den danska kungamakten skedde på 1500-talet genom kungahyllningar, det kungliga kansliet, herredagar och vid de lokala domstolarna, på Gotland vid landstinget och de 20 tingslagen. Omfattningen av de gotländska böndernas kommunikation med länsherren är omöjlig att uppskatta. Några suppliker på lokal nivå finns inte bevarade, och med tanke på den dominerande muntliga kommunikationen mellan statsmakt och bönder som tidigare påvisats är det tveksamt om det förekom någon skriftlig kommunikation från böndernas sida på lokal nivå av någon större omfattning. Interaktionen mellan bönder och statsmakt på Gotland 1620–1645 kan så gott som enbart studeras via brev insända till kansliet, i kommissionsrapporter och domstolarnas verksamhet.

Vid Fredrik I:s och Christian III:s kungahyllningar (1524, 1535 och 1538) representerades ön av tingsdomarna.¹⁰ Att det var domarna som företrädde allmogen återspeglar ett gammalt interaktionsmönster på denna nivå. Hugo Yrwing och Alexander Ganse som studerat Gotlands statsrättsliga ställning under medeltiden i jämförelse med Friesland visar att ön sedan äldre medeltid alltid företrädde av sina domare.¹¹

Påbudet om hyllningen av Christian IV 1584 innebar att varje härad i riket skulle representeras av häradsfogden, fyra sandemend och fyra andra »lovfaste« män. Där sådana inte fanns skulle häradsfogden bistås av åtta »dannemænd«. I ett fölgebrev anmodades länsherren att förkunna detta för bönderna i varje härad.¹² Gotland efterlevde inte riktigt detaljerna i påbudet. Istället sändes, helt i enlighet med hur man sedan gammalt mött överheten, landsdomaren och fyra tingsdomare till hyllningen. Dessa hade utsetts som representanter av övriga domare på den så kallade Gutestuen den 3 juni 1584. Brevet är sigillerat med landets sigill samt fullmaktsgivarna, de övriga 15 tingsdomarna, på som det heter i texten »med menige bönders och allmoges fria vilja, (...) mod och samtycke«.¹³

Hertig Christians hyllning skulle äga rum i april 1610 utanför Lund för de riksdelar som lydde under Skånelagen, vilket alltså Gotland sedan 1595 åtminstone formellt gjorde. Precis som 1584 utgick först ett påbud i frågan. Denna gång var brevet riktat direkt till länsherren på Gotland. Däri anmodades att landsdomaren med »åtta av de förnämsta domarna« skulle skaffa sig fullmakt av menigheten på Gutestuen i Visby. Fullmakten är intressant så till vida att den ger information om hur påbudet förkunnades på ön. Det framgår också att länsherren skriftligen meddelat samtliga tingsdomare som

¹⁰ Yrwing 1978 s. 87.

¹¹ Yrwing 1978 s. 88, Ganse 1990 s. 70–71.

¹² Dk 15840110 vol. 8 s. 6–7.

¹³ DRA hyldinger B 2 51:2. Förf. översättning.

i sin tur förkunnat påbudet i sina ting och tillsammans med tre av de fornämsta tingsmännen utsett fullmäktige. Frågan hade sedan, i närvaro av länsherren, avgjorts av samtliga domare på Gutestuen i Visby. Landsdomaren reste tillsammans med åtta tingsdomare. Precis som 1584 beseglades brevet med landets sigill samt av de tolv domare som inte reste med till Skåne.¹⁴

Hyllningarna är givetvis exempel på en tämligen enkelriktad kommunikation mellan kungamakt och undersåtar. Men som redan nämnts fanns det i Danmark, trots avsaknaden av riksdag, väl utvecklade kommunikationskanaler. Undersåtarna i det danska riket hade sedan gammalt rätt att supplikera direkt till kungen. Dessa skrivelser behandlades av det danska och tyska kansliet. Denna rättighet användes också av de gotländska bönderna.

Av de klagomål som insändes till kansliet från Gotlands landsbygd finns det endast tre bevarade. Det rör sig om ett brev ställt till Christian II i samband med hans kröning i maj 1514 samt två brev, båda från 1555, ställda till Christian III.¹⁵ Utifrån andra källor framgår det att man klagat vid fler tillfällen. År 1527 hade borgare och bönder via länsherren klagat på varandra om sina respektive handelsprivilegier och 1528 infann sig borgmästare, rådmän, borgare och vad som kallas »menige sändebud« från Gotland och Visby i Köpenhamn med klagomål rörande den dåvarande länsherren Powell Sehestede.¹⁶ År 1551 meddelade länsherren Otte Rud kansliet att allmogen skrivit till kungen om att få »småmynt«. Ett besvär, också det rörande Otte Rud, som förmodligen sänts till kungen 1553, är omnämnt indirekt via Ruds svarsskrivelse vilken är daterad 1554. Sju år senare, 1561, skrev kungen till Visbys borgerskap om att bönderna klagat på att de inte kunnat köpa vissa varor av dem och året därpå omtalas böndernas besvär över utförselförbud av vissa varor.¹⁷

Den närmaste tiden efter att ön inkorporerats i det danska riket blir uppgifterna om klagomål något mer frekventa. De gotländska bönderna begärde 1577 att befrias från de förpliktelser de pålagts under länsherren Jens Holgersens tid (1487–1509), vilket de också beviljades. Inför den rettertingskommission som sändes till ön 1585 hänvisades det till ett antal opreciserade klagomål och i en förordning rörande bland annat förvaltning och ekonomiska frågor utfärdad år 1594 framgår det att påbudet föranletts av klagomål från allmogen.¹⁸

I kommunikationen med överheten var det »landet« Gotland, som talade. Allmogens företrädare var, vilket både direkt och indirekt går att utläsa,

¹⁴ Dk 16100103 vol. 13 s. 184, DRA hyldinger B 2 83:39.

¹⁵ DM III:2 s. 103–105, DM III:2 s. 123–124, DM III:2 s. 132–133

¹⁶ Enligt Fredrik I:s svarsbrev 1527 tisdag näst efter vårfrudag samt 1528 sancte cruce dag original i ViLa Ppb/pgb.

¹⁷ CCD I:77, Dk 15620831 vol. 3 s. 177.

¹⁸ Länsarkivets aktpublikationer 1930 s. 46–49, Dk 15510924 vol. 1 s. 74, DM III:2 s. 113–117, CCD I:72, Dk 15620831 vol. 3 s. 177, CCD II:62, CCD II:652.

de tjugo tingsdomarna med landsdomaren i spetsen. Christian II tilltalades 1514 av »Alle eder nades underdane, domere och menege almoge paa eder nades landh gwllandh«. I brevet görs alltså en intern indelning av bondesamhället i domare och allmoge.¹⁹ I de båda breven till Christian III 1555 framträder dock bondesamhället som ett kollektiv:

wij arme fattige vndersaatthe paa eders Naadis landtt Gullandtt gandske ydt-
mygeliigen tillkiende (...) vnder wortt landz Indzegell.²⁰

Men av 1594 års förordning framgår det att det var tingsdomarna som under 1500-talet företrädde allmogen.

Eptersom menige dommere paa vort land Gotland paa deris egne och menige
bønder och almues vegne der paa landet hafver ladet gifve os til kiende.²¹

Det finns ingenting i kansliets brevböcker som tyder på att lokala institutioner som ting, socknar, grupper av eller enskilda bönder kommunicerade med kungamakten på riksnivå under 1500-talet.

Gotlands sista två decennier som dansk riksdal framstår i jämförelse med 1500-talet som en tid av intensivare kontakter mellan bondesamhälle och statsmakt. Under perioden 1620 till 1645 besvarade kansliet i Köpenhamn minst tio klagomål från de gotländska bönderna. Sju av dem är daterade under 1630-talet, vilket förmodligen skall ses mot bakgrund av det ökade skattetrycket under detta decennium. Det finns inga klagomål från Gotland daterade på 1640-talet.

Inrättandet av det gotländska handelskompaniet hade direkt orsakat omfattande missnöje. I juli 1622 behandlades klagomål från ön rörande kompaniet och fogdarnas ämbetsutövning, i synnerhet deras självsvåldliga agerande vid domstolarna. Året därpå klagades det återigen på fogdarnas ämbetsutövning.²² I januari 1625 skrev kungen till länsherren Christopher Ulfeldt att bönderna via kungens förordnade Holger Rosencrantz gått med på att betala avgifter för husbondehåll och att de i fredstid skulle bekosta uppehälle för 30 soldater stationerade på Visborgs slott. I gengäld beviljades bönderna rätten att fritt få sälja kalksten och ved vid lanthamnarna.²³ Brevet var ett svar på de gotländska settingarnas likalydande brev vilka sänts till kansliet i oktober 1624. Klagomålen var förmodligen ett resultat av den her-

¹⁹ DM III:2 s. 103.

²⁰ DM III:2 s. 123–124, 132–133.

²¹ CCD II:652.

²² Dk 16230630 vol. 15 s. 634, Gardell 1986 s. 67–76.

²³ Dk 16250115 vol. 16 s. 307–308. Husbondehållet var en avgift vid överlåtelse av gårdshushåll.

redag som Christian IV personligen hållit på ön under föregående sommar.²⁴ I breven klagades återigen på det gotländska handelskompaniet och ännu en gång begärde bönderna att de fritt skulle få sälja vissa varor vid lanthamnarna.²⁵ År 1629 omtalar länsherren Jens Hög i ett brev till sekreterare Iver Wind att två suppliker lämnats av »landet« respektive av Fårö socknen. Innehållet i dessa är inte känt.²⁶

Klagomålen under 1630-talet dominerades, liksom tidigare, av ekonomiska frågor, som skatter och handelsfrågor. I augusti 1632 framgår det att både borgare och bönder klagat över missväxt och epidemier. Länsherren Jens Hög anmodades därför att befria bönderna från knekthållet på Visborg.²⁷ I mars 1633 framgår det att tingsmännen i Hoburg hade klagat över att deras gårdar var för små och att de därmed måste få skattelindring. Borgarna och bönderna hade också återigen begärt att förskonas från knekthållet och utskrivningar och istället få ersätta det med pengar.²⁸

Möjligen låg en skriftlig begäran bakom när bönderna i juli samma år tilläts att fritt få jaga räv.²⁹ Två dagar senare utfärdas en förordning som uttryckligen var resultatet av en besvärsskrift. I den uppmanades länsherren att förkunna för bönderna att deras skatterestantier skulle offentliggöras på tinget och att ingen fick krävas på någon annans skuld. Ridefogdar, skrivare och domare förbjöds också att oombedda förrätta arvsskiftet. Om de tillfrågades skulle de betalas enligt en fastlagd taxa. Dessutom fick ingen bonde tvingas att sälja talg.³⁰ Fyra år senare, i oktober 1637, begärde allmogen på grund av missväxt och boskapsdöd att få slippa det årets extraskatt. De uppmanades att skaffa tingsvittnen så att de som verkligen var oförmögna att betala kunde befrias.³¹ På våren 1639 hade bönderna berättat att fogdar och fogdetjänare hindrat dem att ha skjutvapen med sig på resor och hänvisat till kunglig förordning.³² Det är också under 1630-talet som det första kända exemplet på klagomål från enskilda individer i bondesamhället dyker upp. I ett brev till Erik Rosenkrantz på Halmstad slott 1636 omtalas att en icke namngiven bonde på Gotland hade klagat över att en fogde hade drivit honom från hans gård och förhindrat honom från att få sin sak prövad i domstol.³³

²⁴ Christian IV besökte Gotland vid två tillfällen, 1597 och 1624. Björkegren 1951 s. 159.

²⁵ Gardell 1986 s. 92.

²⁶ A:222:2 s. 739–741.

²⁷ Dk 16320801 vol. 18 s. 873.

²⁸ Dk 16330314 vol. 19 s. 76–78.

²⁹ Dk 16330717 vol. 19 s. 218.

³⁰ CCD IV:461.

³¹ Dk 16371002 vol. 21 s. 214.

³² Dk 16390506 vol. 21 s. 742. Bönderna syftade på en förordning utfärdad 16380909, CCD IV:631.

³³ Dk 16361025 vol. 20 s. 669.

Allmogens agerande under perioden 1620 till 1645 speglar på flera sätt 1500-talets interaktionsmönster. Genom sina representanter, domarna, kommunicerade Gotland som en enhet med kungamakten. Det nya var att även mindre territoriella enheter inom ön, enskilda ting, socknar och även en enskild individ också börjat kommunicera med överheten.

Det politiska språket

Hur tilltalades då kungamakten? Eva Österberg har tillsammans med Hugues Neveux och med utgångspunkt i ett omfattande forskningsläge diskuterat detta i ett försök till syntes för europeisk senmedeltid och tidigmodern tid. En helt överordnad tankefigur i mötet mellan undersåtar och överhet är, menar de, *rättvisan*, i vilken de innefattar tron på *lagen* som legitim, men även skrivna och oskrivna mer eller mindre lokala sedvanor och privilegier.³⁴ Till detta knyter de vad som kan benämnas *traditionalism*, det vill säga föreställningen om att något som upplevdes som gammalt därigenom också var legitimt. *Äran* och *hedern* framhålls också som en vid sidan av lag, rätt och traditionalism grundläggande tankefigur. Här stöder de sig på ett omfattande forskningsläge där ärans betydelse återspeglas tydligt, framför allt på en vardaglig nivå, i mängder av ärekränkingsfall vid domstolarna.³⁵ Men även ett rikes ära kunde stå på spel vilket Harald Gustafsson visat i sin analys av det politiska språkbruket i samband med Kalmarunionens upplösning. Äran var dock inte, menar Gustafsson, särskilt framträdande i skrivelser från bondemenigheter till statsledning. Han visar också hur man på denna nivå använde sig av traditionalism, hänvisningar till lag och rätt samt att man förväntar sig att den man tilltalade skulle uppträda utifrån en bestämd samhällslig hierarkisk ordning och att tillhörighet till ett visst kollektiv också förutsatte en viss typ av handling.³⁶

Vidare betonar Österberg och Neveux uppfattningar om *ekonomisk autonomi*, *fred* och *samförstånd*, vilket innefattade fredlig förhandling och kompromisser framför våld, som viktiga i samtiden.³⁷ Också här finner Gustafsson, framför allt vad gäller fredstanken, tydliga uttryck i det politiska språket. Freden var dock, menar Gustafsson, i det material han undersökt, mer framträdande hos eliten. Detsamma gäller de *materiella* argument som när de relativt sällan framträder i de samtida texterna, används av samhällseliterna. Gustafsson lyfter också fram något som inte berörs av Neveux och

³⁴ Neveux & Österberg 1997 s. 162, 182–183.

³⁵ Se till exempel Österberg 1987 s. 493–494, Söderberg 1990 s. 247–248, Österberg 1991 s. 161–162, Sundin 1992 s. 458, Österberg 1993 s. 213, Österberg 1995 s. 140, Lindstedt–Cronberg 1997 särskilt kap. 6 s. 207–248, Andersson 1998 s. 150–156, 168–169, Sandmo 1999 s. 101–105, Appel 1999 s. 522–530, Sogner 2000 s. 273.

³⁶ Gustafsson 2000a s. 276–278, s. 280–289, s. 297–298, s. 300.

³⁷ Neveux & Österberg 1997 s. 162, 182–183.

Österberg, nämligen det *religiösa* inslaget i det politiska språket. Man förväntade sig att den man tilltalade skulle handla kristet.³⁸ Bondesamhällets starkt religiösa världsbild har också för svensk del ur olika aspekter, både som bakomliggande värderingsgrund, genomgripande kultur samt artikulerad retorik, berörts av flera forskare i andra sammanhang.³⁹

Om man ser på hur de tre bevarade originalbrevens är formulerade framträder ett bondesamhälle som är väl medvetet om hur man skall tilltala överheten. Av texterna går det att utläsa flera av de retoriska figurer som Neveux, Österberg och Gustafsson framhållit präglade det politiska språket i den senmedeltida och tidigmoderna kommunikationen mellan menigheter och statsmakt.

De gotländska breven understryker tydligt den hierarkiska samhällsordningen genom att avsändarna betonar sin underdånighet, tjänstvillighet och plikt känsla. Kungamakten erkändes som den legitima överheten genom att också territoriet retoriskt knöts till dennes person. Frasen »Eders nåds land Gotland« återfinns till exempel i alla tre 1500-talstexter. I breven på 1550-talet önskas dessutom kungen ett »gott, långt och lycksaligt regemente«. Undersåtligheten hos gotlänningarna betonas särskilt i 1555 års brev, »vi arme fattige undersåtar«, men finns även uttalat år 1514, i passagen »Alle eders nådes underdånige«.

Den religiösa världsbilden och traditionalismen framträder också tydligt i de tre breven. Bönderna uppgav sig 1514 vara utlämnade till Guds allmosor om skatterna blev för betungande. Man bad 1555 överheten att »för Guds skull« hjälpa dem i deras nöd. I 1514 års brev framhålls hur den tidigare länsherren har förbrutit sig mot »alla handfästningar och gamla privilegier«. Särskilt mot dem som »gamle kung Hans hade förunnat Gotland«. ⁴⁰ Även i 1555 års brev hänvisas till gamla friheter och sedvanor.⁴¹

szom vij arme fattige mendtt haffue haffdtt och brugtt wd aff gammelltt vtthj
andre fremfarne koningers tiidtt

Det *materiella* perspektiv som Gustafsson menar främst återfinns i överhetens politiska språkbruk, framträder i och med att bönderna i två av breven uttrycker sin oro för att öns resurser inte skall räcka till. Det finns för lite bofast folk på ön menar man (1514) och om pålagorna inte mildras hotas landet att fördärvas i grunden (1555).⁴²

³⁸ Gustafsson 2000a s. 276–278, s. 280–289, s. 297–298, s. 300.

³⁹ Österberg 1992 s. 85, Larsson 1999 s. 19–20, Sanders 2002 s. 251–252, Bergman 2002 s. 298–305.

⁴⁰ DM III:2 s. 103–106.

⁴¹ DM III:2 s. 123, 133 »som seeduane verett haffuer aff gameltt tiidtt«.

⁴² DM III:2 s. 103–106, 123–124, 132–133.

Trots att fler klagoskrifter skickades till Köpenhamn under perioden 1620–1645 än under 1500-talet har endast ett av dessa bevarats. Det är daterat den 31 juli 1637 och är adresserat till kungen från »undersåtarna på Gotland« som begär skattelindringar på grund av missväxt och boskapsdöd efter den stränga vintern. Brevet är beseglat av de tjugo tingsdomarna under Gotlands lilla sigill och är dessutom påskrivet av länsherren Holger Rosencrantz som kort sammanfattar innehållet och bekräftar de faktiska omständigheterna kring boskapsdöd och missväxt.

Innehållet i brevet avviker inte på något avgörande sätt från det politiska språkbruk som framträder i 1500-talsbrev. Bönderna skriver in sig i en hierarkisk samhällsordning genom att understryka sin underdånighet och undersåtlighet. Möjligen är undersåtlighetsretoriken mer utsirad än i 1500-talsbrev. Man betonar dessutom sin lydnad och pliktskyldighet med »liv och blod«. Bönderna hoppades också att Gud skall välsigna och bevara kungen från olyckor till själ och liv. Det var dessvärre Guds vilja att ön drabbats av sträng vinter och missväxt. Om Gud ville skulle landet nog kunna komma på fötter igen. Slutligen menade man att Gud skulle belöna kungen om han hjälpte de fattiga gotlänningarna med ett milt och gott svar på deras begäran. I brevet hänvisades inte till lagar, rättigheter eller gamla privilegier, inte heller till ära och heder.⁴³

Gotlands agerande på riksnivå från och med 1500-talet och fram till 1645 faller väl in i det som brukar framhållas som kännetecknande för periodens politiska kultur. Ön uppträdde som en menighet vilken genom sina företrädare, domarna, med Guds och den goda kungamaktens bistånd, skulle upprätthålla gällande lag, rätt och privilegier. Den politiska inkorporeringen i det danska riket i och med Stettinfreden 1570 påverkade inte på denna punkt bondesamhällets agerande. De sista decennierna som dansk riksdel innebar en ökad interaktion på riksnivå. Det intressanta är att fler grupperingar inom ön i större utsträckning än tidigare valde att kommunicera med kungamakten. Det politiska språkbruket betonar den kollektiva undersåtligheten och visar ett bondesamhälle som var väl medvetet om hur kungamakten skulle tilltalas.

Retterting och herredagar

Den danska kungamakten sände så kallade herredagar och retterting till rikets olika delar i syfte att kontrollera förvaltningen och att döma i tvistefrågor på lokal nivå. De danska herredagarna var motsvarigheter till de svenska kommissionerna. Under Christian IV:s regim blev de mer frekventa. Steinar

⁴³ ViLa A:222:2 s. 858–860.

Imsen har visat att detta var ett led i kungens centraliseringssträvanden i det dansk-norska väldet och att herredagarna främst riktade in sig mot dess utkanter.⁴⁴

Under perioden 1588 till 1645 skickades sammanlagt fyra kommissioner till Gotland. Dessa var dock inte de första som besökt ön. Redan 1492 hölls retterting med syftet att, som det heter i den kortfattade rapporten, skapa endräkt mellan allmogen, slottsfogden och borgarna i Visby. Det var av allt att döma denna herredag som ledde till revideringen av Gutalagen. Kungens representanter reste runt i varje setting där de stannade i två dagar. Det är något oklart vilka herredagsmännen mötte i settingarna. Rapporten talar bara om allmogen som ett kollektiv. Inga enskilda bönder tycks ha framträtt med klagomål.⁴⁵ Superintendenten Hans Strelow visar dock, genom att i sin helhet återge ett nu förlorat dokument med anknytning till händelsen, att herredagen, som hölls i Visby på Helga lekamens afton 1492, var ett möte där domarna, och några opreciserade fullmäktiga för allmogen, borgmästare och råd förhandlade i närvaro av de kungliga kommissarierna. Det framgår också att det handlade om konflikter rörande handelsrättigheter.⁴⁶

Sommaren 1585 var det dags för nästa kungliga kommission att besöka ön. Kring den finns det något fler uppgifter. Instruktionen för herredagsmännen visar att deras uppgift var att förbehållslöst ta upp klagomål på ön. Men man hänvisade också till opreciserade klagomål.⁴⁷ Kommissionen, som hölls på Gutestuen i Visby, resulterade i upprättandet av en lista över ödegårdarna på ön. Herredagsmännen uppmanades också när de redan befann sig på ön att särskilt undersöka prästernas förhållande där. Det framgår dessutom av ett rettertingsprotokoll rörande handelsrättigheterna vilka som möttes på det landsting som sammankallats av herredagen. Det var landsdomaren och tingsdomarna som på allmogens vägnar förhandlade med kungens män, med länsherren och med borgmästare och rådmän i Visby.⁴⁸

Men det var som sagt under Christian IV:s tid som de flesta kommissioner sändes till ön. Det var också de som fick mest genomslag i praktiken. I juni 1594 hölls återigen retterting på Gotland. Av de dokument som efterlämnats framgår det att kommissionen behandlade förvaltningen, kyrkan och konflikter om handelsrättigheter mellan stad och land. Det finns inga detaljer kring hur och var rettertinget hölls och vilka som möttes. Men ett svar på allmogens klagomål som skickades från det kungliga kansliet på hösten samma år antyder vilka som förde böndernas talan:

⁴⁴ Imsen 1982b s. 142–145.

⁴⁵ DM II s. 101.

⁴⁶ Strelow 1633 s. 236.

⁴⁷ Dk 15850413 vol. 8 s. 285–287.

⁴⁸ Länsarkivets aktpublikationer 1930 s. 46–49.

At eftersom meenige Dommere paa vort land Guthiland paa deris egen oc meenige Bønder oc Almues deris vegne der paa landet hafuer underdanigst ladit gifue os tilkiende nogen deris anliggen.⁴⁹

Det är först i och med rettertingen 1618 som det går att få fram något fler uppgifter om hur detta möte gick till och vilka det var som möttes. Kommissionsrapporten omtalar dock inte hur mötet gick till men det framgår att rettertinget hölls i Visby. Konflikten mellan stad och landsbygd var också nu det övergripande temat.

Under perioden 1620–1645 hölls två herredagar på Gotland. År 1624 kom Christian IV personligen till ön. Det finns inget protokoll bevarat men förmodligen hölls förhandlingarna liksom tidigare på Gutestuen. Kring herredagen 1631 går det att få fram fler uppgifter då både protokollet och utdrag ur de inkomna handlingarna finns bevarade. Herredagen hölls på kompaniet i Visby i augusti 1631. Allmogen hade på settingstingen en månad tidigare underättats om att herredag skulle hållas och uppmanades att vid behov söka sin rätt där.⁵⁰

Under tre dagar avgjordes tio tvister av herredagen. Av dessa rörde ett fall en bonde, Thomas Folkedarve från Akebäck, som överklagat en landstingsdom som gått honom emot i en konflikt med Visbyborgaren Claus Olsen.⁵¹ De övriga nio fallen rörde uteslutande tvister mellan borgerskap och tjänstemän. Förutom dessa tio punkter hade 17 skriftliga klagomål lämnats in till herredagen, varav fyra kom från bondesamhället. Allmogen begärde att förskonas ifrån eller få skatter nedsatta, de klagade också på arbetsplikter och soldatunderhåll. Hoburgs tingsmän begärde att få halverad skatt på sina gårdar vilket också Jacob Salmons i Grötlingbo begärde.⁵² Tingsdomarna hade dessutom lämnat in en egen begäran om att få slippa silver- och mat-skatten.⁵³ De övriga tretton supplikerna var inlämnade av borgerskapet, soldater och hantverkare i Visby och på landsbygden.⁵⁴

Herredagen 1631 följde i stort sett tidigare interaktionsmönster. Från centralt håll utgick ett påbud om att herredag skulle hållas. Den hölls sedan i Visby dit de klagande fick söka sig med sina frågor och klagomål. Man reste alltså inte runt på landsbygden för att möta bönderna personligen.

⁴⁹ Dk 15940727 vol. 10 s. 302, 326–328. Strelow 1633 s. 286.

⁵⁰ Dk 16310702 vol. 18 s. 505. »Öppet brev till inbyggarna på Gotland att det innevarande år skall hållas allmänt rättarting på Gotland nu förstkommande 10 augusti«.

⁵¹ DRA Hd 1631 punkt [7].

⁵² ViLa A:222:2 s. 744–752. Punkter [2], [4], [16].

⁵³ ViLa A:222:2 s. 744–752. Punkt [3].

⁵⁴ I listan över inlämnade suppliker ingår också som punkt [12] en lista över ödegårdar och förarmade hemman på ön.

Sammantaget finns det ett tydligt mönster i kungahyllningar, klagomål och interaktionen vid rettertingen. Ett genomgående tema och ofta själva anledningen till att de skickats till ön var handelsfrågor och privilegier samt konflikten mellan land och stad. Det står också klart att rettertingen före 1618 i huvudsak var ett forum där öns elitgrupperingar möttes.

Tingssamhällets politiska kultur

De gotländska tingens betydelse som både rättsskipande och administrativa institutioner har redan tydligt framgått. Av ovanstående analys av mötet mellan bondesamhället och staten på riksnivå står det också klart att tingen också var politiska forum i och med att tingsdomarna agerade som allmogens företrädare. Gotland kan därför, som Trygve Siltberg träffande etiketterat det, betraktas som ett tingsamhälle.⁵⁵ Men hur såg interaktionen mellan bönder och stat ut på en mer vardaglig nivå? Vad var tingen för slags arenor? Vilken funktion hade de före statens reformering av dem? Vilka aktörer framträdde där och på vilket sätt agerade de innan statsmakten på allvar försökte reglera och styra dem?

Tinget före 1618

De äldre häradstingen har betecknats som folkliga och offentliga fora där allmogen, innan rättssystemet börjat professionaliseras under 1600-talet, tidvis tog aktiv del i förhandlingarna. De har ibland beskrivits som något av offentliga, folkliga och autonoma stormötesfora.⁵⁶ Marja Taussi Sjöberg visar till exempel hur den folkliga närvaron vid Njurunda tingslag i Väster-norrland var hög i äldre tid. Inte minst visar hon på ett större kvinnligt deltagande vid tinget på 1500-talet i jämförelse med det senare 1600-talets mer statskontrollerade domstolar.⁵⁷

Hur såg det ut på Gotland före 1618 års rättsreform? De källor som kastar något ljus över den vardagliga interaktionen mellan statsmaktens företrädare och bönderna, samt det gotländska bondesamhällets interna politiska kultur över huvud taget under 1500-talet, är ytterst få. Huvuddelen av källmaterialet består av tingsvittnen och köpehandlingar. Ett dokument ger dock, trots att den är en partsinlaga, en inblick i hur mötet mellan statsmaktens företrädare och det gotländska bondesamhället kunde te sig vid den tid då statsmakten ännu inte hade etablerat en utvecklad förvaltningsapparat. Det rör sig om en rapport som behandlar landsfogden Johannes von Dumstorps ämbetsutövning på Gotland under perioden 1539–1544.

⁵⁵ Siltberg 1993 s. 134–135.

⁵⁶ Taussi Sjöberg 1996 s. 58–59, Johansson 1997 s. 486, 489, Letto–Vanamo 2001 s. 24–25.

⁵⁷ Taussi Sjöberg 1996 s. 59, 61–62, 66, 220 tabell 2.

Den härrör troligen från 1540-talets mitt, möjligen i samband med ett skifte på landsfogdeposten. Rapporten är riktad till en tredje på Gotland närvarande part till vilken klagomål från domare, präster, hantverkare och bönder inlämnats.⁵⁸ Texten återspeglar indirekt klagomål från femton av Gotlands tjugo ting samt från fyra präster. Inga klagomål från Visby omnämns. Några av klagomålen går att tidsbestämma trots att de inte är daterade.⁵⁹ Dokumentet ger alltså, trots sin uppenbara tendens till Dumstorps favör, viktiga inblickar i den vardagliga politiska kulturen på 1500-talets Gotland.⁶⁰

Dumstorps rapport är uppställd tingsvis och det framgår på flera ställen att det var här han regelbundet mötte de gotländska bönderna.⁶¹ Under punkt 17 i rapporten anger han hur han »i tingen, varje ting särskilt har hållit rätt i närvaro av domaren».⁶² I skrivelsen förekommer vid ett antal tillfällen hänvisningar till fjärdingar men dessa är alltid ställda i relation till det ting de ingår i och har då enbart en kameral funktion.⁶³

Landsfogden fungerade uppenbarligen också som en mellanhand mellan bondesamhället och länsherren. Detta framgår till exempel när Lars Norrby begärde att få träffa en uppgörelse med länsherren. Dumstorp förhandlade då som han skriver »mellan båda sidorna».⁶⁴ Vid ett annat tillfälle hänvisade fogden en grupp missnöjda bönder till ett direkt möte med länsherren.⁶⁵ I ett fall kallade länsherren, med fogden som ombud, till sig en bonde för att hålla rättegång på slottet.⁶⁶ Detsamma gällde herr Christian i Fole som efter vissa påtryckningar infann sig på slottet där en rättegång hölls i närvaro av länsherren. Lärbroprästen herr Nils blev också i samband med en konflikt »skickad till slottet».⁶⁷ Andra försökte dock undvika att möta länsherren. Båtel Kauparves vänfölje hade, när Dumstorp föreslagit ett möte på slottet, hellre velat göra upp på plats i stället.⁶⁸

⁵⁸ Siltberg 1995 s. 87, 99, 104.

⁵⁹ Exempelvis [§ 9] »då svenskarna hotade» avser förmodligen Brömsebroförbundet 1541, kring detta se Gustafsson 2000a s. 270–273.

⁶⁰ Så har den också diskuterats av Siltberg (1995 s. 83–95).

⁶¹ Dumstorp § 1, 2, 3, 7, 27 och Siltberg 1995 s. 87–88, Dumstorp har kommit in i Bro ting för att hämta sitt öl [§ 4]. Han har frågat efter en förrymd tjuv »i tingen» [Halla ting § 10] Han har efterlyst ägare till upphittat skinn i Kräklinge ting [§ 11] och en herrelös häst i Hablinge ting [§ 12] »under de svenska hotelserna har [han] kommit in i i Eke ting [§ 27] samt bevittnat rättegången mot en prästfru för misshandel i Forsa ting [§ 35].

⁶² Dumstorp § 17.

⁶³ Dumstorp § 3, 5, 6 där det framgår att tingsdomaren i Bro tings »fjärdings- och tingsmän» klagade. Samme tingsdomare samlade också in skatteboskapen i »Bro fjärding». Se även Dumstorp § 22 där Habo fjärding obstruerat utlämnande av köpeboskap.

⁶⁴ Dumstorp § 1, Siltberg 1995 s. 87. Länsherre 1539–1544 var Wladislaus Wobisser. Se Hellgren 1942 s. 205.

⁶⁵ Dumstorp § 21.

⁶⁶ Dumstorp § 9.

⁶⁷ Dumstorp § 32, 35.

⁶⁸ Dumstorp § 27.

I rapporten är den manliga dominansen mycket påtaglig. Endast tre kvinnor är omnämnda. Prästen i Lärbro herr Nils hustru hade vid tinget dömts för att ha misshandlat en fattig kvinna. Dumstorp omtalar också ett par som prästen i Fole vägrat viga. Det var dock inte paret som bett fogden om hjälp utan mannens föräldrar.⁶⁹ De män som är omnämnda är, förutom domare, präster och någon hantverkare, besuttna och ekonomiskt sett relativt välmående husbönder. Av 15 namngivna bönder som konfronterats med fogden tillhörde många ett ekonomiskt överskikt om man ser till gårdarnas marklejtal.⁷⁰ Tre av dessa hade dessutom någon sorts koppling till tingsdomarna. Lars Otemars var före detta domare medan Båtel Hässelbys och Hans Eiste ägde gårdar som varit eller senare kom att bli tingsdomargårdar.⁷¹

Det framgår att interaktionen mellan bönderna och fogden var muntlig. Fogden tilltalade, rådfrågade och diskuterade genomgående öga mot öga med tingsmännen, tingsdomarna och landsdomaren på plats. Notiser i stil med »har jag frågat tingsmännen«, »domaren i Hemse ting berättat för mig«, »har jag frågat domaren«, »har jag rådfrågat med landsdomaren (...) som mig sålunda berättat«, »har jag frågat [fjärdingsmännen i Habo] har de alla stilla tigit [men sedan] börjat ropa efter mig«, förekommer på flera ställen i texten.⁷² Lars Norrby och hans »vänfölje« förhandlade med fogden dagen efter att Norrbys son förolämpat och hotat en fogdedräng. Sådana »vänföljen« med uppdrag att upprätta en förlikning med fogden är omtalade på ytterligare två ställen i rapporten. Båtel Hässelbys hade liksom Lars Norrbys »skickat några till att göra uppgörelse« med fogden. Även här bad ett »vänfölje« att en arresterad bonde skulle släppas fri.⁷³ Rapporten återger också hur förre tingsdomaren Lars Otemars personligen förhandlade med bland andra länsherren på Visborgs slott.⁷⁴ I ett par fall är det osäkert hur förhandlingen gått till. En grupp bönder som skulle gå ed på en tjuvanklagad bondes oskuld, uppgavs ha förhandlat direkt med länsherren. Likaså är det oklart på vilket sätt »hela Halla ting« bad om nåd för en dömd tjuv.⁷⁵

⁶⁹ Dumstorp § 35, 32.

⁷⁰ Dumstorp § 1, 16: Lars Norrbys, Follingbo och Per Roes, Rone, 20 mlj. (Rb 1653 Nt s. 15, St s. 91). § 14: Jon Rangsarve i Linde, 14 mlj (Rb 1653 St s. 87) § 23: Per Havor, Hablingbo, 13 mlj, eller Havdhem, 20 mlj (Rb 1653 St s. 66, 68). § 28: Jon Licksarve, Tofta, 10 mlj (Rb 1653 Mt s. 109–110) § 26: Jon Halor, Rone och § 25: Lars Siglajvs, Näs, 9 mlj (Rb 1653 St s. 93, 57). § 25: Markus Olajvs, Levide, 8 mlj (Rb 1653 St s. 80). Husbönder på mindre gårdar: § 12: Hans Gogs, Lau, 2 mlj (Rb 1653 St s. 116). § 20 och 24: Andreas Kyrker, Vamlingbo och Hans Ajvide, Eksta på 4 respektive 6 mlj (Rb 1653 St s. 36, 75). § 18: Lucas Ojmunds, Hamra med 7 mlj (Rb 1653 St s. 39).

⁷¹ Dumstorp § 9, 13, 24. Hässelbys i Linde omnämns som domargård 1619–1650. Eiste i Eksta ting omnämns som domargård 1412–1538.

⁷² Dumstorp § 13, 16–17, 22, 31.

⁷³ Dumstorp § 1, 13, 27.

⁷⁴ Dumstorp § 9.

⁷⁵ Dumstorp § 21, 10.

Samtidigt representerar Dumstorps eget agerande skriftlighetens gradvisa införande i lokalsamhället. Att han förde räkenskaper framgår av flera passager i rapporten och han hänvisar också vid ett tillfälle till »utgångna brev till tinget med påbud».⁷⁶ Dumstorp berättar också om att »Kunglig Majestäts ordinants är utropad och förkunnad i riket och härstädes på Gotland».⁷⁷ Av allt att döma användes inte skriven lagbok och domslut nedtecknades inte av domarna i särskilda domböcker. När Dumstorp vid ett tillfälle hade frågat domaren efter skriven lag hade han fått svaret att man dömde efter gamla sedvänjor och eget huvud utan någon särskild nedtecknad lag.⁷⁸ Gotland var dock inget skriftlöst samhälle. Man nedtecknade tidigt tingsvittnen och köpehandlingar internt.⁷⁹ Det gotländska tingssamhället framstår, enkelt uttryckt, som en muntlig och manlig arena. Men texten speglar kanske bara just hur de starka i bondesamhället, domare och husbönder, vågade klaga på fogden. Låt mig titta närmare på hur det gotländska tingssamhället fungerade i praktiken.

Före rättsreformens genomförande 1618 hölls rättegångar på landsbygden så gott som alltid i tingsdomarens gård och då vid ett speciellt tingsbord.⁸⁰ Det finns tecken på att det hölls tingsförhandlingar vid behov. Tingsvittnenas dateringar under perioden 1500–1618 visar till exempel upp ett mötesmönster som är spritt över året men med en viss koncentration till januari, juli och augusti.⁸¹

Vissa passager i Gutalagen skulle kunna tolkas som att tingsdomarna skulle döma tillsammans med rådmän, det vill säga en motsvarighet till den svenska nämnden, men i tingsvittnen från senmedeltid och 1500-tal omnämns inga sådana.⁸² Detta framgår av en närmare titt på ett typiskt gotländskt köpebrev, utfärdat i Bäl ting den 12 mars 1551 avseende en jordförsäljning. Brevet lyder i sin helhet:

⁷⁶ Dumstorp § 1, 7, 9, 11, 13–15, 17–25, 27–29, 34–36 vilket även framhålls av Siltberg 1995 s. 86–87. Kring offentlighöret av brev på landsbygden se Dumstorp § 9.

⁷⁷ Dumstorp § 32, förmodligen (Siltberg 1995 s. 92) avses *Recess (...) om ordning och skick att holde paa landet*.

⁷⁸ Dumstorp § 17 samt Siltberg 1995 s. 92.

⁷⁹ Siltberg 1990 s. 246.

⁸⁰ Steffen 1943 s. 6. Se även ViLa Ppb/pgb 15510312, 15740302, 15770312, 15771220, 15780330, 15960819.

⁸¹ ViLa Ppb/pgb 1550–1618, Db 1646–1700, Lko GIIb:5. Breven är daterade i Januari (15) Februari (6), Mars (7), April (4), Maj (1), Juni (6), Juli (16) varav tio inom perioden 20–30 juli och fyra den 29 juli vilket innebär Olof den heliges dag, ett på Gotland viktigt helgon, se Lithberg & Wessén 1939 s. 98. Nio tingsvittnen är daterade mellan den 26 och den 30 juli, Augusti (12), September (4), Oktober (5), November (3), December (4).

⁸² Yrwing 1978 s. 88, Siltberg 1991 s. 189.

Jeg Joenn hegellsar ij egeby Sogenn ij endre tijng gjør wijtthllige oc kiend for alle mett the mijtt obne breff at jag haffuer soldt oc affhendt oc nu mett thet mijtt offne breff affhender oc szeller beskedn mand pouill gaenn ij Bells ting oc sogenn thoo mch leii jord aff thenn egendom szom wnder gaene gard ligendz er szom for:ne pouill gaenne skall tid oc till æwijnndeliigh egendom mett sijne samtl. arff nu leffuendz oc (...) bruge oc beholle for sexten marck søls szom han mig thr for giffuit oc fornoght haffuer oc [bepligher] sig mijg oc mijne samt arff at frij hente oc fuoldkomlig tillsto for:n pouill gaene oc hans sande arff samtlig med (...) er som forskreffuet star tillbeder jeg erlige mand p: kirckebing landzdomer om landsens indsegle (...) oluff alwijnde domer wdi bels tijng om sijt indsegl hengendh under thet mijt obne breff giffuet ij tingstuen for tijngsbortt s:te gregorij hans dag anno dni m d lj.⁸³

Brevet är upprättat i en tingstuga och inte i tingsdomarens gård vilket annars var det vanliga. De aktörer som är omnämnda i texten är säljaren Jon Hægelsarve från Ekeby, köparen Povel Gane från Bäl samt landsdomaren Peder Kyrkebinge och tingsdomaren i Bäl ting Olof Alvinde som med landets respektive tingsdomarens sigill beseglade transaktionen. På denna punkt är brevet representativt för samtliga nu kända gotländska tingsvittnen. Ingen nämnd eller vittnesförsamling av något slag är omtalad.

Om man jämför det gotländska köpebrevet med ett tingsvittne rörande en arvsförlikning från Skast härad på Jylland daterat 1537 framgår vissa intressanta skillnader.

Vi eftherscrefne Eski Morthensen, herresfogith och tingholler paa Skaastherestingh, Christen Hansen i Bramingh, Lawrs Hansen i Awtrop, Morthen Tøgsen i Skonner och Niels Moltisen, kwndh gjør wi meth thette worth obne bref ath [25/9 1537] then tisdagh nesth for sancte Myckels dagh tha wor skycketh for osse och flere danne mendh, ath tynne brefwiser beskedhen mendh Jens Volosen i Ennerop och Hans Volosen ibidem [ges tingsvittne] av viij danne mendh som wor Backen Tamsen, Hans Bodsens, Anners Hansen, Knwdh Eysen, Benndit Byrisen, Volo Eysen, Anners Persen och Søren Jensen [vilka bevittnar att] Christen Hansen i Brammyng stodh paa forskrefne tingh och gjorde Jens Volosen i Ennrop och Hans Volosen jen fwl sködde och eyendom [på del av arv i Endrups gård]⁸⁴

I Skast härad bevittnades brevet av en häradsfogde, fyra bisittare och åtta tingsmän. Alltså betydligt fler aktörer än i det gotländska brevet. Man kan göra ytterligare jämförelser. I Norge, till exempel, förekom det ett flertal

⁸³ ViLa Ppb/pgb 15510312.

⁸⁴ *Gamle jydske tingsvittnen* s. 86 nr: 77.

aktörer vid häradstingen. Steinar Imsen, som analyserat ett stort antal dokument från 1500-talets Norge, ger exempel på nämnder bestående av upp till 24 män. I Revsunds tingslag finner han att en stor del av bygdens manliga befolkning någon gång framträdde vid tinget.⁸⁵

Det finns närmare 60 bevarade dokument som utfärdats vid ett gotländskt ting under perioden 1550–1617. De flesta rör affärstransaktioner i form av gårds- eller markförsäljningar. Men det finns även förlikningar i form av mansbetsbrev, gåvobrev och avkallsbrev. Inget av dessa dokument omtalar någon närvarande nämnd eller tingsallmoge. I stället framgår det att det var köpare och säljare som själva författade eller lät författa brevet och sedan gått till tings- och landsdomaren för att få transaktionen bekräftad. Oavsett vilken typ av transaktion eller överenskommelse som träffats tycks detta ha varit en sak för kontrahenterna, tingsdomaren i det ting de bodde samt landsdomaren.⁸⁶

Flera bevarade brev visar också att tingsdomare ibland beseglade sina egna affärer. Exempelvis sålde Peder Sigdes, tingsdomare i Burs ting i juni 1589, en bit jord till Lars Rotarve i Stånga. En transaktion som han själv tillsammans med landsdomaren beseglade. Detsamma gjorde Olof Kyrkebinge, domare i Lina ting 1557 och tingsdomaren i Hablinge ting Sigfrid Kvinnegårds i oktober 1560.⁸⁷ Förutom dessa finns det åtta tingsdokument där en av de inblandade i transaktionen var tingsdomare.⁸⁸ I två av breven har dock en annan tingsdomare beseglat transaktionen, som 1577 då tingsdomaren i Eke ting, Olof Petsarve tog emot ett stycke åker i gåva av Anders Stenstugu. På ett liknande sätt genomförde samme Olof Petsarve 1578 ett gårdsbyte med Jacob Hervide. I dessa fall beseglades breven av landsdomaren och Laurids Kartlunds som visserligen var av tingsdomarsläkt men som vid tillfället inte var tingsdomare.⁸⁹

Tingsdomarna agerade dock inte helt och hållet ensamma i det gotländska tingssamhället. Vid behov sammankallades tillfälliga församlingar.⁹⁰ I Visby domkapitels protokoll finns två avskrifter av syneprotokoll rörande en tvist om Lärbro kyrkas skogsegendomar. Ett av dem upprättades i Närs gård i Othem den 10 oktober 1585 av tingsdomaren i Forsa ting tillsammans med de två kyrkvärdarna i Lärbro, samt ytterligare fem husbönder. Det hela gällde ett påstått skogsbrott begånget av sockenprästen som huggit tjär-

⁸⁵ Imsen 1994 s. 73–74, 98–99.

⁸⁶ Se t.ex. ViLa Ppb/pgb 15500729, 15601029, 15711228, 15780330, 15830923, 15831223, 15840622, 15900121, 15960811, 16000817, 16040214, 16110111, 16150730 och 16180630.

⁸⁷ ViLa Ppb/pgb 15890630, 1557 till mandtall, 15601029.

⁸⁸ ViLa Ppb/pgb 1558 S:t Anders dag, 15711228, 15890630, 15891007, 15900121, 15980120, 16010130, 16060729.

⁸⁹ ViLa Ppb/pgb 15771220, 15780330.

⁹⁰ Yrwing 1986 s. 446. Jfr även Vdk Al:1 vittne 15851010 på »åtta män syn« vid Lärbro kyrkoskog och ViLa Ppb/pgb15870620 synevittne och dom angående marktvist i Martebo.

stumlar av träd som kunde använts till byggnadsmaterial. Saken hade förmodligen överklagats och i februari året därpå, på uppmaning av länsherren Mogen Gøye, togs saken upp till prövning i Lärbro prästgård. Vid denna förrättning närvarade nu tingsdomarna från Bro, Lummelunds och Forsa ting, hamnfogden vid Slitehamn, samt de fyra kyrkvärdarna i Lärbro pastorat.⁹¹ När Bäl socken år 1607 avträdde en äng till kyrkan, framgår det att förrättningen hade skett efter samtycke av länsherren, prosten i Nordertredingen, Bäls kyrkvärdar samt »menige sockenmän« och i en dom från Bäl ting 1614 omnämns att en grupp av synemän som tillsammans med tingsdomaren Peder Gute avgjorde en marktvist.⁹²

Att dra några säkra slutsatser om graden av det folkliga deltagandet vid tinget utifrån köpehandlingarna är givetvis omöjligt. Några regelrätta rättegångsprotokoll från ett gotländskt ting finns inte bevarade, och som framgår av bland annat Dumstorps rapport och herredagen 1618, förde man vanligtvis inte heller protokoll. Men de få rättsliga källor som trots allt är bevarade ger sammantaget vissa intressanta inblickar.

I Visby domkapitel återfinns dock ett utdrag ur en barnamordsrättegång hållen i Bäl ting 1607. De första förhandlingarna hölls vid tingsbordet i Kyrkebinge gård i Lina ting den 24 januari 1607 då tolv edgärdsmän gav prästen Olof Andersson i Hörsne sitt skottmål, det vill säga en form av intyg över en personsandel. Förutom dessa och tingsdomaren var även dåvarande länsherren Herman Juel på plats. Inga andra vittnen eller åhörare omnämns. Vid ett andra förhör med kvinnan deltog förutom tingsdomaren också prästen i Gothem samt två bönder vars funktion inte preciseras i protokollet. Inte heller här framgår att några vittnen eller åhörare varit närvarande.⁹³ Vad protokollet visar är att ett mycket grovt brott kunde behandlas av en liten krets aktörer, utan nämnd och med allt att döma få eller inga vittnen närvarande. Detta betyder dock inte att tingsdomarna inte förhörde vittnen i brottmål, förmodligen gjorde de det men det intressanta i sammanhanget är att det inte skedde på ett formaliserat sätt.

Om man tittar närmare på saköreslängderna från perioden 1600–1618 framgår det enligt uppställningen i tabell 1, att endast en kvinna bötfälldes på Gotland.⁹⁴ Detta skall jämföras med de över tvåhundra manliga bönder, samt ett fyrtiotal män ur övriga samhällsgrupper på ön som betalade böter under samma period. Det var till exempel enbart män som bötfälldes för

⁹¹ Vdk AI:1 15860308, Se även Lemke 1868 s. 160.

⁹² ViLa Ppb/pgb 16070618, 16140918.

⁹³ Vdk AIA:4 s. 25–26. Protokollet har hamnat där på grund av att den utpekade barnafadern var präst. Själva rättegången genomfördes inte vid domkapitlet.

⁹⁴ Sl 1601/02 notis [29] Bergite Smeds för tillgrepp av varor från herr Povel i Garda.

Tabell 1. Bötfullda och målsägare i Gotlands saköreslängder 1600–1617

	<i>Bötfullda</i>		<i>Målsägare</i>	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
Bönder*	203	1	66	5
Hantverkare	5	—	1	—
Tjänstefolk	5	—	3	—
Klockare	1	—	1	—
Präst	2	—	3	—
Borgare	3	—	3	—
Tjänsteman	—	—	3	1
Tingsdomare	—	—	2	—
Okänt	24	—	8	1
Kollektiv**	1	—	—	—
Summa (exl. kollektiv)	244	2	90	7

Källa: Sl 1600/1601, 1601/1602, 1603/1604, 1614/1615, 1616/1617. *Anmärkningar:* *Personer med gotländskt härkomstbinamn **Bro tingsmän.

sedlighetsbrott.⁹⁵ Detta kan möjligen förklaras med det som Marie Lindstedt Cronbergs undersökning av sedlighetsbrott i Skåne på 1680-talet visar, att det huvudsakligen var män som dömdes för sedlighetsbrott före 1694.⁹⁶ Men de gotländska kvinnorna bötfulldes inte heller för andra typer av vanligt förekommande brott, som smädeord och misshandel. Det var också få kvinnor som framträdde som käranden. Sammanlagt sju kvinnor förekommer i saköreslängderna som sådana.

Marja Taussi Sjöbergs undersökning av den kvinnliga närvaron vid tinget i norrländska Njurunda visar att den visserligen var relativt liten. Men kvinnorna förekom trots allt vid tinget, både som svarande och käreande.⁹⁷ Maria Sjöberg visar att kvinnorna i tre tingslag i Dalarna visserligen var i minoritet men att de trots allt förekom i brottmål. På 1500-talet och början av 1600-talet dömdes till exempel sammanlagt 16 kvinnor för sedlighetsförbrytelser. Kvinnor som dömdes för våldsbrott var mycket sällsynta, men förekommer ändå i en handfull fall vid de tingsrätter som hon studerat.⁹⁸ Enligt saköreslängderna för Medelpad bötfulldes sammanlagt fem kvinnor för olika typer av brott under perioden 1600–1609 och även i 1500- och det tidiga 1600-talets Stockholm bötfulldes periodvis kvinnor för tillgrepp.⁹⁹

⁹⁵ Sl 1600/01, notiserna [10], [14–16], [20], [33], [55], [70]. Sl 1601/02 notiserna [1], [8], [10]. Sl 1603/04 notiserna [12], [14], [20–22] 5 bötfullda män, inga kvinnor. Sl 1614/15 notiserna [7], [10], [17], [20], [26–28], [31], [33], [35], [37], [42–43], [49–51], [53–57]. Sl 1616/17 notiserna [14], [16].

⁹⁶ Lindstedt Cronberg 1997 s. 85.

⁹⁷ Taussi Sjöberg 1996 s. 123, 221 tabell 4.

⁹⁸ Sjöberg 2001 s. 65, 70.

⁹⁹ *Saköresbok för Medelpad 1541–1609* s. 179 notis [3–4], s. 181 notis [3–4], s. 189 notis [15], Lindström 1988 s. 67 tabell 9.

Det är alltså ont om kvinnor i de rättsliga dokumenten före 1618 och detta är något som även gäller det kamerala materialet. En genomgång av samtliga 63 bevarade tingsbrev från perioden 1550 till 1618 visar att kvinnor är omnämnda i nio av dem. En enda kvinna noteras som köpare av mark.¹⁰⁰ I två fall erhöll kvinnor gårdar eller egendom som gåva av en manlig släkting. I båda fallen står de omnämnda som förmånstagare tillsammans med sin make.¹⁰¹ I fem av de nio breven avsäger sig kvinnor arvsrätt, samtliga är företrädare av en man, oftast en nära släkting. Alla avsade sig sin arvsrätt till en mans förmån.¹⁰² I ett av de nio tingsdokumenten omnämns en kvinna enbart för att bestämma släktskap i en affärstransaktion mellan två män.¹⁰³ Detta kan jämföras med Maria Sjöbergs undersökning av Dalarna där över 240 kvinnor under perioden 1545 till 1617 sålde jord. Andelen kvinnor som köpte jord var däremot lägre, det rörde sig om ett femtiotal.¹⁰⁴

En annan slående iakttagelse är att det kvinnliga gårdsägandet på ön tycks ha varit mycket ovanligt. Eva Österberg, som studerat längderna över Älvsborgs lösen, 1570, noterar en snittsiffra på cirka 5 procent kvinnligt gårdsägande. I Bygdeå socken 1620–1640 pendlade enligt Jan Lindegren siffran för kvinnor som huvudansvariga för gården mellan fyra och tjugo procent av gårdsantalet under perioden 1620 till 1640. De högre siffrorna förklaras med att socknen drabbats av militära utskrivningar och kvinnorna tvingades att ta över gårdarna i brist på arbetsföra män. Men även år 1620 då de stora utskrivningarna ännu inte kommit igång innehades fyra procent av gårdarna i Bygdeå av kvinnor, de allra flesta förmodligen änkor. I småländska Ramkvilla var, enligt Magnus Perlestams undersökningar, snittsiffran för samma period cirka tjugo procent, och även här, liksom i Bygdeå, var det utskrivningarna på 1630-talet som drog upp siffrorna.¹⁰⁵

En jämförelse mellan kvinnligt gårdsägande på Gotland och vad som är känt från svenska förhållanden visar att man tycks ha föredragit män som huvudansvariga för ett gårdshushåll. Enligt skattemantalslängden 1614 företrädde mindre än en procent av gårdarna av en kvinna. Tjugo år senare var siffrorna ännu lägre, av 1168 skattepliktiga husbönder var två (!) kvinnor. Enligt Revisionsboken 1653 hade antalet kvinnliga gårdsansvariga ökat men de utgjorde ändå inte mer än knappt 2 procent av de gotländska gårdshus-

¹⁰⁰ ViLa Ppb/pgb 16050120.

¹⁰¹ ViLa Ppb/pgb 15500729, 16020719.

¹⁰² ViLa Ppb/pgb 15740302, 16040214, 16110111, 16150730, 16160000.

¹⁰³ ViLa Ppb/pgb 15910404.

¹⁰⁴ Sjöberg 2001 s. 111.

¹⁰⁵ Österberg 1980 s. 289–290, Lindegren 1980 s. 122, Perlestam 1998 s. 130.

hållen.¹⁰⁶ Det finns inte utrymme att här fördjupa sig i orsakerna till detta. Men jag menar att den kvinnliga frånvaron i det rättsliga materialet, skatteleängderna och köpehandlingarna sammantaget pekar på att Gotland var ett betydligt mer mansdominerat, toppstyrt och inte alls självklart folkligt och offentligt tingssamhälle, jämfört med vad som är känt om förhållandena i andra samtida regioner i Norden.

Settingstingen

Rättsreformen 1618 innebar att tingen förlorade sin funktion som lägsta rättsliga instans till förmån för settingstingen. Dessa blev därmed motsvarigheter till herredstingen i de centrala delarna av Danmark. Men de blev också den lokala institution där tjänstemän och bönder regelbundet möttes. Vilka var de lokala förtroendemän som knöts till det reformerade rättsväsendet? Blev de gotländska settingsrätterna ett forum för storbönder?

Det finns som sagt inga domböcker bevarade från de gotländska settingstingen, men saköreslängder och en stor mängd tingsvittnen ger trots allt flera inblickar i hur de i praktiken kom att fungera. Jag skall titta på vilka individer som beklädde de nya ämbeten som knöts till settingstingen och som kort berördes i presentationen av den rättsliga integrationspolitiken. Därefter skall jag undersöka vilka grupper som omnämns i saköreslängder och tingsvittnen efter 1618.

De nya ämbeten som inrättades vid settingstingen från och med 1618 var som framgått tingshörare, löftesmän och stockmän. Tingshörarens uppgift var att tillsammans med settingsdomaren, settingskrivaren och ridefogden besegla tingsvittnen. Han var också en av åtta stockmän vars funktion var att bevittna rättsgången. De jag något förenklat kallar löftesmän hade till uppgift att inför rätten intyga exempelvis dömda människors oförmåga att betala böter samt att värdera upphittat eller beslagttaget gods.¹⁰⁷ Vilka var då dessa individer?

Jag har närmare studerat de två settingsrätter som efterlämnat flest tingsvittnen. Det rör sig om Bro och Burs settingar.¹⁰⁸ I båda settingarna hämta-

¹⁰⁶ Skattebetalande kvinnor på Gotlands landsbygd: mtl 1614 Banda; Petarve, Sanda, Eke; Koparve, Grötlingbo eller Alva. Endre; Allekvía, Endre. Hablinge; Nisse, Hablingbo. Halla ting; Hosted, okänd socken. Lina; Mörby, Hörsne. Lummelunds; Kvie, Martebo. Rute; Albye, Rute, Bondans, Fårö. Stenkumla: Kauparve, Västerhejde. Mtl 1634, Endre; Hällehave, Barlingbo. Eksta; Boxarve, Gerum. Enligt Rb 1653 var 34 av 1776 gårdshushåll företrädade av en kvinna. 3 av dessa ägdes uttryckligen av änkor efter borgare eller ämbetsmän. Elsa Johansdotter, ägare av Tors i Bro hade ärvt den efter maken, visbyborgaren Henrik Specht (Rb 1653 nt s. 43). Gertrud Andersdotter, ägare av Nors och Spillings i Othem var änka efter strandridaren och settingsdomaren Christian Hellvig. (Rb 1653 nt s. 70, 71.)

¹⁰⁷ Se ovan s. 51.

¹⁰⁸ Se bilaga 9 s. 243. Undersökningen av stockmän och löftesmän bygger på Lerbom 1998 s. 48–53.

des tingshörarna ur en begränsad krets bönder. En majoritet av gårdarna i båda settingarna var under perioden aldrig representerade. Särskilt tydligt var detta i Burs där endast sju av settingens 262 gårdar någon gång representerades som tingshörare. I ett fall, vilket gäller den tidigare landsdomaren Töger Kierne i Burs, satt han som tingshörare vid hela 41 olika tillfällen. Hans tidigare status som landsdomare är förmodligen en förklaring till detta. När det gäller *löftes-* och *stockmännen* var siffrorna närmast det omvända. Ungefär 80 procent av gårdarna i Bro var någon gång representerade med antingen löftes- eller stockmän. De flesta framträdde dock vid ett till tre tillfällen. Ett mindre antal bönder fungerade som löftes/vittnesmän och stockmän oftare än så. Vissa individer förekommer regelbundet i tingsvittnena, från en handfull och i enskilda fall upp till tjugo gånger. Det fanns således en grupp bönder som oftare än andra fungerade som löftes-, vittnes- eller stockmän. I Burs var andelen lägre, runt 45 procent av husbönderna omnämns aldrig som stock- eller löftesmän.

I både Bro och Burs framgår det, föga förvånande, att det framför allt var bönder från större gårdar som fungerade som någon form av förtroendemän vid settingstingen. Mindre gårdar var i hög grad aldrig representerade. Men bland de gårdar som aldrig representerades återfinns också relativt stora gårdar. Speciellt tydligt är detta i Burs setting. Exempelvis var gården Malldes i Stånga, på 22 markelej, aldrig representerad som vare sig tingshörare, löftes- eller stockman.

Kopplingen mellan välstånd och förtroendemannaskap vid settingstingen var alltså inte självklar. Men samtidigt förekom uppenbarligen vissa individer oftare än andra på dessa poster. Frågan är varför? Det har redan framgått att den före detta landsdomaren Töger Kierne spelade en mycket aktiv roll som tingshörare men också i viss mån som löftes- och stockman. Av de 36 kända tingshörarna i Bro setting hade fem tingsdomaranknytning, antingen genom att de innehade ämbetet vid tillfället, att de som Peder Tomase från Lokrume varit tingsdomare tidigare eller att de senare förekommer som domare. Ett exempel på det förstnämnda är tingsdomaren i Endre ting, Peder Medebys, som samtidigt fungerade som tingshörare vid sammanlagt sex tillfällen i Bro setting under perioden 1630 till 1639. Han framträdde också vid tolv tillfällen som löftesman fram till och med 1645.¹⁰⁹ Motsvarande siffror för Burs setting tyder på att tingsdomargruppen där hade större inflytande över settingarnas förtroendemannauppdrag. Där var motsvarande siffror sex av tio, och rekordet innehades alltså av Töger Kierne.

Men domarna upprättade inget monopol på tingshörar- och löftesmannaskapet. Det intressanta är att fler individer än tingsdomarna, i synnerhet i

¹⁰⁹ Tv Bro setting 16300503, 16320116, 16320319, 16320723, 16350720, 16390708 och 16300405 (2), 16300503 (2), 16320319, 16330715, 16350309, 16370220. 16431120, 16440701, 16450224, 16450310.

Bro men även till viss del i Burs, gavs tillträde till dessa ämbeten. Tingsvittnena visar att fler bönder än tidigare i och med rättsreformen kom att delta aktivt i den nya ordningen. Det går inte att i detta fall se rättsreformen som gynnande en lokal elit. Att de flesta tingsdomarna framträdde som tingshövare, löftesmän och stockmän var snarare en rest från den tid då de hade haft större makt och inflytande över rättsväsendet. Förtroendemannaskapet var, oavsett hur bönderna själva uppfattade det i fråga om status och inflytande, del av en vardagspolitisk integrationsprocess.

De fåtaliga utdrag ur settingsdomböcker som idag finns kvar vittnar om en rättskultur i förändring. I juli 1623 infann sig husbonden Christoffer Biskops i Bunge vid Rute settingsting för att klaga på Peder Likedarve i Fleringe angående ett ängsstycke han menade sig ha rätt till. Båda kontrahenterna var närvarande, men de hade inga vittnen med sig. Båda hävdade dock att de till nästa ting kunde presentera vittnen. Två veckor senare vittnade, efter avlagd ed, fyra personer, varav en kvinna, muntligt inför rätten. Peder Likedarve hänvisade då till ytterligare två nu inte närvarande vittnen av vilka en, husbonden Sigfrid Utbunge, infann sig i augusti samma år. Dom avkunnades i målet i oktober i Christoffer Biskops favör.¹⁰⁰ Kontrahenternas agerande påminner om vad som redan framkommit i belysningen av 1500-talets tingsvittnen. Uppstod en konflikt sökte man upp sin domare och försökte lösa saken med denne. Här ser man hur kontrahenterna inte har med sig några vittnen alls till första förhandlingen. De återoppar istället dem efter att ha framträtt vid tinget.

Det andra rättsfallet rör en händelse vid Ars fiskeläge i Fleringe på norra Gotland sommaren 1630. En man hade blivit innebränd i en fiskebod han övernattnat i. Också här framträdde två käranden från socknen, Rasmus Nors och Laurids Suderbys, som ville att ägarna till boden, Lokrumbönderna Mickel Kroks och Olof Gandarves, eventuella försumlighet skulle utredas. Till skillnad mot marktvisten förhörde nu inför rätta ett stort antal vittnen. I princip hela Fleringe sockens vuxna befolkning infann sig vid settingsrätten och vittnade, efter avlagd ed. Ett friande domslut lästes upp vid nästföljande settingsting två veckor senare.¹⁰¹

Det gemensamma för de två fallen är den stora vikt som lades vid de muntliga vittnesmålen. Vittnena fick efter att ha avlagt ed muntligen berätta vad de visste. Jag menar inte att kvinnor och obesuttna före 1618 inte förhörde som vittnen i rättsfall utan att det efter hand kom att ske under andra och mer formaliserade former. Gotlänningarnas konfliktlösning skedde alltmer i en större och mer formaliserad offentlighet än tidigare och under statligt överinseende.

¹⁰⁰ ViLa Ppb/pgb 16230701, 16230715, 16230812, 16231007.

¹⁰¹ ViLa Ppb/pgb 16300615, Fallet är även omnämnt av Johansson 1998 s. 13.

Till skillnad mot tidigare börjar nu även kvinnor synas i saköreslängder och tingsvittnen. De började också, tvärtemot vad som var fallet i Marie Lindstedts Skåneundersökning, bötfällas för sedlighetsbrott. I saköreslängden från räkenskapsåret 1619/1620, alltså året efter det att rättsväsendet reformerats, bötfälldes hela 14 kvinnor. Åtta av dem hade begått ett sedlighetsbrott. De övriga dömdes för olydnad, tillgrepp, misshandel samt ett fall där brottet inte anges.¹¹² Det förefaller mindre troligt att kvinnor på Gotlands landsbygd först 1619 började begå brott. Istället var det fråga om en rättslig integrationsprocess av fler grupper på ön.

Landstinget

Landstinget har, vilket framhölls inledningsvis, i dansk rättshistorisk forskning betecknats som en blandning av rättslig och politisk instans där uppdelningen mellan andlig och världslig rätt ännu i slutet av 1500-talet var oklar.¹¹³ Det gotländska landstinget tycks inte avvika på något nämnvärt sätt från detta.

Det har redan framgått att herredagarna före 1618 hölls i form av landsting. 1492 års herredag utgör ett exempel på det. Fyrtio år senare, onsdagen efter pingst 1532, möttes samma aktörer på samma plats och dryftade samma fråga. Överenskommelsen kom att basera sig på det tidigare avtalet. Vid detta möte var kungamakten representerad av länsherren. Det var alltså inte denna gång fråga om ett retterting i egentlig mening. Borgerskapet företrädades också nu av borgmästare och rådmän och allmogens fullmäktige utgjordes av landsdomaren och sex settingsdomare.¹¹⁴ Frågan togs återigen upp på landsting vid ännu ett tillfälle, onsdagen efter Gregori dag 1561 då länsherren, lands- och settingsdomarna, borgmästare och råd ännu en gång upprätade en förlikning kring handelsprivilegier.¹¹⁵

Det gotländska prästerskapet fick sina privilegier fastställda på kompaniet i Visby den 9 februari 1587 i närvaro av länsherren Mogens Gøye, superintendenten, landsdomaren, de tjugo tingsdomarna samt »fyra fullmäktiga av vart ting».¹¹⁶ Inför kungahyllningarna 1584 och 1610 samlades man på Gute-stuen för att utse representanterna vilka även de var domare. Vi ser alltså att landstinget ibland var en arena för domarna och den mer diffusa benämningen »tingsmännen» eller fullmäktige från tingen. Men i vissa av texterna

¹¹² Sl 1619/20 Kvinnor som erlagt böter i Bro, Rute, Kräklinge, Hejde och Burs settingar: Lägersmål, notis [19], [38], [45], [48], [52]–[54], [58], [92], Slagsmål, notis [33], Tillgrepp, notis [4], Olydnad, notis [87], Skadegörelse, notis [49], Okänt, notis [24].

¹¹³ Johansen 2001 s. 557–559.

¹¹⁴ Läsarkivets aktpublikationer II:1 s. 39, Strelow 1633 s. 260–261.

¹¹⁵ Läsarkivets aktpublikationer II:1 s. 43–44.

¹¹⁶ Lemke 1868 s. 493–497.

är det enbart domarna som tillsammans med länsherren och borgerskapet förhandlar i olika frågor. Allmogens närvaro i form av »tingsmän« var alltså inte en självklarhet.

Det gotländska landstinget var en mötesplats där företrädare för öns sociala grupperingar, borgare, präster och bönder, löste interna konflikter. Men i och med att rättsväsendet reformerades blev det alltmer en arena för bredare grupperingar i bondesamhället.

Rättsreformen av år 1618 hade uttryckligen stadgat att landstinget skulle hållas fyra gånger per år. Detta ändrades 1623 till en gång i månaden. Från och med 1637 skulle landstinget alltid hållas i Visby.¹¹⁷ Reformerna verkar också ha efterlevts i praktiken. Det finns sammanlagt uppgifter om 29 landstingsmöten på Gotland under perioden 1619–1645. Av dessa är samtliga utom två daterade.¹¹⁸ Från perioden 1618 till 1623 finns det uppgifter om fyra landsting, och de hölls helt i enlighet med förordningen.¹¹⁹ För perioden 1623–1645 återfinns 23 hänvisningar till landstingsdomar. Av dateringsarna att döma har även påbudet av år 1623 genomförts i praktiken på ön.¹²⁰

Landstinget behandlade under perioden överklaganden från settingsdomstolarna och domkapitlet i mer vardagliga brottmål och tvister. Man träffade precis som man gjort på 1500-talet överenskommelser med borgerskapet i näringspolitiska frågor som i april 1625 då man gjorde upp om pris-sättning på varor.¹²¹

Det är samma grupperingar som framträder på landstinget under perioden 1620 till 1645 som under 1500-talet. Förutom länsherren och landsdomaren är vid flera tillfällen settings- och tingsdomarna samt ibland »menige män« omnämnda. Frågan vilka dessa var är oklar. En notis av landsdomaren Töger Kierne antyder att det kanske rörde sig om ett fåtal personer. I en landstingsdom rörande en marktvist daterad i februari 1621 noterar han följande:

höll jag landsting vid Roma kyrka med mina settingsdomare och alla andra tingsdomare med *menige man som den gång ting sökte* (min kursiv)¹²²

¹¹⁷ CCD IV:55, CCD IV:590.

¹¹⁸ Incestmål i Vdk 16350128 hänvisat till landsting. (Vdk AI:5). Landstingsvittne utfärdat senast mars 1640 omnämns (Vdk AI:5 s. 20v).

¹¹⁹ ViLa Ppb/pgb 16190505, 16210207 Gutestuen överklagande från Rute setting, 16210502 i Roma Marktvist (Siltberg 1991 s. 194) samt 16230502 okänt (Hd 1631).

¹²⁰ Uppgifter om landsting: 16230611, 16231001, 16240114, 16240314, 16240414, 16241201, 16250424, 16260215, 16260607, 16270709, 16290121, 16291202, 16300512, 16300609, 16310119, 16320321, 16320530, 16330208, 16350128, 16370322, 16380228, 16390220, 16420223. Se ViLa Ppb/pgb, hänvisningar till eller avskrifter i Hd 1631, Vdk, Db och akter 1646–1700, samt påskrifter på äldre tingsvittnen, tex. ViLa Ppb/pgb 16020710 »läst på landsting 16300512«. Se även Siltberg 1991 s. 249.

¹²¹ ViLa Ppb/pgb 16250424.

¹²² ViLa Ppb/pgb 16210502.

Återigen antyds alltså att landstinget inte var något folkligt stormötesforum. Det var enligt detta landstingsvittne de män som uppsökt landstinget som förutom domarna var närvarande. I en annan landstingsdom från samma år talas det om att landsting hållits på Gutestuen i länsherrens, landsdomarens, sättnings- och tingsdomarnas samt »menige mans närvaro».¹²³

Samtidigt tycks fler grupper i lokalsamhället ha kommit att integreras i landstingets verksamhet. Jag vill särskilt peka på tre fall. Samtliga rör skilsmässaörenden på Gotlands landsbygd. Margareta Thomasdotter hade som det heter i domkapitlets protokoll av den 14 april 1620 »lyst och lärt« efter sin förlupne man, både på settingsting *och* landsting. Detsamma hade Birgitte Lilla Hammars i Östergarn gjort, som inför domkapitlet i juni 1632 dessutom presenterade ett särskilt landstingsvittne för domkapitlet om sin förlupne make. Barbara Olofsdotter presenterade inför domkapitlet den 12 mars 1640 ett sockenvittne i samma ärende som också lästs upp på settingsting och landsting.¹²⁴

Socknarna

Det finns ingenting i Dumstorps rapport som tyder på någon interaktion mellan statsmakt och bönder på sockennivå. Detta betyder dock inte att socknarna inte agerade kollektivt men frågor som avhandlades där tycks alltid ha stått i relation till tinget. Dumstorp nämner till exempel hur sju-mannaföreståndarna, förmodligen avses kyrkvärdarna, i Roma klagat på honom, men deras sak är noterad under rubriken »Dede ting».¹²⁵ Han nämner också att en förlikning mellan prästen i Fole och det unga par som han vägrat viga genomfördes i närvaro av bland andra prästen i Othem och tingsdomaren i Bäl ting samt »en hel del av tingsmännen i Bäl ting».¹²⁶

I kallelsebreve och andra former av dokument som utfärdats på sockennivå är nästan alltid tingsdomaren närvarande. I maj 1576 undertecknade sockenmännen i Stenkumla och Träkumla ett intyg angående sin sockenpräst. Här återfinns tingsdomaren i Stenkumla ting som en av undertecknarna.¹²⁷ När ett kallelsebrev för prästen Niels Christensen utfärdades i Gotthem kyrka 1598 gjordes detta förutom i närvaro av superintendenten och sockenfolket också under överinseende av tingsdomaren i Lina ting.¹²⁸

¹²³ ViLa Ppb/pgb 16210207.

¹²⁴ Vdk AI:4 16200414, Vdk AI:5 16320604, Vdk AI:5 16400312 s. 20v.

¹²⁵ Dumstorp § 7.

¹²⁶ Dumstorp § 32.

¹²⁷ DM III:3 s. 191–192.

¹²⁸ Lemke 1868 s. 229, ViLa Ppb/pgb 15980326. Tingsdomaren i Kräklinge ting är dock inte omnämnd i Ala, Anga och Kräklingbo pastorats kallelsebreve för prästen Rasmus Båtelsen 1592. Se ViLa Ppb/pgb 15920416.

Vad gäller socknarnas funktion efter 1618, framgår det dock att det förekom sockenstämmor på Gotland även under den danska tiden. År 1630 anklagades till exempel Peder Rangvalds i Tofta socken för förtal vilket uppgavs ha skett i »sognestemmen».¹²⁹ I oktober ett år senare utfärdade Östergarn sockenstämma ett intyg för Birgitte Lilla Hammars med anledning av hennes ansökan om skilsmässa.¹³⁰

Karl Bergman har också funnit indikationer på någon form av sockenorganisation i det enligt en äldre syn sockenstämmolösa Danmark. Han menar att förekomsten av en blekingsk sockenorganisation delvis var ett resultat av landskapets svaga integration i det danska riket.¹³¹ Detta är möjligen en del av förklaringen även för gotländsk del men den viktigaste orsaken torde dock vara Gotalagens stadganden om rättsskipning på sockennivå och öns koppling till Linköpings stift.

Sammanfattning

De gotländska bönderna hade i likhet med sina ståndsbröder i andra delar av Europa tillgång till kommunikationskanaler och mötesplatser där de kunde interagera med överheten. Gotland skickade representanter till de danska kungahyllningarna. Man utnyttjade också rättigheten att kommunicera med det kungliga kansliet i Köpenhamn, även om intensiteten i den interaktionen tidvis inte var särskilt hög. Bondesamhället företrädades av allt att döma alltid av tingsdomarna och av innehållet i klagoskrifterna framträder ett bondesamhälle med ett kompetent politiskt språkbruk.

De sista tjugofem åren som dansk riksdal innebar för Gotlands del en ökad interaktion mellan bondesamhälle och statsmakt på riksnivå. Kommunikationen mellan bondesamhället och det kungliga kansliet ökade markant. Möjligen är en viktig förklaring till detta det högre skattetrycket under perioden. Intressant är att det tidigare oftast kollektivt agerande »landet Gotland» inte längre var den enda aktör som tilltalade överheten. Under perioden började oftare mindre enheter, vissa ting och, även om det var ovanligt, enskilda bönder också söka sin rätt.

På en lokal nivå är det inget offentligt och jämlikt tingsställe som framträder. Det finns i själva verket litet som tyder på att de gotländska tingssamhället var särskilt offentligt eller folkligt. Interaktionen mellan bondesamhälle och stat skedde i stället inom en begränsad krets. Det är tingsdomarna som är de centrala aktörerna. De tjugo tingen verkar, både i rättsligt och

¹²⁹ Vdk AI:s s. 9v.

¹³⁰ Vdk AI:s 16320604.

¹³¹ Bergman 2002 s. 70–74.

kameralt hänseende, ha varit tämligen slutna forum för en manlig besutten elit. Kanske framstår relationen mellan socknar och ting, samt muntlighetens betydelse och inte minst beroendet av den lokala oligarkin som tydligast när en kvinna vid namn Butvi från Grötlingbo socken i augusti 1588 framträdde inför Visby domkapitel med begäran att få skiljas från sin make som varit försvunnen i sju år. Butvi skickades hem med uppmaningen att skaffa ett intyg på sin vandel från sockenprästen. I februari året därpå återkom hon i sällskap med sockenprästen herr Axel Hornschildt i Grötlingbo som *tillsammans* med tingsdomaren Hildebrand Kauparve muntligen inför domkapitlet gav henne »ett gott och ärligt vittnesmål«. ¹³²

Statsmaktens reformering av rättsväsendet från och med 1618 innebar dock efter hand en förändring av tingssamhällets vardagliga politiska kultur. Byråkratiseringen ledde till att fler grupper och individer kom att integreras. Gotlands sista decennier som dansk riksdal blev en brytningstid mellan ett äldre, oligarkiskt, manligt och muntligt tingssamhälle å ena sidan, och ett system med mera brett deltagande å den andra.

¹³² Vdk AI:2 s. 22v, Vdk AI:2 15890205.

4. Bönderna och staten 1645–1700

Edsavläggelsen 1645

I likhet med befolkningen i Jämtland och Härjedalen ålades gotlänningarna att avlägga trohetsed till den svenska kronan i samband med att landskapen den första november 1645 formellt bytte rikstillhörighet. De gotländska edsavläggelserna ägde rum i Visby den tredje november 1645.¹ Sveriges representant på ön amiral Erik Ryning hade kallat till sig företrädare för borgerskapet, prästerna, settingarna och de danska ämbetsmän som stannat kvar på ön. Samtliga fick skriva under i förväg författade skrivelser där de förband sig till evig trohet mot sitt nya rike.

Bönderna företrädades av åtta män från varje setting. Varje grupp bestod av settingsdomaren och tingsdomarna samt fyra eller fem husbönder som på samtliga settingsmäns, sina egna och sina efterkommandes vägnar, svor trohet till Sverige. Med undantag för representanterna från Hoburg setting tycks man ha eftersträvat att varje ting skulle vara representerat. Det var en grupp ekonomiskt sett välmående bönder som tillsammans med settings- och tingsdomarna avlade eden. I Hoburgs setting kom till exempel tre av de fyra bönderna från Hablingbo socken. Tre av dem kom från tingets största gårdar. Bara en gård var större i socknen, och där bodde settingsdomaren själv. Den fjärde husbonden, Rasmus Kvinnegårds, kom även han från en av de större gårdarna i Havdhem socken och Hablinge ting.² Edsavläggelsen återspeglar det äldre interaktionsmönstret. Det var domarna tillsammans med representanter från varje ting som mötte den nya överheten.

Bönderna och riksdagen

Beslutet att Gotland skulle ha villkorlös representationsrätt i den svenska riksdagen fattades formellt av riksrådet den 4 november 1646 och samma dag meddelades landshövding Ulfsparre att gotlänningarna skulle få skicka representanter till riksdagen som skulle hållas i Stockholm i januari 1647.³ För böndernas del innebar detta att de knöts till en för dem ny politisk arena. Hur såg deras agerande ut på de första riksdagarna de hade tillträde till? Vilka var det som företrädde allmogen?

¹ Steffen 1945 s. 12. I Jämtland skedde edsavläggelsen dagen efter, Bromé 1954 s. 23.

² ViLa A:250:5 s. 1–9, 15–23.

³ SRP XII s. 16, Wittrock 1953 s. 32.

Tablå 1. Gotländska bondeståndets riksdagsmän 1647–1697

<i>Riksdag</i>	<i>Namn/socken</i>	<i>Lokalt ämbete</i>
1647	Lars Lunnebjärs, Lummelunda	Tingsdomare (Td) (1617–1672)
	Jacob Mafrids, Västergarn	Okänt
1649	Jens Hansson Gane, Bäl	Td (1635–1668)
	Jacob Bander, Mästerby	Nämndeman (Nm) (1646–1666)
		Tingsdomarson
1650	Jöns [Folkedarve], Garda	Td (1638–1667)
	Jens Hansson Gane, Bäl	Td (1635–1668)
1652	Jens Hansson Gane	Td (1635–1668)
	Olof Slumre, Vallstena	Nm 1646–1666
1654	Jens Hansson Gane	Td (1635–1668)
	Lars Lunnebjärs, Lummelunda	Td (1617–1672)
1655	Johan Falk	Td (1654–1657) f.d landsgevaldiger
1659/60	Per Nilsson	Td (1653–1681)
1660	Lars Alvena, Vallstena.	Okänt (14 mlj)
	Erik Folkedarve, Garda	Nm (1660–1672). Tingsdomarson
1664	Mats Skote, Løjsta.	Nm (1656–1671)
	Jens Hansson Gane, Bäl	Td (1635–1668)
1668	Peder Västö, Hall	Td 1648–1670
	Hans Olofsson	Td (1661–1674)
1672*	Gudmund Otemars, Othem	Nm (1662–1687)
	Hans Bonsarve, Vamlingbo	Okänt (10 mlj)
1675	Grels Rosarve, Havdhem	Nm (1671–1689)
1680	Hans Hästnäs, Hejdeby	Nm (1681–1690)
1682/83	Hans Hästnäs, Hejdeby	Nm (1681–1690)
	Johan Reqvie, När	Nm (1672–1689)
1686	Lars Kroks, Lokrume	Td (1685–1704)
	Grels Rosarve, Havdhem	Nm (1671–1689)
1689	Mats Rangsarve, Linde	Nm (1672–1689)
1693	Mauritz Laxer, Boge	Nm (1689–1704)
	Hillebrand Mannegårda, Lye	Okänt (14 mlj)
1697	Jacob Botvede, Sanda.	Okänt (16 mlj)
	Thomas Gandarve, Dalhem	Nm (1703–1708)

Källor: Mårtensson 1950; SRA: Allmogens besvär Gotland 1647–1697. Db 1646–1708

Kommentar: *Ej hos Mårtensson. Se dock Db 1675 Nt s § 10 där Gudmund Otemars och Hans Bonsarve »dävarande herredagsmän« omtalas.

Jan Sundin har visat att riksdagsmännen från Gullbergs härad i Östergötland hämtades i nämnden.⁴ På Gotland var det som framgår av tablå 1 under öns första decennier som svensk riksdel inte så. De första riksdagsrepresentanterna för Gotlands bondestånd var Lars Lunnebjärs och Jacob Mafrids. Lunnebjärs, som var tingsdomarson, hade själv varit både settings- och

⁴ Sundin 1992 s. 66.

tingsdomare och 1646 hade han utnämnts till länsman.⁵ Jacob Mafrids, som anges ha varit från Banda ting, går inte att identifiera. Vid gårdarna Stora och Lilla Mafrids i Västergarn i Banda ting året 1646 fanns det tre husbönder med dopnamnet Jacob.⁶ Fram till och med riksdagen 1668 var alltid minst en av riksdagsmännen tingsdomare. Vid fem av de tio riksmöten som hölls under perioden 1647–1668 företrädde Gotland enbart av tingsdomare.⁷ Tre av dessa hade inte bondebakgrund.⁸ Två av nämndemännen, Jacob Lauritsen Bander och Erik Jensen Folkedarve var dessutom söner till tingsdomare.⁹

Vissa av riksdagsmännen representerade allmogen vid fler än en riksdag. Tingsdomaren Jens Gane deltog vid fem riksdagar medan Lars Lunnebjärs deltog vid två. Nämndemännen Hans Bromander Hästnäs och Grels Rosarve bevistade vardera två riksdagar. Det normala var dock att de gotländska riksdagsmännen deltog vid en riksdag.

Riksdagsmännens bakgrund och lokala funktioner under de första decennierna efter övergången speglar återigen den äldre politiska kulturen där tingsdomarna alltid representerade ön i mötet med överheten. Efter 1668 förändrades dock detta. Till de åtta riksdagar som ön hade möjlighet att sända representanter till under perioden 1672–1697 skickades med ett undantag nämndemän eller bönder utan några kända lokala ämbeten eller förtroendeuppdrag. Undantaget utgjordes av att tingsdomaren Lars Kroks företrädde ön vid riksdagen 1686.

Det politiska språket

Det finns 11 gotländska riksdagsbesvär bevarade från perioden 1647–1699.¹⁰ Besväret från år 1652 utgörs dock endast av en enskild klagopunkt på befall-

⁵ ViLa Vdk AI:4 16170212, Tv Bro setting 16320116, Db 1646 Nt s s. 329. Släktskapet framgår av Rb 1653 Nt s. 47.

⁶ Jb 1646, Rb 1653 Mt s. 47.

⁷ Mårtensson 1950 s. 82, 94, 101, 107, 127 Att Per Nilsson, vars titel inte anges av Mårtensson, var tingsdomare i Hemse och Hablinge ting framgår bl.a. av Db 1658 St s s. 371, 1661 St s § 4.

⁸ Tingsdomaren Johan Torstensson Falk 1655, Per Nilsson, tingsdomare i Hemse ting 1659–60 samt Hans Olofsson, domare i Stenkumla ting 1668, se Mårtensson 1950 s. 101, 107, 127.

⁹ Vid riksdagarna 1649 respektive 1660, se Mårtensson 1950 s. 75, 113. Att Jacob Bander var son till domaren Laurits Bander framgår av Rb 1653 Mt s. 99–100. Erik Jensen Folkedarve var också kyrkvård vilket framgår av en målning på Garda kyrkas predikstol daterad 1662 och han titulerar sig själv »dommere oc kirckeвер» på en målad kollekttavla daterad 1665, se Lagerlöf 1972 s. 309, 327.

¹⁰ Allmogens besvär från 1647 (i en dansk- och en svenskspråkig version här kallade 1647:1 respektive 2), 1652, 1655, 1660, 1668 (inkl. tre dokument med diverse utdrag ur huvudtexten här kallade 1668:1–4), 1672 och 1697. Några av de besvär som saknas i den serien finns i SRA Gg:s inkomna handlingar. Riksdagsbesvär finns där för åren 1664 (Gg K:507 s. 289), 1680 (Gg K:523 fol. 334), 1682 (Gg K:527 fol. 720–732) samt 1686 (Gg K:531 fol. 933–943).

ningsmannens ämbetsutövning vilken troligen är ett utdrag ur den ursprungliga besvärsskriften. Allmogen har dock lämnat in klagomål till samtliga riksdagar under perioden, utom 1677 då ön var under dansk kontroll. Det framgår av de resolutioner som skickats ut från det kungliga kansliet och som lästs upp vid tinget.¹¹

Besvärerna innehåller de frågor man kan förvänta sig från ett marknadsanpassat, handelsinriktat och självägande bondesamhälle. Det som dominerar är handelsfrågor, tullsatser, prissättningar, samt frågor rörande skatter och pålagor. Rätten att fritt få handla på lanthamnarna går med något varierande ordalag igen i samtliga undersökta besvärsskrifter.¹² Bönderna motsatte sig också tullhöjningar och utförselförbud för vissa varor i alla besvär utom år 1647.¹³ Vid sidan av handelsfrågorna var begäran om lättnader från skatter och andra pålagor i form av exempelvis skjutsplikter och dagsverken ett återkommande tema.¹⁴ Det materiella är alltså ett genomgående tema.

Av övriga frågor märks vid ett tillfälle missnöje över att hovrätten regelmässigt benådade dödsdömda tjuvar. Man ville vidare ha hantverkare på landet, i synnerhet tunnbindare.¹⁵ Skogsfrågor togs upp i ett fall medan frågan om båtsmanshållet, som infördes på ön 1646, togs upp vid fyra tillfällen.¹⁶ Ödegårdsproblemet som var relaterat till skatterna nämns en gång. Likaså klagades på prästprivilegierna i det första riksdagsbesväret.¹⁷ I ett fall, 1660, klagade man på underhållet av strandridarna. I övrigt togs förvaltningsfrågor bara upp vid ett tillfälle, då ville man ha en permanent bosatt landshövding på ön.¹⁸ I samtliga bevarade besvär märks också direkt eller indirekt den gamla antagonismen med Visbys borgerskap om handeln.¹⁹

¹¹ Den 3 april 1649 utgick en kunglig resolution på landets besvärspunkter. 1651 avhandlades kunglig resolution på några av allmogens besvärspunkter (Db 1651 Nt h § 35) två år senare, 1653, upplästes vid tinget »för samtliga allmogen« propositionspunkter på besvär daterat Visby 11 december 1652 (Db 1653 St v § 1, Nt v § 1, Mt v § 1). År 1664 och 1665 upplästes svar på allmogens besvär vid de gotländska tingen (Db 1664 Mt h § 7, 1665 St v § 9). Besvärerna till riksdagen som hölls i Stockholm på hösten 1660 är enligt ingressen identiska med dem som lades fram under riksdagen i Göteborg tidigare samma år. Se 1660 ingress »[...] så ville vi än ytterligare samma besvärspunkter inför ers kongl. majjt. (som framlagts i Göteborg) med underdåning bön det ers kongl majt däckes dem upptaga (...)«.

¹² 1647:I-2 § 3, 1655 § 1, 3, 4, 1660 § 8-10, 13, 1664 § 4-5, 9, 11, 1668:I § 4-8, 10, 1672 § 4, 9, 11, 1680 § 6, 1686 § 2.

¹³ 1655 § 2, 1660 § 7, 1664 § 8, 1668:I § 4-8, 10-11, 1672 § 4, 9, 11, 1680 § 4, 13, 1686 § 1.

¹⁴ 1647:I-2 § 2, 7, 1655 § 5-7, 1660 § 2, 4, 6, 1664 § 2-3, 7, 1668:I § 1-2, 13-14, 17, 1672 § 5-8, 10, 1680 § 2, 8-9, 11, 14.

¹⁵ 1668:I § 18, 1660 § 3, 5, 1668:I § 9.

¹⁶ 1647:I-2 § 5, 1647 § 8, 1664 § 1, 1668:I § 12, 1672 § 12.

¹⁷ 1647:I-2 § 6, 1647:I-2 § 9.

¹⁸ 1660 § 12, 1668:I § 19.

¹⁹ 1647:I-2 § 8, 1655 § 1, 3, 8, 1660 § 1, 8-10, 13-14, 1664 § 910, 1668:I § 5, 8, 1672 § 3, 1680 § 6.

Språkbruket i de gotländska besvärsskrifterna bekräftar återigen den bild av det politiska språket som framhållits av tidigare forskning och som också framgått att de gotländska bönderna var väl förtrogna med under dansktiden. Undersåtligheten är givetvis påtaglig i samtliga texter. I varierande ordalag betygar gotlänningarna sin trohet och underdånighet till kungamakten. Precis som på 1500-talet framställer sig bönderna som fattiga, förarmade men trots allt trogna och lydiga undersåtar. Inledningen på riksdagsbesväret 1647 är typisk för samtliga riksdagsbesvärs inledande hälsningsfraser:

Stormegtigste, och höigbaarne, förrstinna, allernaadigste, Regerende drötning Eders Kong: Maijs schall aff oss fattige wndersater paa Gotland, ydmygelig, och wnderdaniglig, hörsom och lydigheid, beuissis, saa lenge wij lefue.²⁰

Detsamma gäller även avslutningsfraserna på 1668 års besvär:

Herpå uti allerstörste underdanigheet af Hans Kongelig Maijestet wor allernådigst konung formode wi fuldmächtige utskickede Rijkzdagsmän ett Nådigt swar att vi diss store orsak have kunna at beröme hans Kongelig Maijestetz höije clementz imot dette fattige land, och forblifwe hans kongelig Maijestets underdanige och tro tjänare altid.²¹

Riksdagsbesvären innehåller också i vissa fall en religiös retorik. I besväret 1647 önskas drottningen ett »jtt gott Roligt och lychsaligt Regimente och denn høyeste gud, ydmygelige och wnderdaniglig befallet wnder woress lands secret.«²² År 1664 hade man anledning att tacka Gud och överheten för att ön besparats för krigshandlingar.²³ Men detta är snarast undantag. Det religiösa anslaget saknas till exempel helt och hållet i 1668 års besvär medan det i övriga texter visserligen finns med men inte är särskilt framträdande. De religiösa anspelningarna återfinns i beskrivningar om olyckor som drabbat ön, som missväxt men också, som i 1655 års besvär, när allmogen tackar Gud för den rika tillgången på fisk.²⁴ Det är egentligen bara i riksdagsbesväret 1672 som det religiöst färgade språket mer tydligt får blomma ut. Det sker på två sätt när man vill förklara den minskade tillgången på fisk:

²⁰ 1647:1 ingressen.

²¹ 1668:3 opag. sista stycket.

²² 1647:2 ingressen.

²³ 1664 § 12.

²⁴ 1655 § 2, 1660 § 10.

Eftersom Gudh then allerhögsta förmedelst synden udj sijn strenga rettferdigheet, hafwer behagat att straffa Gottland i dett att hans Gudommeligha maijtt hafwer teetz tagha sijn wellsighnelse ifrån oss dedh wij fattighe wnder-såther nu uthj många åhrs tijder beklageligen hafwer utstå måst; Ty fisken där under landet heela tijdhen bårthålt hafwer.²⁵

I det avslutande partiet där gotlänningarna retoriskt placerar sig »inför Eders Kongl. Maijts fötter uti allsom största ödmiukheet« önskar de dessutom att »Guud then aller högsta som hafwer satt E: Maijt uppå sin s:e käre herre Faders stohl och mechtigha troon, att hans Gudoml: Maijt wille welsigna E:s Kongl. Maij:s högga regemente.«²⁶

Det verkligt intressanta i böndernas politiska språkbruk är dock de *nya* retoriska inslag som ganska snart efter övergången börjar framträda i texterna. I det första riksdagsbesväret hänvisas till gamla privilegier och friheter i tre av de nio besvärspunkterna. Man begärde att få behålla gamla friheter och skatter samt att jordtransaktioner som gjorts före 1645 skall fortsätta att gälla. Man betonade i samband med detta särskilt att de upprättats i enlighet med dansk lag.²⁷ Här ser vi alltså tydliga exempel på den traditionalism och legalism som redan diskuterats, men det intressanta är att åberopandet av gamla rättigheter nästan helt och hållet försvinner i riksdagsbesvären efter 1647. När man blickar bakåt är det till tidigare svenska resolutioner man hänvisar.

I stället för att framhärda med hänvisningar till det förflutna börjar man efter hand att retoriskt knyta Gotland till Sverige. Man har, framhålls det till exempel 1655, »lyckligen kom[mit] under Sveriges Krona«. I 1664 och 1668 års besvär hänvisas till den tid »tå landet under Sveriges devotion kom« och i samma text kopplar man ihop Gotland med Sverige genom att likställa ön i fråga om tillgång på marknadsplatser med »alla [andra] provinser under Sverige«.²⁸ Man vill som det heter i 1664 års besvär ha samma rättigheter »lika med andra Sveriges undersåtar«.²⁹ I 1668 års besvär är detta mycket tydligt. På flera punkter begär allmogen att få ha samma rättigheter som »andra provinser i Sverige«.³⁰

I riksdagsbesvären från 1672 hänvisas till öns status som underhållsprovins till Drottning Kristina³¹ och i 1680 års riksdagsbesvär syftade man på den nyligen avslutade danska ockupationen genom att påminna om hur:

²⁵ 1672 § 4.

²⁶ 1672 § 12.

²⁷ 1647 § 1, 2, 4.

²⁸ 1655 § 7, 1664 § 1, 12, 1668 § 2, 6.

²⁹ 1664 § 2, 3.

³⁰ 1668 § 6, 7, 9, 16.

³¹ 1668:1 § 12, 1672 § 3.

Provinen Gotland 1676 ganska olyckligt fientligt intogs och över 3 år innehades men nu gudi lov medelst en reputerlig sluten fred önskeligen igen restituerat.³²

Detta är, menar jag, exempel på hur en för bondesamhället ny erfarenhet, det vill säga bytet av rikstillhörighet, relativt snabbt blev en del av det politiska språkbruket.

Kommissionerna

Under öns första tre decennier som svensk riksdal sändes fyra kommissioner till ön. Tre år efter övertagandet (1648) utreddes prästerskapets rättigheter, vilket bönderna som sagt tagit upp i sitt första riksdagsbesvär. Fyra år senare undersöktes hur uppbörden sköts och 1665 samt 1669 var förvaltningen i stort föremål för undersökningskommissioner.³³

Det svenska kommissionsväsendet har ingående behandlats av Sven A. Nilsson, Marie Lennersand och Karl Bergman. De framhåller kommissionernas dubbla funktioner som statliga kontrollinstrument och som viktiga kommunikationskanaler mellan undersåtar och överhet.³⁴ Nilsson och Lennersand är dock framför allt intresserade av kommissionernas funktion som statsmaktens förlängda arm medan Bergman mer fokuserar på den kommunikativa sidan av skånska kommissionens arbete i Blekinge 1669–1670.³⁵

Det har redan framgått att mötena mellan statsmakt och bondesamhälle före 1645 huvudsakligen var ett möte mellan de gotländska domarna och företrädare för kungamakten. Den första svenska kommissionen rörande prästrättigheterna följde också detta mönster. Kommissionsresolutionen är beseglat på »allmogens vägnar« av samtliga settings- och tingsdomare med landet Gotlands och sina personliga sigill. Det framgår av samma dokument att också superintendenten, prostarna och landshövdingen var närvarande.³⁶ Detta kan jämföras med det brev som tingsdomarna på allmogens vägnar sände till arvfursten Karl Gustav omkring 1652 och som i praktiken utgjorde ett godkännande av beslutet att genomföra 1653 års jordrevision.³⁷ Brevet, som är odaterat, inleds i typisk retorisk stil och bär alla de känneteck-

³² 1680 § 1. Riksdagsbesväret är bevarat i Gg K:523 fol. 334.

³³ 1648 ÅK:624. Rannsaktionskommissionen 1652. 1665 års kommissionsrapport finns i K:508. 1669 års kommission i SRA kammararkivet A:1 1669.

³⁴ Nilsson 1990 s. 85, 91, 99, 101, Lennersand 1999 s. 13, 129–131, Bergman 2002 s. 133–134.

³⁵ Bergman 2002 s. 335–336.

³⁶ ÅK:624.

³⁷ Stegeborg odat. opag. Inleds med texten: » E kongl högt på det underdånigaste att betacka för all nåder som E K Höghet haver oss fattige undersåtar av menige allmogen bevisat«. Dokumentet är undertecknat med 22 namnunderskrifter.

en som karaktäriserar dåtidens språkbruk i klagoskrifterna. De fattiga undersåtarna och den meniga allmogen tackar Karl Gustav för att han intresserat sig för landets tillstånd. De befallde, med Guds hjälp, att den skattereform som påbjudits dem skulle genomföras. Det intressanta med brevet är vilka som undertecknat det. Det är återigen de tjugo tingsdomarna, som företräder allmogen trots att de vid tiden för skattereformen i praktiken var tjänstemän inom lokalförvaltningen. Dessutom hade som tidigare visats en fjärdedel av dem inte längre rötterna i bondesamhället. Här ser vi alltså ett exempel på hur gamla strukturer levde kvar i den politiska kulturen.

Den undersökning av missförhållanden i förvaltningen som genomfördes på ön sommaren 1652 och som var en av orsakerna till skattereformen markerar samtidigt en brytningstid vad gäller det lokala interaktionsmönstret. Det framgår av rapporten att kommissionärerna reste runt och på plats i tingen talade med de individer och grupper som framlagt eller som nu gavs möjlighet att framlägga klagomål mot fogdarna och deras tjänare.³⁸

Detsamma gäller 1665 års kommission. Under tio dagar i juni och juli 1665 mötte kommissionärerna i varje enskilt ting de gotländska bönderna öga mot öga. Dessa hade redan innan lämnat in skriftliga klagomål men de framträdde också muntligt, både med klagomål och svar på frågor inför kommissionen.³⁹ De kollektiva skrivelserna talade i enlighet med det äldre interaktionsmönstret på hela öns vägnar. »Gotlands allmoge« hade genom tingsdomaren Jens Gane inlämnat två klagoskrifter.⁴⁰ Sudertredingen hade lämnat in en supplik angående vikt och mål.⁴¹ Huvuddelen av de kollektiva klagomålen var dock inlämnade tingsvis. Suppliker från Dede, Lummelunds och Halla ting finns bevarade men av slutrapporten framgår det att så gott som varje tingslag lämnat skriftliga klagomål eller svar på förfrågningar innan kommissionen besökt tingen.⁴² Det framgår också att ett antal socknar hade lämnat in specifika klagomål.⁴³

Men det mest intressanta med inlagorna är att även enskilda individer av olika anledningar valt att kommunicera med kommissionen, vilket tidigare så vitt känt enbart förekom i ett fall vid herredagen 1631. Olof Omunds i Roma, som inlade klagomål mot tingsdomaren i Dede ting, måste visserligen betraktas som en storbonde. Han brukade en medelstor gård (12 mlj) men han var också nämndeman i Medeltredingen och tycks ha varit i regelbunden konflikt med sin omgivning. Möjligen hade han släktkopplingar

³⁸ *Rannsakningskommissionen 1652*, passim.

³⁹ Gg K:508 s. 171–185.

⁴⁰ Gg K:508 s. 225, 331–332.

⁴¹ Gg K:508 s. 309.

⁴² Gg K:508 s. 171–185, Dede tings klagomål s. 310, Lummelunds s. 311, Halla s. 316.

⁴³ Gg K:508 s. 317, 321 (Fårö), s. 310 (Roma), s. 321 (Follingbo och Akeback), s. 374 (Hejnum och Bäl).

till prästerskapet då han 1660 stämde prästen i Endre Hans Hermansen för »barnepengar».⁴⁴ Men även individer som Olof Medebys i Fleringe, som var husbonde på en ganska liten gård på 6 markelej, klagade över sin tingsdomare. Han var bland annat upprörd över att ha tvingats betala böter för uteblivande från ett skattemöte som han inte kunnat delta i på grund av att han hållit bröllop.⁴⁵ I inlagorna återfinns också en inlaga från en viss Anders Persson, en före detta båtsman, som nu enligt egen uppgift var bosatt »i ett litet hus på Bunge». Hans klagomål gällde också tingsdomaren.⁴⁶

Den svenska tiden innebar dock inte någon skarp brytpunkt vad gäller mötesformerna. Kommissionen 1669, som hade föranletts av klagomål mot Jacob Mommas arrende av öns skatteintäkter och den konflikt som uppstått mellan honom och länsherren Lennart Ribbing reste inte runt på ön utan var istället stationerad på residenshuset i Visby dit de olika grupperingarna på ön kallades. Den 13 juli inställde sig enligt protokollet häradshövdingen Jacob Chronander, domarna och några bönder som »fullmäktiga för allmogen» med klagomål riktat mot borgerskapet. Två dagar senare inlämnade allmogen via häradshövdingen ett antal klagopunkter och den 19 juli samlades landshövding, superintendent, prästerskapet, häradshövdingen och »några av allmogen» för att diskutera de tidigare inlagda besvärspunkterna.⁴⁷ Enskilda suppliker från någon av de sociala grupperna på ön verkar inte ha förekommit vid denna kommission.

Om man betraktar de gotländska kommissionerna ur ett kommunikativt och integrativt perspektiv, är det uppenbart att det skedde en påtaglig förändringsprocess över tid. Kommissionerna var ännu 1648 en mötesplats för statsmakten och lokala elitgrupperingar. Från och med 1650-talet kom de i jämförelse med tidigare att i högre grad fungera som kommunikativa och integrativa mötesplatser för fler individer och grupper. På så sätt liknar utvecklingen i viss mån Karl Bergmans tolkning av Skånska kommissionens integrativa betydelse, men jag menar att den gick längre än så. Inte bara bönderna som ståndsgrupp integrerades. På Gotland rörde det sig även om grupper och individer som tidigare haft liten eller ingen direktkontakt med statsmakten.

⁴⁴ Gg K:508 s. 322. Db 1660 Nt s. 383, Omunds är flitigt förekommande i domböckerna under perioden 1649–1675 se t.ex. Db 1649 Mt s. 609 angående båtmanshållet och Db 1675 Nt s. § 9 angående arvsförlikning med sonen Jacob.

⁴⁵ Gg K:508 s. 319.

⁴⁶ Gg K:508 s. 318.

⁴⁷ Ka A:1 1669. Se även Arfwidsson Bäck 1980 s. 13.

Generalguvernementet

Kommunikationen mellan bönderna och generalguvernören var på grund av att han inte vistades på ön av nödvändighet skriftlig. De flesta av de bondeskrivelser som återfinns i guvernörens arkiv är sådana som först skickats till landshövdingen som sedan vid behov vidarebefordrade dem till generalguvernören. Det tycks som om de gotländska bönderna först på 1660-talet börjat kommunicera direkt med generalguvernören. Sammanlagt rör det sig om 27 skrivelser varav samtliga utom en är daterade under perioden 1663 till 1674. Av dessa är flertalet, tjugo stycken, daterade under perioden 1663 till 1669. Detta hänger av allt att döma ihop med att flera suppliker lämnats in som ett resultat av 1660-talets två kommissioner. För guvernementets sista nio år har endast en skrivelse från Gotlands landsbygd till guvernören påträffats.⁴⁸

Inlagorna till generalguvernören handlar i likhet med riksdagsbesvären främst om skatter, prästprivilegier och frågor knutna till handeln. Men det finns också exempel på att enskilda eller grupper av bönder skrev direkt till generalguvernören i frågor av mer privat karaktär. År 1669 skrev exempelvis två bönder från Klinte socken angående arvsrätten i sina gårdar. Samma år klagade en Jacob Suderbys över att han blivit oskyldigt anklagad för stöld och 1673 supplikerade Nils Loggarve i Klinte angående sin krogverksamhet.⁴⁹ Brev från enskilda bönder till generalguvernören är dock sällsynta. I första hand skrev de gotländska bönderna dit kollektivt och utifrån traditionella arenor som »landet« Gotland, tredingar, settingar, ting och socknar. Ett typiskt sådant brev är det som Rute ting sände till generalguvernören år 1664. I brevet framställde sig tingsmännen på samma sätt som på riksnivå. De var fattiga undersåtar från Rute ting som blivit ruinerade av handelsregleringar, skatter och prästrättigheter. Det är intressant att se att tingsdomaren inte var tingets företrädare. De som företrädde Rute tingsmän var istället kyrkvårdarna i de socknar som ingick i tinget.⁵⁰

Landskansliet

Landskansliet i Visby uppfördes redan under de första åren efter övergången som ersättning för det, enligt landshövding Åke Ulfsparre, obeboeliga Visborgs slott.⁵¹ Byggnaden, som fortfarande är bevarad, är en i jämförelse med slottet tämligen oansenlig tvåvåningsbyggnad i trä. Det var hit de gotländ-

⁴⁸ Gg K:506 s. 275, 284, 289, K:507 s. 297–300, K:508 s. 307, 373, 374, K:511 fol. 560, 562, 564, 630, K:512 fol. 641–642, 659, 660, 702, 711, 729, 743, 813, 815, K:514 fol. 822, 823, 824, fol. 906, K:516 fol. 699, K:517 s. 618, K:532 s. 726.

⁴⁹ Gg K:512 fol. 813, 815, 702, K:516 fol. 699.

⁵⁰ Gg K:507 s. 297–300 Rute tings supplik 16640430.

⁵¹ Svahnström 1968 s. 10.

Tabell 2. Social ställning hos supplikanter som uppsökt landskansliet i Visby 1667–1694

<i>Markelej</i>	1667–1671		1690–1694	
	<i>Män</i>	<i>Kvinnor</i>	<i>Män</i>	<i>Kvinnor</i>
26–30	—	—	1	—
21–25	—	—	1	—
16–20	2	—	4	—
11–15	6	—	6	2
6–10	6	—	10	2
3–5	1	—	4	—
1–2	1	—	1	1
0	—	—	—	—
Kollektiv	6	—	6	—
Oidentifierad gård	3	1	7	—
Båtsmän	—	—	3	—
Tjänstefolk	—	—	1	—
Okänt	—	1	—	—
Summa enskilda	19	2	38	5

Källor: ViLa: Lk. AII:1–2, AIII:1, Rb 1653.

ska bönderna kunde vända sig om de av någon anledning ville ha kontakt med den lokalt stationerade överheten. Frågan är hur interaktionen mellan bönder och landskansli såg ut? Någon undersökning av interaktionen mellan lokalsamhälle och länsstyrelse under 1600-talet har mig veterligen inte gjorts. Ett par undersökningar berör dock kortfattat detta, men då för en något senare period. Pär Frohnert har översiktligt kunnat konstatera att bönderna i Värmland och Närke supplikerade i ganska stor omfattning på 1760-talet, vilket också nyligen bekräftats av Martin Linde.⁵²

Länsstyrelsearkivet i Visby har smärre luckor men det går, genom att kombinera resolutionsprotokollen med serien inkomna handlingar, att få en bild av hur kommunikationen mellan bönder och lokalförvaltning såg ut. Dessa källserier finns bevarade från och med 1666. Här saknas visserligen böndernas egna texter men protokollen är ändå informativa om vilka som sökt upp kansliet, vad saken gällt och vilka resolutioner som givits. Det går alltså att få en ganska bra uppfattning om vilka som sökte sig till landskansliet, vilka frågor de tog upp och, inte minst, hur användandet av skrift i interaktionen med den nya överheten såg ut och förändrades över tid. Jag har valt att titta närmare på två perioder. Det rör sig om perioden 1667 till 1671 då de äldsta heltäckande kansliprotokollen är bevarade samt de fem första åren på 1690-talet.

Under den första perioden, vilket är åskådliggjort i tabell 2, behandlades 29 klagomål från bondesamhället. Sex av dessa utgjordes av kollektiv som

⁵² Frohnert 1985 s. 253–255, Linde 2000 s. 96–97.

sökt upp landshövdingen. Det handlade om allt ifrån hela socknar till mindre grupper av bönder.⁵³ Majoriteten av supplikanterna var, inte särskilt förvånande, män. I slutet av 1660-talet var den manliga dominansen mycket stor. Endast två kvinnor kontaktade enligt protokollen landskansliet under perioden. Antalet kollektiva kontakter med kansliet ligger fast mellan de två jämförelsepunkterna men minskar som framgår av tabellen relativt sett. Om man ser till de enskilda individernas interaktion med kansliet märks däremot en ökning. Antalet är nästan fördubblat på 1690-talet. Majoriteten var även nu män men antalet kvinnliga supplikanter hade samtidigt ökat från två till fem.

De frågor som är mest framträdande i inlagorna till landskansliet är begäran om skattenedsättningar och olika typer av civila tvistemål. En liten del av inlagorna utgörs av fullmakter och intyg, med undantag för tretton inlagor på 1680-talet, vilka samtliga utgörs av fullmakter för namngivna bönder att företräda tingen på »allmänna möten».⁵⁴ Huvuddelen av inlagorna till landskansliet är från enskilda, vilket gäller alla typer av frågor. När det gäller skattefrågor är fördelningen jämnare. I dessa frågor begärde socknar, ting såväl som privatpersoner skattelindringar.

Den sociala bakgrunden hos de individer som sökte upp landskansliet tycks breddas över tid. Spännvidden mellan supplikanter från mycket stora till mycket små gårdar är större på 1690-talet än vad den var trettio år tidigare. Den kvinnliga närvaron var under den första perioden inte särskilt stor. Endast två kvinnor sökte kring 1670 upp landshövdingen med klagomål. På 1690-talet hade antalet kvinnliga supplikanter visserligen ökat till fem. Det är knappast meningsfullt att analysera dem närmare. Det framgår dock av tabell 2 att de inte kom från de allra rikaste gårdarna.

Det var dock knappast fråga om någon strid ström av bönder som uppsökte landskansliet. Vissa intressanta iakttagelser går dock att göra: Även om antalet supplikanter totalt sett var ganska litet speglar ändå protokollen en ökad interaktion med länsstyrelsen. Det står också klart att fler grupper med förankring i landsbygden efterhand valde att interagera med den lokala överheten. Jag tänker särskilt på kvinnor och obesuttna, på båtsmän och tjänstefolk.

Domstolarna

Tidigare forskning har visat att rättsväsendets professionalisering under 1600-talet kom att omforma både ärendestruktur och tingsnärvaro. De

⁵³ ViLa Lk All:1 s. 55, s. 79, s. 102, s. 216, s. 229, s. 233–234, s. 234, s. 235, s. 241, s. 241, s. 245, s. 248, s. 252, s. 254, s. 269, s. 278, s. 298, s. 306. Lk All:2 s. 2, s. 38–39, s. 53, s. 65, s. 87, s. 121, s. 141, s. 179.

⁵⁴ Se t.ex. ViLa Lk DI:2 s. 221, DI:3 s. 129, DI:8 s. 139–149.

folkliga tingen med sin offentlighet och höga folkliga närvaro förändrades. Marja Taussi Sjöberg menar att professionaliseringen av domstolarna ledde till en förändrad relation mellan könen och att kvinnornas närvaro och inflytande minskade. Taussi Sjöberg visar också att det kollektiva agerandet blev av allt mindre vikt vid tinget.⁵⁵

Den manliga dominansen vid de nordiska häradstingen har bekräftats av flera forskare. Gudrun Andersson finner att antalet aktörer vid Askers häradsrätt i Närke totalt sett ökade från och med 1600-talets mitt. Den manliga dominansen var dock, liksom i Njurunda, hela tiden stor. Hon ser också hur kvinnonärvaron och det kollektiva agerandet vid tinget minskade över tid. Det tycks alltså som om tingen både maskuliniserades och individualiserades. Både Andersson och Taussi Sjöberg framhåller dock att det inte går att uttala sig generellt om kvinnors deltagande vid tinget utan att man måste ta hänsyn till regionala variationer.⁵⁶ Örjan Simonson ser, liksom Andersson, en ökning av tingsnärvaron i uppländska Torstuna som han i första hand relaterar till en befolkningsökning och inte uppfattar som en större rättslig integration.⁵⁷

Liknande tolkningar har presenterats från andra områden i Norden. För dansk del menar Jens Christian V. Johansen att de danska herredstingen som hölls oftare än de svenska gjorde att fler individer och grupper utnyttjade dem.⁵⁸ Hans Henrik Appel menar dock, utan att anlägga Anderssons och Taussi Sjöbergs genusperspektiv, att det folkliga intresset för att ta del av domstolarnas verksamhet minskade under 1600-talet.⁵⁹ Individualiseringsprocessen kopplad till rättsväsendet har också diskuterats av Erling Sandmo ur ett norskt perspektiv. Han menar att en kollektiv och lokal rättssäkerhet ersattes av en individuell rättssäkerhet.⁶⁰

För att summera: förändringen av rättsväsendet har beskrivits som en process där en äldre rättskultur, som var muntlig, offentlig, kollektiv och lokal kom att maskuliniseras, individualiseras och förskriftligas. I individualiseringsprocessen ligger hos vissa forskare en antydning om att det inte var alla individer som fick tillträde till det »nya« tinget. Det var de starka, männen och de besuttna som i kraft av sin sociala ställning förmådde att anpassa sig till förändringen. Dessa tolkningar är alltså helt i linje med Eva Österbergs fundering kring hur obesuttna och svagare grupper eventuellt drog sig undan den alltmer närvarande staten.⁶¹

⁵⁵ Taussi Sjöberg 1996 s. 59, 61–62, 66, 220 tabell 2.

⁵⁶ Andersson 1998 s. 74, 83, Taussi Sjöberg 1996 s. 116. Se även Lennartsson 1999 s. 305–312, 336 som dock menar att kvinnorna var mer framträdande vid domkapitlet.

⁵⁷ Simonson 1999 s. 102, 118–119.

⁵⁸ Johansen 1995 s. 39–41.

⁵⁹ Appel 1999 s. 572–576.

⁶⁰ Sandmo 1999 s. 272.

⁶¹ Österberg 1984 s. 10, 12–14.

Tabell 3. Omnämnda vid de gotländska tredingsrätternas sommaring 1646

	Kärande		Svarande		Vittne		Övrigt	
	<i>Män</i>	<i>Kv.</i>	<i>Män</i>	<i>Kv.</i>	<i>Män</i>	<i>Kv.</i>	<i>Män</i>	<i>Kv.</i>
Tjänstemän	2	—	—	—	—	—	—	—
Borgare	1	2	1	—	—	—	—	—
Präster	4	—	—	—	—	—	—	—
Bönder	15	—	19	1?	1	—	2	—
Obesuttna	—	—	1	2	—	—	—	—
Övriga	1	—	—	—	—	—	—	—
Tjänstefolk	—	1	—	—	—	—	—	—
Kollektiv	3							

Källa: SRA: Db 1646 i Svea hovrätts renoverade Db Uppsala län vol. 7.

Hur såg det då ut på Gotland? Jag har valt att titta närmare på tre sommaring hållna åren 1646, 1660 och 1685. Undersökningen baserar sig på de renoverade protokollen på grund av att det för de två första tingen endast finns renoverade protokoll bevarade och att 1685 års originalprotokoll för Sudertredingen saknas. Undersökningsperioderna är tidsmässigt mer begränsade än hos Taussi Sjöberg och Gudrun Andersson som i sina studier studerat utvalda femårsperioder.⁶² I gengäld är mitt undersökningsområde större och omfattar en betydligt större befolkningsmängd. Taussi Sjöberg beräknar befolkningen i Njurunda till omkring 600 individer medan Askers härad enligt Andersson befolkades av cirka 1600 personer.⁶³

Sommartinget 1646

Det första gotländska tingsmötet enligt svensk rättsordning hölls i juli 1646. Rättens ordförande och protokollförare var lagläsaren Johan Rehn. Närvarande var också landshövdingen Åke Hansson Ulfsparre, befallningsmannen Lars Larsson Lönn, de nyutnämnda länsmännen, två i varje setting samt de likaledes nyutnämnda nämndemännen, tolv i varje treding.⁶⁴ Protokollet är tunt. I Nordertredingen behandlades 21 punkter, medan Sudertredingen och Medeltredingen endast behandlade åtta respektive fyra frågor. Sammanlagt behandlades alltså endast 33 ärenden vid det gotländska sommaringet 1646.

Ärendestrukturen skiljer sig något från vad som framhållits som karaktäristiskt för de nordiska tingens verksamhet. I början av 1600-talet dominerade brottmålen, särskilt våldsbrottsligheten. Mot slutet av århundradet sked-

⁶² Taussi Sjöberg 1996 s. 220 tabell 2, Andersson 1998 s. 74–75 tabell 3a–3c.

⁶³ Taussi Sjöberg 1996 s. 58–59, Andersson 1998 s. 44.

⁶⁴ Se ingresser till Db 1646.

de en omsvängning så att tingen i huvudsak kom att ägna sig åt civila mål.⁶⁵ Det gotländska sommaringet 1646 dominerades helt av civila mål. Av sammanlagt 34 punkter i protokollet utgjorde de 20 stycken, framför allt rörde det sig om marktvister, men också skuldmål och övriga egendomstvister.⁶⁶ Fyra av punkterna angav hur rätten utfärdade påbud och gjorde förfrågningar.⁶⁷ Sammantaget behandlade de tre tredingsrätterna endast tio brottmål.⁶⁸ Det gotländska tingets huvudsakliga verksamhet liknar därmed vad Maria Sjöberg kommit fram till för Dalarnas del. Där utgjordes ärendestrukturen redan i slutet av 1500-talet av framför allt av civilrättsliga frågor.⁶⁹

Förutom rättens permanenta medlemmar omtalas, vilket framgår av tabell 3, sammanlagt 52 individer och 3 kollektiv som käreande, svarande och vittnen. Två bönder omnämns ha gått i god för en penningsskuld.⁷⁰ I likhet med Njurunda och Asker är den manliga dominansen stor. Endast sex kvinnor omnämns, tre som käreande och tre som svarande. Det är oklart om en av dem, som presenteras som »Olof Gudings dotter«, och som åtalats för falska äktenskapslöften, var närvarande. Klart är att det var fadern som vid tinget förde hennes talan.⁷¹ De två andra kvinnorna dömdes för lägersmål.⁷² Tre kvinnor, som av allt att döma inte var bondhustrur, framträdde som käreanden i civilmål.⁷³

Frågan är hur stor närvaron utöver de direkt omnämnda aktörerna var? Protokollet omtalar på fyra ställen en närvarande »allmoge«. Det framhålls vidare att »menigheten samtyckte« till den nya nämndens sammansättning. Samma menighet samtyckte också till att bygga en tingsstuga. »Allmogen« blev »undervisad« om byggningsabalken och guvernören »tilltalte meniga allmogen« angående deras skjutsplikter.⁷⁴ Samtidigt är få vittnen omnämnda i protokollet. Varken kön eller social tillhörighet anges på de »trenne vittnen (...) som för rätten framstod« i samband med ett stöldmål.⁷⁵ Endast

⁶⁵ Detta har framhållits av bland andra Ågren 1988 s. 497, Söderberg 1990 s. 234, Österberg 1991 s. 157, Sundin 1992 s. 459, Taussi Sjöberg 1996 s. 44 och senast av Ylikangas/Johansen/Johansson/Næss 2000 s. 102 och där anförd litteratur.

⁶⁶ Db 1646 Nt s punkterna [5], [10], [12–20], Mt s punkterna [1–4], St s punkterna [1–2], [5–6], [8].

⁶⁷ Db 1646 Nt s [1], [8], [11], [21].

⁶⁸ Db 1646 Nt s [1–4], [6–7], [9], St s [3–4], [7].

⁶⁹ Sjöberg 2001 s. 17.

⁷⁰ Db 1646 St s [8].

⁷¹ Db 1646 St s [4].

⁷² Db 1646 Nt s [4] och [7].

⁷³ Db 1646 Nt s [20], Mt s [3], St s [8]. Märta Påvelsdotter var av allt att döma prästfru i Stenkyrka. Se Db 1649 Nt v s. 581, Nt s s. 598v och Db 1651 Nt v s. 702v där hon omtalas som »gamla prästfrun i Stenkyrka». Tituleringen »hustru« för Elin och Agneta antyder att deras bakgrund var en annan än bondesamhället.

⁷⁴ Db 1646 Nt s [1], [8], [11], [21].

⁷⁵ Db 1646 St s [3].

ett, manligt, vittne är uttryckligen omnämnt som närvarande.⁷⁶ Av flera notiser framgår det att flera vittnen inte infunnit sig till tinget. Tingsdomaren Hercules Briant »beropade sig på vittnen (...) ibland vilka allenast då en var tillstädes».⁷⁷ I fallet med Olof Gudings dotter noteras det att »flera som Hans [den åtalade] skulle hava befriat, fanns ingen skäl eller vittnen till».⁷⁸ Rättsprotokollet ger intryck av att, precis som tycks ha varit fallet på settingstingen på 1620-talet, kontrahenterna sökt sig till tinget där de lagt fram sin sak utan närvarande vittnen.

De aktörer som framträdde inför rätten gjorde det i huvudsak muntligen. Peder Likedarve »besvärade sig högeligen» över Pål Hansson Nors. Konflikten mellan prästen på Fårö, Johan Berntsen och borgaren Hans Berntsen, löstes av rätten först »efter långt tal och gensvar».⁷⁹

I sju av punkterna omtalas någon form av skriftliga dokument. Sättet att använda skrift skiljer sig tydligt åt mellan olika sociala grupperingar. Bönderna hänvisade till eller visade upp olika typer av köpehandlingar, bytesbrev eller liknande. Deras skriftanvändning var uteslutande kopplad till civilmål. Pål Hansson Nors hänvisade till både skriftliga och muntliga vittnesbörd vilka han uppenbarligen inte hade tagit med sig till tinget.⁸⁰ Lars Ungbåtels och Rasmus Norrbys i Follingbo hade däremot med sig dokument rörande ett jordbyte.⁸¹ Detsamma gällde Thomas Jespersen som visade upp tingsvittnen rörande sin gård vilket även Lars Pålsson Gudfrede och Nils Utalskog, som tvistade om ett stycke ärvd jord, gjorde. Nils Utalskog åberopade till exempel bland annat några »köp och dombrev».⁸² Detta kan ställas i relation till Maria Ågrens undersökning kring äganderättens historia i Sverige. Hon har visat hur man i ägotvister under 1600-talet allt mer kom att argumentera med en blandning av muntliga och då minnesbaserade samt skriftliga argument. Ännu under 1700-talet hade dock den minnesbaserade hävden företrädde framför skriftliga dokument. Ågren menar att detta skall ses som en motsättning mellan en lokal minnesbaserad rättskultur som länge lyckas värna sina lokala intressen gentemot överhetens krav på skriftliga belägg i oklara rättsfall.⁸³

De enda som i förväg tycks ha författat egna skriftliga redogörelser var prästen herr Simon i Fole och Visbyborgaren Peder Davidsson. Prästen presenterade en inlaga som handlade om en tvist mellan honom och husbön-

⁷⁶ Db 1646 Nt s [9].

⁷⁷ Db 1646 Nt s [9].

⁷⁸ Db 1646 Nt s [8].

⁷⁹ Db 1646 Nt s [14], [6].

⁸⁰ Db 1646 Nt s [14].

⁸¹ Db 1646 Nt s [15].

⁸² Db 1646 Nt s [16], [17] St s [2].

⁸³ Ågren 1997 s. 201–203, 268–269.

derna vid en av gårdarna i hans pastorat. Per Davidsson åberopade, med anledning av en tvist om en såg, »sina skrifter«, vilket av allt att döma var någon form av räkenskapsbok.⁸⁴

Det första domboksprotokollet enligt svensk rättsordning vittnar således om att ett litet antal aktörer hade uppsökt tinget. Det handlar om en närmast total manlig dominans och en huvudsakligen muntlig kommunikation. I texterna är det få vittnen som omtalas. Med tanke på den föregående analysen av hur tingsamhället fungerade under den danska tiden kan inte detta enbart förklaras med bristande protokollföring. Sommaringet 1646 bar, menar jag, flera drag av det äldre gotländska tingsamhällets rättskultur.

Denna tolkning bekräftas av hur det första lagmanstinget som hölls på Gotland sommaren 1648 avslöpte. Tinget samlades i Rone den 8 augusti 1648 i närvaro av lagmannen Ture Sparre, hovrättsassessor Johan Rosenlund, lagläsaren, borgmästaren i Visby och de tolv nämndemännen. Fullmakten för Gotlands lagmansting offentliggjordes och man anmodade allmogen att lägga fram sina överklaganden från tredsingsrätterna. Ingen trädde fram utan tingskrivaren tvingades notera i det ytterst kortfattade protokollet:

Men som inga lagstadda saker förmedelst gemene allmoge icke förstod den svenske rättegångsprocessen (...) förelästes rättegångsordinantsian.

Vid lagmanstinget på södra delen av ön som hölls en vecka senare gick det något bättre. Nu framträdde *en* bonde med klagomål på ett domslut från det tredsingsting som hållits samma sommar. Svaranden, en annan bonde, var dock inte närvarande, och saken togs därför inte upp.⁸⁵

Den första lagmansrätten på ön blev alltså en tämligen kort tillställning som utvecklade sig till en föreläsning för bönderna om den svenska rättegångsordningen och med några pliktskyldiga frågor kring hur lagläsaren skötte sitt ämbete. Tio år senare hade bilden förändrats. Vid det lagmansting som hölls i Bäl 1658 behandlades nio överklaganden från tredsingstingen. Tolv år senare var den siffran uppe i 15. Lagmansrättens verksamhet visar alltså en uppenbar ökning av ärendemängden. Det var förvisso inte några höga siffror, men jämfört med 1648 visar protokollet att de gotländska bönderna var bättre informerade om lagmansrätten och vid behov kunde använda den.⁸⁶ Frågan är då om det fanns en motsvarighet till detta även på tredsingstingen?

⁸⁴ Db 1646 Nt s [19], [18].

⁸⁵ Lm 1648 fol. 424–426.

⁸⁶ Lm 1658 fol. 289–298, Lm 1670 fol. 496–507.

Tabell 4. Antal påbörjade ärenden vid de gotländska tredingsrätternas sommaring 1660.

	<i>Nordertredingen</i>	<i>Medeltredingen</i>	<i>Sudertredingen</i>
Brottmål	13	25	10
Civila mål	14	9	9
Förkunnelser	16	8	11
Summa	43	42	30

Källa: SRA: Db 1660 i Svea hovrätts renoverade Db Gävleborgs län vol. 9.

Sommaringet 1660

Rätten företrädde vid sommaringet 1660 av häradshövdingen Johan Evertsson Schening, tingsskrivaren Lars Swebilius och nämndemännen i respektive treding. Närvarande var också befallningsmännen Nils Stark i Nordertredingen och Per Larsson i Sudertredingen. Båda befallningsmännen var också med vid Medeltredingens tingsförhandlingar. Av de 36 nämndemännen satt 23 som utnämnts 1646 fortfarande kvar på sina poster.⁸⁷

De 115 ärenden som togs upp vid detta ting var relativt jämnt fördelade mellan tredingarna. I Nordertredingen och Medeltredingen behandlades 43 respektive 42 punkter medan Sudertredingen hade något färre ärenden, 30 stycken. Totalt sett påbörjades 48 brottmål. Av dessa handlade 13 om individer som uteblivit från tingen.⁸⁸ Jämfört med 1646 hade alltså ärendemängden ökat betydligt. Ärendestrukturen dominerades precis som 1646 av civila tvister samt olika typer av uppbud, tillkännagivanden och förfrågningar. I detta ingick uppläsandet av statliga påbud och svar på besvär. Vid tingen lästes till exempel ett riksdagsbeslut och generalguvernörens resolution på allmogens besvärspunkter upp. Två brev, utfärdade av landshövdingen respektive generalguvernören, angående en privat tvist lästes också upp.⁸⁹

I och med att antalet ärenden var så pass mycket större nu än fjorton år tidigare så var antalet omnämnda aktörer av naturliga skäl fler. Den manliga dominansen var precis som 1646 stor. I protokollet är 133 män och 16 kvinnor omnämnda. Vilka »Peder Gröns arvingar« som framträdde vid Medeltredingen för att få tillbaka en borttappad silverkanna var anges inte men förmodligen var en av dem hans änka Karin. Hon hade tidigare samma år framträtt inför rätten i det ärendet.⁹⁰

⁸⁷ Db 1660 ingresser till respektive tredingsrättsprotokoll. Se även bilaga 5 s. 239.

⁸⁸ Db 1660 Nt s fol. 383v, 384, Mt s fol. 386 (2 fall), 387 (2 fall), 388 (3 fall), 389v (2 fall), St s fol. 394 (2 fall).

⁸⁹ Db 1660 Nt s [12], St s [1], Mt s [26], Nt s [15].

⁹⁰ Db 1660 Mt s s. 388, Mt v s. 372v.

Tabell 5. Omnämnda vid de gotländska tredingsrätternas sommarting 1660

	Kärande		Svarande		Vittne	
	<i>Män</i>	<i>Kvinnor</i>	<i>Män</i>	<i>Kvinnor</i>	<i>Män</i>	<i>Kvinnor</i>
Tjänstemän	4	—	2	(1)	—	—
Borgare	8	1	2	—	—	—
Präster	4	1	2	—	4	—
Bönder	32	4	46	2	18	1
Obesuttna	—	—	2	4	—	—
Övriga	4	—	1	—	3	1
Tjänstefolk	1	—	1	1	—	—

Källa: SRA: Db 1660 i Svea hovrätts renoverade Db Gävleborgs län vol. 9.

Tingsallmogen omtalas i fyra fall. Den uppges ha klagat över att »behöva tuna», det vill säga slå hö på ödegårdarna och den »berättade tillsammans med domarna» om hur höbärgningen skulle gå till. Befallningsmannen Per Larsson tillfrågade »nämnden och allmogen» om han begått några oförrätter i sitt ämbete. Hans kollega Nils Stark frågade »domarna, nämnden och gemene man» om en sak som rörde hans ämbete.⁹¹

Den muntliga kommunikationen framgår som väntat av flera notiser i domboken. Domarna, nämnden och gemene man svarade häradshövdingen »med en enhällig mun». Likaså svarade »menige man (...) med en enhällig mun» att nämndemannen Olof Kyrkebys skött sitt ämbete ordentligt.⁹² En bonde vittnade »efter sin dotters mun» i ett våldtäktsmål.⁹³ Samtidigt är skriftligheten mer framträdande än tidigare. Först och främst framträdde naturligtvis statsmaktens lokala företrädare som användare och presentatörer av skriftliga dokument. I dessa fall utgjorde skriften både ett kommunikations- och kontrollmedel. Befallningsmännen presenterade restlängder vid tredingsrätterna. Kammarkrivar Hans Vidrich tilltalade tingsdomaren i Bro ting, Philip Marcusson, angående en skriven obligation. Tullnären Gunnar Gallberg visade rätten ett köpebrev upprättat mellan honom och Båtel Hemmings. Tingsdomaren Jens Gane lämnade in en attest av före detta befallningsmannen Lars Larsson och inspektör Sven Orre visade upp sitt brev om påstått förtal om att han skulle myglat med tullindrivningen.⁹⁴

Förutom tjänstemännen var även borgare och präster flitiga användare av skrift. Per Davidsson, förmodligen identisk med den Visbyborgare som framträdde vid sommartinget 1646, hade ritat en galge på befallningsmannens stämningsbrev till Hans Nisse. Han begärde också att ett kontrakt

⁹¹ Db 1660 Nt s [13], [2], [28], [8].

⁹² Db 1660 Nt s [8], [16].

⁹³ Db 1660 Mt s [17].

⁹⁴ Db 1660 Nt s [41], Mt s [13], St s [18], Nt s [10], Nt s [17], Nt s [18], Nt s [23].

mellan honom och domaren Jens Gane skulle skrivas in i domboken.⁹⁵ Herr Simon i Fole inlade en attest och ett skottmål för Jesper Gannarve som låg i konflikt med prästen i Vänge, herr Mats, och prästen i Eskelhem visade upp en attest över en jordegummas vittnesmål. Hon var dock även själv närvarande och vittnade inför rätten. I herr Per i Sjonhem hade stämt Olof Olajvs »efter deras gjorde kontrakt».⁹⁶

Det intressanta i sammanhanget är hur bönderna använde skriften vid detta ting. Här hade förändringar skett sedan 1646. Böndernas egna användning av skrift var precis som Maria Ågrens framhållit först och främst kopplad till äganderettsfrågor. Vid sommartinget 1660 återopades och presenterade flera bönder olika typer av köpe-, bytes- eller förlikningshandlingar. I samband med att en syneskrift presenterades inlade kontrahenterna, Per Medebys och Per Godrings, båda från Ekeby, ett skiftesbrev som stöd för sina argument. Två bönder i Norrlanda presenterade en delnings- och syneskrift upprättad av nämndemännen i Medeltredingen och fyra nämndemän inlade en syneskrift rörande en tvist om en såg. Likaså omtalas ett pantbrev på ett stycke äng givet av Thomas Burge till Mårten Sigers.⁹⁷

Några exempel understryker ytterligare Ågrens påvisade växelspel mellan en muntlig, minnesbaserad och en allt mer förskriftligad rättskultur. Man ser en antydning från rättens sida om att man inte ville godta vissa former av muntliga vittnesmål. Domstolen var till exempel missnöjd med att Lars Sigsarve i Hangvar bara förmådde att återge en »pigas tal» i ett förtalsmål.⁹⁸ Men skriftlighetens koppling till äganderätten var dock bara en, om än central aspekt för ett självägande bondesamhälle. Vid sommartinget 1660 användes nämligen det skrivna ordet på ett bredare plan än så. De gotländska bönderna hänvisade nämligen inte bara till äldre köpehandlingar och syneprotokoll. Det är också påtagligt hur vittnesmål och andra intyg i skriftlig form och utan direkt koppling till ägofrågor fått större betydelse.

Olof Åmunds i Roma hade stämt prästen i Endre, Hans Hermansson, för barnepengar »efter sin giveskrift och förlikning». Husbonden Zacharias Myrsjö från Stenkumla visade i ett förtalsmål en löjtnants »skriftliga bevis».⁹⁹ Två bönder som tilltalat en granne om ett ängsstycke underströk sina argument med en attest utfärdad av Olof Börjesson och Hans Vidrik, vilken grundade sig på en avliden Visbyborgares räkenskapsbok.¹⁰⁰ Vi ser också hur bönderna vid detta ting begärde att uppgörelser och förlikningar som de träffat skulle nedtecknas i tingsboken. Lars Bendix begärde att ett avkall, det

⁹⁵ Db 1660 Nt s [24], [26].

⁹⁶ Db 1660 Mt s [5], [17], [30].

⁹⁷ Db 1660 Mt s [12], Nt s [38], [39], St s [9].

⁹⁸ Db 1660 Nt s [3].

⁹⁹ Db 1660 Nt s [20], Mt s [7].

¹⁰⁰ Db 1660 Mt s [38].

Tabell 6. Antalet påbörjade ärenden vid de gotländska häradsrätternas sommaring 1685

	<i>Norra häradsrätten</i>	<i>Södra häradsrätten</i>	<i>Summa</i>
Brottmål	40*	14	54
Civilmål	38	13	51
Förkunnelser	29	25	54
Summa	107	52	159

Källa: SRA: Db 1685 i Svea hovrätts renoverade Db Västernorrlands län vol. 6b.

Anmärkning: *varav 19 uteblivande.

vill säga avstående av arvsrätt, efter den avlidna änkan Marja Bendix skulle nedtecknas i tingsboken.¹⁰¹ Slutligen, vilket är viktigt att betona: bönderna själva presenterade skriftliga vittnesmål som den »part av allmogen i Burs ting« som låtit författa en vittnesskrift angående deras skatteved till tullnären Sven Orre.¹⁰² Förmodligen låg en skriven lista till grund för den uppräknings av stöldgods som Hildebrand Kauparve menade att en kvinna vid namn Kirstin Lunda köpt av hans piga.¹⁰³

Sommaringet 1685

Vid sommaringet 1685 behandlades sammanlagt 159 punkter. Flest ärenden är noterade vid den norra häradsrätten, 107 fall, mot södra häradsrättens 52 punkter. Liksom vid de två tidigare undersökta sommaringarna dominerade civilmål och olika typer av tillkännagivanden. Sammanlagt utgjorde närmare två tredjedelar av punkterna sådana mål. Av norra häradsrättens 40 noterade brottmål utgjordes nästan hälften av uteblivanden från tingen.

Sammanlagt är 57 individer och ett kollektiv, Väskinde »åbor«, omnämda i protokollet som kändare i brotts- respektive civilmål. Av dessa var fyra troligen inte närvarande utan hade kontaktat rätten skriftligt.¹⁰⁴ Nio aktörer lät sig uttryckligen representeras av ett ombud.¹⁰⁵ Gruppen kändare domineras av män ur olika samhällsskikt varav huvuddelen, 30 personer, var bönder. Intressant är att det förutom dessa förväntade aktörer också, om än i liten omfattning, återfinns kvinnor och tjänstefolk som kändare. Ett av dessa tjänstefolk var dessutom kvinna. Det rörde sig om tjänstepigan Katarina Jacobsdotter som stämt sin arbetsgivare för utebliven lön.¹⁰⁶

De svarande utgjordes av 87 personer, varav 15 var kvinnor. Av dessa 87 var fem uttryckligen inte närvarande utan företrädde i fyra fall av ett om-

¹⁰¹ Db 1660 Mt s [42].

¹⁰² Db 1660 St s [10].

¹⁰³ Db 1660 St s [7].

¹⁰⁴ Db 1685 Nh s § 19, 28, 30, 38.

¹⁰⁵ Db 1685 Nh s § 8, 14, 23, 65, 91, 93, Sh s § 10, 25, 27.

¹⁰⁶ Db 1685 Sh s § 6.

Tabell 7. Omnämnda i de gotländska häradsrättsprotokollen sommartinget 1685

	Kärande		Svarande		Vittnen		Förkunnare		Uteblivna	
	<i>Män</i>	<i>Kv.</i>	<i>Män</i>	<i>Kv.</i>	<i>Män</i>	<i>Kv.</i>	<i>Män</i>	<i>Kv.</i>	<i>Män</i>	<i>Kv.</i>
Tjänstemän	5	1	1	—	—	—	3	1	—	—
Borgare	2	1	5	—	2	3	3	—	—	—
Präster	8	1	1	1	3	2	6	1	—	—
Bönder	30	5	50	7	14	6	41	2	20	—
Tjänstefolk	2	1	—	2	11	—	—	1	—	—
Obesuttna	—	—	12	5	3	—	1	—	2	3
Övriga/okänt	—	1	3	—	1	—	2	—	3	2?
Kollektiv	1	—	—	—	2	—	1	—	—	—
Summa	48	10	72	15	36	11	57	5	25	5

Källa: SRA: Db 1685 i Svea hovrätts renoverade Db Västernorrlands län vol. 6b.

bud, samt i ett fall genom att den svarande själv skickat in en skrivelse till rätten.¹⁰⁷ Ett av fallen är intressant då det framgår att en obesutten kvinna, en båtmanshustru, var ombud för sin sjuke make som var stämd till tinget för en obetald skuld.¹⁰⁸

Antalet obesuttna och tjänstefolk var större bland de svarande än bland de kärande, vilket särskilt gällde kvinnorna. Förklaringen är lägersmålen. Av de sju kvinnor som inte var knutna till ett eget hushåll och som svarande i ett brottmål var fem anklagade för lägersmål. De övriga var instämda till tinget för förtal och sabbatsbrott.¹⁰⁹ Av åtta brottmålsåtalade kvinnor som kan knytas till ett gårdshushåll, och därmed betraktas som besuttna genom sina härkomstbinamn åtalades samtliga, utom en, för förtal.¹¹⁰ Slutligen var en kvinna instämd i ett civilmål, det gällde en stämning från en tidigare tjänstepiga för utebliven lön.¹¹¹

I protokollet omnämns 35 vittnen, varav två var kollektiva. Tingsallmogen omnämns i ett fall som aktiv part. Det var när den tillfrågades i samband med ett horsmål.¹¹² Likaså vittnade Västerhejde församling skriftligt gentemot en kvinna i socknen som åtalades för att ha förtalat prästen, tingsdomaren och hela församlingen.¹¹³

¹⁰⁷ Db 1685 Nh s § 48, 55, 93, Sh s § 3, 27.

¹⁰⁸ Db 1685 Sh s § 27.

¹⁰⁹ Lägersmål: Db 1685 Sh s § 24, Nh s § 2, 27, 42. Förtal: Db 1685 Nh s § 28, 44. Sabbatsbrott: Db 1685 Nh s § 27.

¹¹⁰ Db 1685 Nh s § 20, 50, 86, 126, Db 1685 Sh s § 4, 13, 33. Db 1685 Sh s § 1 rör en husbondedotters lägersmål med en gift man.

¹¹¹ Db 1685 Sh s § 6.

¹¹² Db 1685 Nh s § 2.

¹¹³ Db 1685 Sh s § 13.

Tabell 8. Omnämnda husbönder vid sommartinget 1685. Social ställning.

Markelej 1653	Kärande		Svarande	
	<i>Brottmål</i>	<i>Civilmål</i>	<i>Brottmål</i>	<i>Civilmål</i>
26–32	—	1	—	—
21–25	—	—	—	—
16–20	1	1	1	3
11–15	3	8	5	12
6–10	3	13	11	10
3–5	1	3	1	2
0–2	—	—	—	2
?	—	1	1	8
Summa	8	27	19	37

Källa: SRA: Db 1685 i Svea hovrätts renoverade Db Västernorrlands län vol. 6b, Rb 1653.

De individuella vittnesmålen kom från individer med olika kön och social bakgrund. De flesta vittnena var naturligtvis män, men tio kvinnor, några borgarhustrur men i ett fall även en tjänstepiga, framträdde också eller åberopades som vittnen.¹¹⁴ Sex av vittnesmålen var uttryckligen skriftliga. Vittnena tycks alltså inte ha varit närvarande. Fyra av de skriftliga vittnesmålen hade lämnats av två präster respektive fyra individer med koppling till borgerskapet.¹¹⁵ Men det var inte enbart präster och borgare som vittnade skriftligt. Det gjorde också två Hejnumbönder och en bonde från Vamlingbo i ett par förtalsmål.¹¹⁶

En kategori utgjordes av tillkännagivanden av olika frågor. Det rörde sig om grupper och individer som antingen personligen, via ombud eller genom ett skriftligt dokument, framträtt för rätten och presenterat olika typer av krav, förfrågningar och förlikningar. Vid detta sommarting rörde det sig om 60 individer samt ett kollektiv. Den kollektiva förfrågningen gjordes av bönderna i Hall socken vilka klagade på konflikter med borgerskapet vid sitt fiskeläge.¹¹⁷

Det är ibland svårt att avgöra om de omnämnda i denna kategori verkligen var närvarande vid förhandlingen eller inte. I synnerhet gäller detta de så kallade uppbuden, vilket innebar att köparen offentliggjorde sitt gårdsköp vid tingen.¹¹⁸ Sommaren 1685 tillkännagavs 39 uppbud. Det är omöjligt att avgöra om de tillkännagavs av häradshövdingen utifrån någon form av kö-

¹¹⁴ Db 1685 Nh s § 19, 45, 50, 63, 76. Sh s § 4, 12.

¹¹⁵ Db 1685 Sh s § 4 Augustinus Hildebrand i Eskelhem ang. förtal, Sh s § 52 Lars Oxenwaldt i Levide ang. misshandel, Sh s § 4 Strelow Rask, Visby ang. förtal, »Tvenne hustrur och en ogift« [Visby] förtal.

¹¹⁶ Db 1685 Nh s § 20 Peder Mallgards och Hans Suderbys i Hejnum, Sh s § 51 Mårten Sibiens i Vamlingbo.

¹¹⁷ Db 1685 Nh s § 39.

¹¹⁸ Winberg 1985 s. 54–55.

pebrev eller muntligt av köpare och säljare. I rättsprotokollet framgår det dock vilka som uttryckligen inte var närvarande. Sammanlagt 31 individer infann sig inte till sommaringet 1685.

Bland de individer, vars härkomstbinamn visar att de var husbönder, fanns det såväl småbönder som storbönder i ekonomisk mening. Endast en husbonde från en riktigt stor gård, över 20 markelej, var närvarande vid detta ting. Det var Lars Myrungs från Linde som stämts i en arvsvist. Gården Myrungs var en av Gotlands största gårdar. Den taxerades 1653 till 26 markelej.¹¹⁹ Men den stora andelen av aktörer vid sommaringet 1685 var i stället bönder från medelstora och något mindre gårdar. Det går inte att beteckna detta ting som dominerat av en bondeelit i ekonomisk mening.

Omnämmandet av skriftliga dokument var betydligt mer framträdande jämfört med tidigare. Av norra domsagens 107 punkter omnämns i 27 fall uttryckligen att ett eller flera skriftliga dokument på något sätt hade presenterats i samband med förhandlingen.¹²⁰ I södra domsagan rörde det sig om 20 omnämnan av skriftliga dokument av de sammanlagt 52 protokollpunkterna.¹²¹ Jag har då inte räknat med de många uppbud som förmodligen också presenterades i skriftlig form.

Det går inte att kategorisera det gotländska sommaringet 1685 som en arena enbart för rika manliga bönder. De finns onekligen där och agerade på liknande sätt som är känt från andra undersökningar kring det nordiska tinget. Men rättsprotokollet visar att det gotländska rättsväsendet nu integrerade fler individer och grupper än tidigare. Rättens verksamhet berörde även kvinnor, tjänstefolk och obesuttna, och då inte enbart som svarande i brottmål.

Den muntliga kommunikationen var fortfarande dominerande i den rättsliga kulturen men det står också klart att fler kommit att beröras av skriftliga dokument och då inte enbart i form av statliga kontrollmedel. Skriftligheten hade efterhand fått ett bredare genomslag än så. Det handlade även om att vittnesmål och attester i olika frågor hade blivit en del av den vardagliga politiska kulturen på landsbygden.

Socknen

Det har redan framgått att den gotländska socknen under den danska tiden hade försvagats som konfliktlösande arena samt att den inte spelat någon större roll som politisk plattform. Men i och med övergången till Sverige

¹¹⁹ Db 1685 Sh s § 46, Rb 1653 Sudertredingen Hemse ting, Linde socken.

¹²⁰ Db 1685 Nh s § 3–9, 13, 15, 16, 19, 23, 38, 46, 48, 59–60, 62–63, 69, 78–79, 83, 88, 93, 100, 102, 107.

¹²¹ Db 1685 Sh s § 3–5, 10, 12–13, 15–16, 22–23, 25, 31, 33, 39, 44, 47–49, 51–52.

knöts ön till en ordning där socknen hade större betydelse än den hade haft inom det danska riket. Det är tydligt att sockenstämman var indragen i en förändringsprocess vad gällde dess verksamhetsområde i samband med att svensk kyrkoordning infördes. Erik Jovinus, en av de få svenska prästerna på ön efter 1645, klagade vid tinget 1662 på den dåliga disciplinen när han höll sockenstämma. Året därpå blev sockenorganisationen en fråga för generalguvernören som i ett svar på prästerskapets besvär gav order om att de som föraktade eller försummade sockenstämmobeslut skulle bestraffas.¹²² Frågan är vilket genomslag detta fick i praktiken?

Den svenska sockenstämman hade sedan medeltiden i första hand ägnat sig åt administrativa och ekonomiska frågor rörande kyrkan men under 1600-talet kom man alltmer att även ägna sig åt rättsskipning i frågor om brott mot religiösa föreskrifter och lindrigare moraliska förbrytelser. Statsmakten försökte successivt reglera sockenstämman bland annat genom att tydliggöra ansvarsfördelningen mellan häradstingen och lokal sockenrättsskipning. Under 1700-talet tillkom dessutom flera funktioner anpassade till förändringsprocesser i samhället. Särskilt fattigvården blev en viktig fråga för socknarna i takt med den ökade proletariseringen.¹²³ Från att tidigare ha varit en offentlig folklig arena med högt allmänt deltagande blev den enligt Peter Aronsson under 1700-talet en alltmer formaliserad politisk plattform för besuttna bönder i kommunikationen med staten.¹²⁴

Det finns inga gotländska sockenstämmoprotokoll bevarade från tiden före 1680. Det är därför svårt att få grepp om hur sockenstämmorna fungerade i praktiken. Från Hangvar och Hall socknar på norra Gotland finns det dock sockenstämmoprotokoll från 1680-talets början. I Hangvar sammanträdde sockenstämman vid minst åtta tillfällen under perioden 1680 till 1683, fyra av dessa hölls 1681. I Hall finns två notiser om att sockenstämma hållits. Förutom dessa notiser där det tydligt framgår att ett sockenmöte hållits, finns också tre anteckningar om personer som betalat böter till kyrkan för olika, oftast inte detaljerat angivna förseelser. Man tycks inte ha haft någon särskild sockenstuga utan sammanträdde i prästgården. Detta framgår till exempel av notisen den 8 juni 1681 då det enligt protokollet »hölls socknestuga i Hangvar prästgård«. De frågor som behandlades rörde stolarum i kyrkan, smärre bråk mellan församlingsmedlemmar och ryktesspridning. Aktörerna på stämmorna omtalas omväxlande som »Hangvar husbönder«, »samtliga sockenmän«, eller »gott folk«.¹²⁵

¹²² Db 1662 Nt h 44, Vdk AI:5 1663 s. 102 § 1, Erik Jovinus biografi hos Lemke 1868 s. 97, 380 se även Sundberg 1995 s. 177.

¹²³ Gullstrand 1933 s. 29, 50, 68, Aronsson 1992 s. 68–70, Furuhausen 1996 s. 102–103.

¹²⁴ Aronsson 1992 s. 307–308.

¹²⁵ ViLa Hall LI:1, Hangvar LI:A:2 passim.

Av de individer som på något sätt var i konflikt med varandra var sex kvinnor. Katarina Tibbles förliktes i februari 1681 med Jon Austers som gett henne en örfil i prästgården efter predikan. Samma år bötfölls Anna Kasse för skällsord mot Thomas Kasse. Anna Jörgensdotter och Johan Claesson förhördes »uti gott folks närvaro« om de »levde i lättfärdighet« med varandra. I februari 1683 dömdes en kvinna vid namn Store Anna för skällsord mot en änka i socknen.¹²⁶ Det enda fallet i Hall socken som rörde en konflikt gällde också en kvinna som anklagade en bonde för förtal om att hon skulle ha bedrivit trolldom.¹²⁷ Är detta möjligen förklaringen till den kvinnliga frånvaren i det tidiga 1600-talets rättsprotokoll? Gick kvinnor till socknen istället för till tinget med sina konflikter? Att vissa rättsliga arenor, som till exempel domkapiteln, inte var maskuliniserade i samma utsträckning som tinget, har till exempel Malin Lennartsson tydligt visat.¹²⁸ Var det helt enkelt så att den gotländska socknen, trots att den danska staten försökt styra över konfliktlösning på sockennivå till tinget, trots allt fungerat som en rättsskipande arena?

Det är givetvis svårt att generalisera kring socknens funktion under 1600-talets andra hälft utifrån två enstaka och fragmentariska sockenstäm-moprotokoll men om man går igenom tredingsrätternas inlagor går det trots allt att få vissa inblickar i vilka typer av konflikter som behandlades på de gotländska sockenstämmorna och vilka som framträdde där.

De bevarade stämmoprotokollens utformning vittnar också om en tilltagande formalisering. De börjar alltmer likna domböckernas uppställningar med ingresser och uppspaltning i frågor och svar. Ett typexempel är sockenstäm-moprotokollet från Akeback i augusti 1674:

hölls laga sockenstuga i Akeback anl. äreröriga ord klockaren Thomas och min tjänstekvinna Lucia påförda utav tvenne hustrur i Akeback. Anna och Hellvig Surbys övervarande kyrkvärdarna Lars Bäcks, Thomas Smiss och Oluff Glammunds

Därefter följer ett protokoll i punkter, frågor och svar, samt ett sammanfattande domslut som i detta fall innebar en remittering till Medeltredingens höstting.¹²⁹

Många av de förseelser som avhandlades på de gotländska stämmorna skiljer sig inte nämnvärt åt från dem som presenterats av Ragnar Gullstrand.¹³⁰ Sockenstämman var ett forum för förlikningar. Det kunde röra sig

¹²⁶ ViLa Hangvar Lla:2 16810201, 16810608, 16810629, 16830218.

¹²⁷ ViLa Hall Ll:1 s. 12–13.

¹²⁸ Lennartsson 1999 s. 323, 350.

¹²⁹ Db 1675 Nt v akt s. 42.

¹³⁰ Gullstrand 1933 s. 77–82.

om skällsord och förtal mellan sockenbor samt konflikter med prästen.¹³¹ Det som möjligen avviker något från den gängse bilden av sockenstämornas verksamhetsfält är att man på Gotland också hittar sockenstämmor som rör betydligt grövre brott. Det handlar om förbrytelser som man tycker borde ha gått direkt till tinget. Jeppe Lixarve i Barlingbo anklagades till exempel för markintrång och våldtäktsförsök på sockenstämma i Barlingbo 1657. Ett påstått horsbrott, vilket enligt envisa rykten skett inne i kyrkan, behandlades först på sockenstämma i Ekeby 1683 innan saken fördes vidare till tingsrätten.¹³²

Samtidigt finns det fall som borde ha avgjorts på sockennivå men som tycks ha förts till tinget direkt. Att Jacob Lilla Vallä i Klinte blev skäld för »skabbhuvud« inne i kyrkan av Jacob Stora Vallas hustru och dotter föranledde ingen förhandling på sockennivå. Det årets domstolsprotokoll och actaserie är intakt och har också efterlämnat flera inlagor från de berörda parterna förutom protokollet. Men det finns ingen uppgift om att sockenstämma skulle ha hållits.¹³³

Det finns även exempel på delegering från andlig rätt till sockenstämma. I mars 1669 remitterades ett fall från domkapitlet, där en bonde anklagades för att ha överfallit tingsdomaren på kyrkogården, till sockenstämma.¹³⁴

Kanske får vi en aning om att socknens ställning som rättsskipande arena inte var självklar i samtiden när änkan Svenborg Gumbalde i Lau stämde till sockenstuga för att inte ha erlagt likstolspenning. Hon vägrade och förklarade att hon gärna svarade prästen men inte i sockenstugan utan på tinget eller i kapitlet.¹³⁵

På Gotland tycks sockenstämman i själva verket ha blivit en underinstans till tredingsrätterna. Här kunde till skillnad mot vad som tidigare antagits mycket grova brott få en första behandling innan de togs upp i världslig eller andlig rätt. De flesta av dessa hade dock någon form av koppling till kyrkan. De påstods ha utförts i eller i närheten av kyrkan eller i samband med kyrkliga högtider. Alternativt var den ena parten i ett misshandels- eller förtalsmål präst. Men det finns också exempel på grövre brott som inte tycks ha en sådan koppling. I fallet med Jesper Lixarves påstådda våldtäkt finns ingen uttrycklig koppling till kyrkan.¹³⁶ Inte heller när två kvinnor i Väster-

¹³¹ Db 1663 Nt h § 28 Märta Dede och Hans Hägwards hustru förlikta angående förtal, Db 1672 Mt s s. 83 Kerstin Kysings i Vall anklagade vid sockenstämma i Vall, Db 1682 Nt h § 35 Margareta Liffvede skällts för hor och trolldom, Db 1670 Nt s § 51 + akt s. 113, 115 prästen i Väskinde oriktigt anklagad av Lars Buters för nedsättande uttalande om överheten.

¹³² Db 1657 Nt h s. 423, Db 1683 Nt h § 35, akt s. 184. Jfr även Db 1664 Nt h § 9 som omtalar sockenstämma om tjuven Jacob Vibble, Db 1666 Nt v akt s. 141.

¹³³ Db 1680 Mt v § 18.

¹³⁴ Vdk Al:5 fol. 162v.

¹³⁵ Db 1688 Sh extraordinarie ting § 1.

¹³⁶ Db 1657 Nt h s. 423.

hejde 1685 hade förhörts på sockenstämma med anledning av att de gett flera personer i socknen öknamn.¹³⁷ Det rör sig visserligen om ett fåtal fall men visar ändå att det inte alltid behövde röra sig om en förbrytelse med kyrklig anknytning. På dessa punkter avviker Gotland alltså från den bild av sockenstämmornas funktion i det stormaktstida samhället som nyligen presenterats och som menar att sockenstämmor aldrig handlade grövre brott som våld eller hor.¹³⁸ Förklaringen till detta kan vara att sockenstämman på Gotland kom att fungera som en första rättsinstans till det centraliserade settingstinget. Det skall dock betonas att det inte finns något som tyder på att man verkligen dömde i grövre brottmål.

Sammanfattande diskussion

På riksnivå levde till en början gamla politiskt kulturella mönster kvar på Gotland efter övergången till Sverige. Tingsdomarna talade ännu på 1650-talet på hela allmogens vägnar. De var också ännu i slutet av 1600-talet allmogens representanter på riksdagarna, trots att de sedan länge var en del av den lokala förvaltningsapparaten.

Samtidigt fick övergångsprocessen vissa intressanta konsekvenser. Både på riksnivå och vardagsnivå. Bondesamhället anpassade sig ganska snabbt till bytet av rikstillhörighet om man ser till det politiska språkbruket i riksdagsbesvaren. Istället för att hålla fast vid det som varit knöt man retoriskt ön till sin nya rikstillhörighet genom att ställa krav som en svensk provins bland andra.

På det lokala planet ledde byråkratiseringen *inte* till att de starka i bondesamhället gynnades. Tvärtom blev följden av statens intåg i lokalsamhället paradoxalt nog något som jag skulle vilja beteckna som en »kommunalisering« samt en individualisering av bondesamhället. Med det förstnämnda avser jag att den politiska aktören »Landet Gotland« inte längre var det enda kollektiv som kommunicerade med överheten. Fler och mindre kollektiv, som ting och socknar, började i högre utsträckning agera politiskt utifrån delvis egna lokala intressen. Vad staten gjorde var att lösa upp öns gamla maktstrukturer där tingsdomarna haft ett stort inflytande och släppa fram andra aktörer. Byråkratiseringen gav fler grupper nya instrument att interagera utifrån sina egna behov. Detta märks inte minst i att allt fler individer kommunicerade med landskansliet och de lokala domstolarna.

Övergången innebar att fler, inte färre, grupper och individer kom att integreras i det nya rättsliga systemet. Övergången ledde inte till att obesutt-

¹³⁷ Db 1685 Sh v § 3.

¹³⁸ Österberg/Lennartsson/Næss 2000 s. 253.

na och marginella grupper tystnade och drog sig undan. Tvärtom tog de i jämförelse med tidigare mer del av och agerade mer inom det reformerade rättsliga och administrativa systemet. Givetvis kan man tolka detta som ett uttryck för att staten fick ökad kontroll över befolkningen. Det var också svagare grupper som i högre utsträckning dömdes för brott. Sett ur den synvinkeln innebär övergången att staten tog ett fastare grepp om konfliktlösning och brottslighet. Men samtidigt är det uppenbart att det inte enbart handlade om att fler individer dömdes vid tinget. En parallell process var att fler integrerades i den nya rättskulturen som både vittnen och käranden.

Detta kan knytas till den individualiseringsprocess som berörts av andra forskare. Erling Sandmo menar till exempel att ett äldre kollektivt rättsväsende ersattes av en mer individualiserad rättsäkerhet. Jag instämmer men menar att individualiseringsprocessen måste ses på ett bredare plan. Det handlade inte bara om en rättslig individualisering utan om en vardagspolitisk.

En intressant iakttagelse i anslutning till detta är att böndernas förhållande till det skrivna ordet påverkades. Skriften blev onekligen ett allt mer effektivt statligt kontrollinstrument men det blev samtidigt ett kommunikationsmedel.

Jag skall i det följande fördjupa mig i detta. Vilka var det som skrev eller på andra sätt använde skriften som ett kommunikationsmedel? Var det en besutten elit som förmådde ta del av byråkratiseringens kommunikationsteknik?

5. Att skriva till sin överhet

Det har redan framhållits att en central dimension i byråkratiseringsprocessen var att den vardagliga politiska kulturen alltmer kom att förskriftligas. Detta väcker frågan kring betydelsen av skriftlighet som kontroll men också som ett kommunikationsmedel i det tidigmoderna bondesamhället. Det väcker också frågor kring böndernas egen läs- och skrivkunnighet.

Rätten att supplikera, det vill säga sända böneskrifter i olika frågor till överheten, var en rättighet med gamla anor i det tidigmoderna Europa. Tyskland brukar framhållas som ett exempel där denna rättighet var mycket utbredd och sågs som legitimerande för det rådande samhällssystemet.¹ Innehållet i supplikerna kunde variera från nådeansökningar till rent privata tvister man ville att överheten skulle ingripa i.²

Nils Erik Villstrand har därför poängterat att förskriftligandet både var ett medel för eliten att upprätthålla politisk makt och också att bönderna, även om de inte skrev själva, använde skriften som ett av flera kommunikationssätt. Han menar dock att böndernas egenhändiga politiska skriftanvändning var ett ganska sent fenomen. Ännu under 1700-talet var bönderna, åtminstone i Finland, när det gällde att kommunicera skriftligt med överheten, beroende av professionella förmedlare.³ Karl Bergman visar att det muntliga fortfarande hade stor betydelse i mötet mellan statsmakten och Blekingebönderna i samband med skånska kommissionen 1669–1670. Han ser också tecken på att skriften ännu inte av bönderna sågs som helt legitim. I likhet med Villstrand hittar han inga tecken på att bönderna själva förde pennan.⁴ Böndernas användning av skriftlighet i kommunikationen med överheten gick alltså via förmedlare.

Någon formell lagstiftning kring supplikskrivande kom inte i Norden förrän under 1600-talet. Steinar Supphellen visar för norsk del att regleringar infördes först på 1630-talet då sorenskrivaren ålades att vara supplikanter behjälpliga. Tidigare hade kungamakten försökt styra denna typ av kommunikation via de lokala ämbetsmännen.⁵ I Sverige fanns det inte heller någon tydlig lagstiftning i frågan. I 1635 års landshövdingeinstruktion reglerades tidpunkterna då landshövdingen var skyldig att ta emot supplikanter.

¹ Supphellen 1978 s. 152–186, Frohnert 1985 s. 250–255, Bregnsbo 1997 s. 25–37.

² Davies 1987 s. 10, Ulbricht 1996 s. 150–151, Bregnsbo 1997 s. 26, 92.

³ Villstrand 1999 s. 140–141.

⁴ Bergman 2002 s. 305, s. 284–285.

⁵ Supphellen 1978 s. 155, 157.

De skulle av landshövdingen själv eller hans handskrivare »offentligt uppläsas« i ett särskilt rum i kansliet vilket skulle vara avdelat för supplikanterna.⁶

På 1680-talet kom en rad påbud som på olika sätt reglerade supplikskrivandet. Det viktigaste var 1680 års så kallade sollicitantplakat som stadgade att besvärsskrifter skulle avgöras på lokal nivå, av generalguvernörer, landshövdingar eller andra befälningshavare på respektive ort.⁷ Plakatet åberopades vid flera tillfällen under 1680-talet. I 1687 års landshövdingeinstruktion ålades landshövdingen att han skulle vara fast bosatt i sitt län så att »sollicitanter icke måge hava långt att resa till att andraga sina angelägenheter och klagomål«. I stadgandet om charta sigillata från 1686 undantogs allmogens suppliker från avgifter.⁸

Bönderna skrev alltså vanligtvis inte själva till överheten, menar man, men de hade trots detta tidigt en relation till skrivna dokument. Det kunde röra sig om särskilda byarkiv vilket bönderna i Slesvig-Holstein bevisligen hade på 1500-talet. I dessa förvarades privilegiebrev och köpehandlingar.⁹ Man har också, särskilt i Skandinavien, kunnat visa en utbredd läskunnighet även i bondesamhället. Dessutom verkar det tidigt i vissa regioner ha funnits en viss skrivkunnighet även bland bönder. Det råder samstämmighet inom forskningen om att man i det tidigmoderna nordiska bondesamhället besatt vad som kallats en religiös läskunnighet. I varje hushåll antas åtminstone en individ, vanligtvis husbonden, ha varit kapabel att läsa högt för familjemedlemmarna ur religiösa skrifter. Denna läskunnighet anses i vissa delar av Sverige och Danmark ha varit så hög som 80 procent.¹⁰ Läskunnighet är dock, vilket understrukits av flera forskare, inte liktydigt med en motsvarande skrivkunnighet. Man har försökt mäta graden av skrivkunnighet genom att räkna antalet egenhändiga underskrifter på olika typer av officiella dokument. Roger Chartier, som sammanfattat forskningsläget kring läs- och skrivkunnighet i det tidigmoderna Europa, menar att perioden generellt visar upp ett stadigt stigande antal egenhändiga undertecknare. Utvecklingen var dock inte allmän utan skiljer sig i fråga om geografisk hemvist, kön och socioekonomisk ställning. Bortsett från prästerskapet, tillhörde den övervägande andelen skrivkunniga huvudsakligen det manliga borgerskapet. Åtta av tio borgare i England på 1600-talet anses ha varit skrivkunniga medan siffran för bönder var ungefär tjugofem procent.¹¹

⁶ *Samling af instructioner* (...) § 27–28.

⁷ Frohnert 1985 s. 251–252. Plakatet är tryckt i *Kongl. Stadgar, förordningar, bref och resolutioner* (...) s. 715–717.

⁸ *Kongl. Stadgar, förordningar, bref och resolutioner* (...) s. 754–756, s. 797–798, s. 1136, s. 1104–1105, s. 1090: 16820426 där plakatet inskräps ytterligare, samt 16830103 och 16871005.

⁹ Lorenzen-Schmidt 2002 s. 36–37, Sundberg 2002 s. 21.

¹⁰ Johansson 1977 s. 42, 55, Guttormsson 1990 s. 16, Österberg 1995 s. 214–215 som betonar att läskunnigheten i viss mån även gällde kvinnor. För dansk del se Appel 2001 s. 319.

¹¹ Chartier 1986/1989 s. 111–112, 115.

Men Chartier och även Ingrid Markussen har påpekat att förmågan att skriva sin namnteckning inte behöver vara detsamma som att mer självständigt kunna formulera längre texter. Markussen menar att detta före 1700-talet var någonting som var förbehållet en skolad elit.¹² Jordbrukets kommersialisering som en drivkraft är för övrigt en viktig förklaringsmodell i Anders Nilssons, Birgitta Svärds och Daniel Lindmarks studier av den framväxande skrivkunnigheten, men då handlar det om det tidiga 1800-talets Sverige.¹³ Föregångaren i Sverige inom läs- och skrivkunnighetsforskningen, Egil Johansson, betonar att skrivkunnigheten ännu i slutet av 1700-talet var en i huvudsak manlig och borgerlig kunskap.¹⁴

Bjørn Poulsen har dock problematiserat detta genom att lyfta fram två storbönder i Slesvig-Holstein som förde dagbok i början av 1600-talet. Dessa är egentligen en sorts anteckningsböcker där privata räkenskaper, familjehäpnotiser, anmärkningsvärda händelser och religiösa betraktelser är blandade om vartannat. De liknar därmed de bondedagböcker från 1800-talet som analyserats av Britt Liljewall men är alltså mer än tvåhundra år äldre. Poulsen visar att det inom en bondeelit fanns en skrivkunnighet som sträckte sig vida utöver förmågan att pränta sitt namn under ett dokument. De exempel han citerar visar på ett utvecklat ordförråd och en mogen formuleringsförmåga. De båda dagböckerna indikerar också den troliga drivkraften till skrivkunnigheten, nämligen ekonomin, vilket också Lindmark betonat. De båda bönderna hade, förutom skulder och lån, till exempel noga antecknat bötes- och förlikningssummor för de slagsmål de varit inblandade i.¹⁵ Liknande förhållanden, alltså en kombination av religiös och ekonomisk läs- och skrivkunnighet hos bönderna i Danmark, har nyligen bekräftats av Hans Henrik och Charlotte Appel.¹⁶

Vad blev då konsekvenserna av förskriftligandet för bondesamhället? Ett perspektiv är att se på skriften som ett kontrollinstrument. Genom den kunde lagar och rättsregler homogeniseras samtidigt som härskare kunde kontrollera allt större territorier.¹⁷ Maria Ågren betonar, som sagt, att förskriftligandet av det tidigmoderna bondesamhället inte innebar att en rent muntlig kultur ersattes av en rent skriftlig. Istället kom den muntliga och minnesbaserade hävden att i kombination med skrivna dokument ingå i rättsprocesser kring ägorättsfrågor.¹⁸ Erling Sandmo och Elisabeth Aronsen, som diskuterat konsekvenserna av skriftlighetens införande i det medeltida

¹² Chartier 1986/1989 s. 112, Markussen 1990 s. 39–40.

¹³ Nilsson & Svärd 1994 s. 271–274, Lindmark 1994 s. 188, Villstrand 1999 s. 91.

¹⁴ Johansson 1977 s. 55–57.

¹⁵ Poulsen 1994 s. 228–230, 234, Liljewall 1995 särskilt kapitel 2 s. 30–52.

¹⁶ Appel, Hans Henrik 1999 s. 165–170, Appel, Charlotte 2001 s. 320–322.

¹⁷ Clanchy 1979/1998 s. 25–26, 330, som dock även diskuterar skriftlighetens betydelse för handeln, kyrkan och bredare befolkningsgruppers förhållande till skriften.

¹⁸ Ågren 1997 s. 201–202.

och tidigmoderna Norge, visar hur staten genom skriften fick ett inflytande och en kontroll över lokala förhållanden den dittills inte hade haft. Det var dock inte fråga om en ensidig och ökad statlig kontroll och centralisering. Båda menar att skriftlighetens intåg i lokalsamhället löste upp en äldre kollektiv rättsordning och på sikt stärkte individen.¹⁹ Deras resonemang är inspirerade av Walter Ong som, liksom antropologen Jack Goody, menar att övergången från en muntlig till en skriftlig kultur får djupare konsekvenser än enbart ökad statlig kontroll och styrning. De menar att det ökade individuella användandet av skrift på sikt leder till en förändrad självbild och omvärldsuppfattning hos de individer och grupper som kommer i kontakt med den och att den möjliggör ett mer medvetet samspel mellan människor.²⁰ Det är mot bakgrund av dessa tolkningar och perspektiv jag närmare vill undersöka skriftligheten i det gotländska bondesamhället.

Skrivande storbönder?

De gotländska bönderna kom, vilket föregående kapitel tydligt visat, att i allt högre grad kommunicera skriftligt med överheten. Förutom riksdagen var det till generalguvernören, landskansliet och tredingsrätterna man i olika frågor vände sig med skriftliga propäer. Vilka var det då som använde skriften som kommunikationsmedel?

Det går inte att knyta de bönder som skrev till *generalguvernören* till en välbeställd grupp. Två husbönder från gården Stora Valla, vilka 1669 klagade på häradshövdingen, brukade visserligen den största gården i sitt ting, den mätte 21 markelej. Liknande förhållanden rådde för Jacob Sigsarve i Viklau, som klagade i en arvstvist. Han kom från en gård som mätte 24 markelej, den största i socknen och den näst största i tinget. Dessutom hade gården hyst tingsdomare sedan 1500-talets början.²¹ Men i generalguvernörens inkomna handlingar återfinns även avsändare som Hans Strands och Nils Loggarve i Klinte vars gårdar uppmättes till fyra respektive 11 markelej.²² Det finns också tre brev daterade till 1660-talets slut där de gotländska båtsmännen, uppenbart genom en van skrivare, begärde att bli hemförlovade från sin tjänstgöring i Stockholm.²³

Av de tio notiser i landskansliets protokoll under perioden 1667–1671, där det *uttryckligen* anges att skrivna dokument förekom, framgår det att nästan hälften var kollektivt författade. Stenkumla socken samt grupper av bönder från Väte, Othem och Sproge kontaktade under perioden kansliet i

¹⁹ Sandmo 1999 s. 160, Aronsen 2001 s. 420, 441–442.

²⁰ Ong 1982/1990 s. 203–204, Goody 2000 s. 165.

²¹ Gg K:517 s. 618, K:512 fol. 815.

²² Gg K:512 fol. 813, K:516 fol. 699. Loggarve mätte 11 markelej. Se Rb 1653 Mt s 81.

²³ Gg K:511 fol. 630, K:512 fol. 659–660.

olika frågor. Två bönder från Väte hade kontaktat kansliet angående skatterestantier. Några bönder från Othem »insinuerade en supplik«. Och tre bönder från Sproge och Levide hade tillsammans lämnat ett skriftligt klagomål angående skatten på sina gårdar.²⁴

De individuella supplikanterna innefattade både välbeställda, men också mindre bemedlade, bönder. Rasmus Bander från Mästerby brukade en med gotländska mått stor gård på 18 markelej, som dessutom hade varit tingsdomargård.²⁵ Hejnumbonden Per Larsson Stora Kyrkebys gård värderades till 15 markelej. Han blev senare nämndeman.²⁶ Peder Andersson Stora Mörby i Hörsne brukade en gård värderad till 11 markelej.²⁷ Men vi hittar också en kvinnlig supplikant som inte går att knyta till något gårdshushåll. Det var Gertrud Persdotter som klagade på ingen mindre än biskopen som inte velat behandla henne som en »botfärdig synderska«.²⁸

Under den första undersökningsperioden användes skriften som ett kommunikationsmedel gentemot landskansliet i första hand kollektivt och av relativt välmående, manliga husbönder. Ett par decennier senare hade dock denna bild delvis förändrats.

Av de över 40 supplikanter som under 1690-talets första hälft sökte sig till landskansliet hade nästan hälften uttryckligen med sig en skriven inlaga där de framställde sin sak. Två av dessa var kollektiva.²⁹ Av de övriga har 16 säkert kunnat identifieras med hjälp av sina härkomstbinamn och sockentillhörighet. Supplikanterna kom från gårdar med en spännvid från 24 ner till 2 markelej. En av dem var kvinna, Margareta Mickelsdotter vid Landsnäsa, en liten gård på 2 markelej.³⁰ Under perioden supplikerade också en båtsman som stämt sin rote.³¹

Det rörde sig alltså fortfarande i huvudsak om besuttna bönder som kommunicerade skriftligt med landskansliet. Men samtidigt framträder en större bredd inom denna bondegrupp. Återigen bekräftas att kvinnor och obesuttna även om de inte förekom särskilt ofta, trots allt kunde utnyttja rätten att supplikera.

Hur såg då den skriftliga kommunikationen ut på tredingstingen? Totalt sett ökade antalet bondeskrivelser insända till de tre gotländska domstolarna under 1600-talet. I Nordertredingen återfinns, vilket åskådliggörs i tabell 9,

²⁴ Lk AII:1 s. 102, 235, 254, Lk AII:2 s. 179.

²⁵ Lk AII:1 s. 298. Rb 1653 Mt s. 99–100.

²⁶ Lk AII:1 s. 252, Rb 1653 Nt s. 56, Db 1675 Nt h § 1.

²⁷ Lk AII:2 s. 38–39. Rb 1653 Mt s. 38.

²⁸ Lk AII:2 s. 87. Möjligen är hon identisk med den Gertrud Persdotter som dömdes för stöld och för hor tre år tidigare, se Db 1668 Mt s § 7.

²⁹ Lk AIII:1 s. 84–85, 307. Bäl ting klagade över förbud mot skogsavverkning och »Öjaborna« supplikerade om att få lov att sälja blocksten.

³⁰ Lk AIII:1 s. 218.

³¹ Lk AIII:1 s. 40–41.

Tabell 9. Antal brev sända till de gotländska tredingsrätterna från bönder 1660–1684

<i>Treding</i>	1661–1665	1680–1684
Nordertredingen/norra häradet	38	93
Medeltredingen	11	12
Sudertredingen	18	21
Summa	67	126

Källor: ViLa: Inlagor till Db 1661–1665 och 1680–1684.

under 1660-talets första hälft 38 skrivelser från bönder. I början av 1680-talet ökar de till 93 inlagor. För Medel- och Sudertredingen är siffrorna relativt konstanta vilket delvis har att göra med att källserierna är sämre bevarade.³² Inlagorna domineras naturligtvis av vittnesmål och partsinlagor i både civilmål och brottsmål. Men det finns också vad som kan betecknas som regelrätta suppliker riktade till rättens ordförande. Breven speglar helt enkelt rättens verksamhetsfält.

I likhet med avsändarna till landskansliet tycks brevskrivarnas sociala bakgrund breddas över tid. De flesta avsändarna är besuttna bönder. Men det går inte, vilket tydligt framgår av tabell 10, att säga att rika bönder var överrepresenterade i brevmaterialet. En intressant förändring sker över tid vad gäller kvinnornas användning av skrift. Framför allt är det tydligt att fler kvinnor använde skrivna handlingar på 1680-talet än på 1660-talet. Det tycks också som om den sociala bakgrunden bland dessa kvinnor samtidigt breddades.

På 1660-talet står fjorton kvinnor som avsändare. Samtliga utom en är knutna till ett gårdshushåll, vilket framgår av deras härkomstbinamn.³³ På 1680-talet har antalet kvinnliga brevskrivare ökat till 24. Av dessa bar nitton härkomstbinamn. I de övriga fallen går inte kvinnorna att identifiera som bondhustrur. Det gäller Kirstin Nilsdotter som skrev till rätten angående sitt eget lägersmål, Boel Nilsdotter och Malena Christensdotter som vittnade i en marktvist samt klockardotterns Margareta Pålsdotter i Lokrume vittnesmål om en konflikt med en bondhustru i Boge.³⁴ Vi hittar också Elin Grön-

³² Medel- och Sudertredingens originaldomböcker i Visby landsarkiv har stora luckor. Av tolv tingsmöten som hölls i Sudertredingen åren 1661–1665 finns det åtta bevarade originalprotokoll med inlagor. Från Medeltredingen har endast tre protokoll från samma period bevarats, samtliga från år 1663. På 1680-talet är tio av tolv protokoll från Medeltredingen, som under perioden uppgick i norra och södra häradsrätterna, bevarade. För Sudertredingen återstår endast sex av femton tingsprotokoll. Trots detta minskar antalet inlagor bara marginellt i Medeltredingen medan de i Sudertredingen ökar något.

³³ Db 1662 Nt akt s. 136. I ett fall går det inte att med säkerhet knyta brevskriverskan till ett gårdshushåll då texten är skadad. Men ordet »store» efter namnet Sigre (Sigrid) är förmodligen första leden i ett gotländskt härkomstbinamn.

³⁴ Db 1682 Nt h akt opag, Db 1682 Nt s akt s. 191, 189, Db 1684 Nt s akt opag.

Tabell 10. Brevavsändare till de gotländska tredingsrätterna 1661–1684.
Social ställning

	1661–1665		1680–1684	
	<i>Män</i>	<i>Kvinnor</i>	<i>Män</i>	<i>Kvinnor</i>
<i>Markelej</i>				
26–30	—	—	—	—
21–25	—	—	1	—
16–20	5	—	9	2
11–15	16	4	37	6
6–10	21	4	30	7
3–5	3	1	13	3
1–2	1	1	2	—
0	—	1	—	1
Kollektivt	3	—	6	1
Oidentifierad gård	1	2	2	—
Båtsmän	—	—	—	—
Klockare	—	—	—	1
Tjänstefolk	—	—	—	1
Okänt	1	1	1	2
Summa	51	14	101	24

Källor: ViLa: Inlagor till Db 1661–1665 och 1680–1684, Rb 1653.

bjärs från Hall, vars gård inte ens fanns utsatt i jordeböckerna, och som försvarade sig från en anklagelse om hor.³⁵ Sammantaget finns det ingenting som tyder på att en ekonomisk elit bland bönderna i högre utsträckning än andra använde sig av skrift i dialogen med den lokala överheten. Det var inte heller uteslutande en manlig företeelse. Det står klart att även kvinnor, och då inte bara storbondeänkor, framför allt under senare delen av 1600-talet, kommunicerade med domstolar och landskansli. Men vilka var det egentligen som förde pennan?

Bondebrevens språkdräkter och förmedlare

En ingång till svaret på frågan om vem som i praktiken skrev de inlagor som i allt högre utsträckning kom att användas även i de lokala kontakterna mellan stat och bönder är att se närmare på vilket språk texterna är författade på. Att bestämma en språkdräkt är dock, som Stig Örjan Ohlsson påpekar i sin studie av skriftspråkets försvenskning i 1600-talets Skåne, vanskligt med tanke på likheterna mellan de skandinaviska språken och tidens avsaknad av stavningsregler. Ohlsson utgår trots detta ifrån vissa markörer som gör att man relativt säkert kan bestämma om en text är svensk eller dansk. Det är framför allt grafemen, det vill säga särskiljande bokstavstyper, som

³⁵ Db 1664 Nt v akt s. 28.

markerar språktillhörighet. Ohlsson ger exempel på danskans användning av *æ* och *aa* istället för svenskans *ä* och *å*. Andra markörer är skillnader i stavning som svenskans *bok, sak, full*, vilka på danska stavas *bog, sag, fuld*.³⁶

Utifrån dessa kriterier går det att dela in bondebrevet i dansk- respektive svenskspråkiga texter. Låt mig tydliggöra detta med följande exempel. Det första riksdagsbesväret från Gotland som är daterat i december 1646 finns bevarat i två likalydande versioner fast författade på olika språk. Om man jämför ingresserna framgår skillnaden tydligt.

Stormegtigste, och høigbaarne, förrstinna, allernaadigste, Regerende drottning Eders Kong: Majjs schall aff oss fattige wndersater paa Gotland, ydmygelig, och wnderdaniglig, hørsom och lydighed, beuissis, saa lenge wij leffue.

Stormächtigaste och höghborne arffurstinna, allernådigaste regerande Drottning, E. K. M:tt skall aff oss fattige wndersåther på Gottlandh, Ödmiukeligen, wnderdåneligen, hörssamheet och lydno finna, så lāngie wij leffuer

Ur det brevmaterial som ligger bifogat till tredingsrätterna har jag valt två texter där skribenterna och deras bakgrund är kända. Det första textutsnittet som representerar en »typisk« svenskspråkig text, härrör från en inlaga från Timan Hallbåter i Levide. Dokumentet är författat av tingsskrivaren Lars Swebilius vars karaktäristiska handstil känns igen från nästan samtliga gotländska domboksprotokoll från 1656 till omkring 1680.

Höglārde Hr: häradtzhöfding samt dhe högtährade godhe män, sōm dhen loffl: Landzrätt beklādhe, mine gunstige patroner.

Min Ödhmiuke tientz tillbiudelse; här hooss låter jag fattige skattedragare dhen loffl: Landzrätt mād h suk klagelighen tillkänna giffwa/: dhet iag fast ogera, men nödtunghen dhār till:/ att hurå såsom min Siālesörjare wördige och Wällārdhe Hr: Per Briant kuörkioherdhe j Leffwede haffwer migh fattighe skattdraghare Orätt tillfogat som iagh å sidst hålldhne tingh angaff.³⁷

Denna text kan jämföras med en inlaga från Fåröbonden Lars Broskogs. Den är skriven av skolmästaren på Fårö, Vaste Nielsen.³⁸

Effter som h: Johan Min sogne prest er aff mig wnderteget begierendes Min

³⁶ Ohlsson 1978 s. 91–92, 146.

³⁷ Db 1663 St v akt s. 109.

³⁸ Db 1663 Nt v s. 24. Vaste Nilsson står som husbonde vid S: Hoburga (Rb 1653 Nt s. 101) och senare Ringvide. (Fröberg 1975 s. 153). Båda gårdarna på Fårö. Men det framgår av andra källor att Vaste också fungerat som socknens skolmästare, Db 1665 Nt v § 4.

Tabell 11. Inlagor till de gotländska tredingsrätterna 1661–1665 respektive 1680–1684 fördelade på språkgrupper

	<i>Danska</i>		<i>Blandspråk</i>		<i>Svenska</i>	
	1661– 1665	1680– 1684	1661– 1665	1680– 1684	1661– 1665	1680– 1684
Sudertredingen	7	5	1	3	5	6
Medeltredingen	9	2	1	2	1	5
Nordertredingen	11	10	—	5	20	39
Summa	27	17	2	10	26	50

Källor: ViLa: Inlagor till Db 1661–1665 och 1680–1684.

sandhed att wende och bestaa, huad Ord h: peder J sionum sagde J s: Niels marpe Lige Wecht, som waar Aar 1661 den 21 maj bekleged hand sig att hand weste Well att s: Niels haffde penge och ieg kand nu Jngen wedschab faa der om, Men saa fremt ieg er en Erlig prest Mand faaer ieg Jcke pengerne igien Saa Wed ieg den Vel som schal Lønne hannem der for som dem haffuer taget, Att dette i sandhed er Wender ieg med Mitt Bomercke wndertegnet och wi-dere med ord well bekreffte om gud hielper mig til Min Sundhed igien Ac-tum faarø den 17 februarj 1663

Larss [bomärke] Broschog

att lars Broschogs haffuer saa bekientt wittner ieg wnder tegnett med egen hand Wastij Nielsen Egen haandt.³⁹

Swebilius använder genomgående å, ä och ö medan Vaste Nielsen använder aa, ø och æ. Dessutom byts k mot g av Nielsen. I hans brev skrivs *sogne* i stället för *socken*, *wndertegnet* i stället för *undertecknat*, *kand* i stället för *kan*, *sandhed* i stället för *sannhet*.

Bland inlagorna finns det också en grupp texter vars språkdräkt inte entydigt kan hänföras till vare sig danska eller svenska. Det tycks vara fråga om en form av blandspråk, vilket också Ohlsson diskuterar, där en dansktalande skribent fört in svenska språkelement. Från 1660-talets inlagor i domböckerna återfinns endast två sådana inlagor medan antalet flerdubblats till tio inlagor på 1680-talet. (Tabell 11). En av dem, Peder Larsson Ånges skrivelse inleds med en hälsningsfras på tydlig svenska »Hr häradtzhöfding ähreborne wellärde och högbetrodde Johannes Krenander, min hogtärade promotor«, men i den följande texten framträder flera danska grafem och morfem vilket tydligt markerar att skrivaren i grunden är dansktalande. Peder Ånge uppges vilja belöna häradshövdingen i de *Rætfærdigis wpstandelse* och

³⁹ Db 1663 Nt v akt s. 183.

hopper at min herra Er iechе offr meg otollic och befaller slutligen häradshövdingen under Guds nådiga *beskiot*.⁴⁰

Vad denna genomgång visar är att det fanns minst två grupper av förmedlare i lokalsamhället. Att det bakom de svenskspråkiga breven på Gotland döljer sig en tjänsteman eller svensk präst bör man utgå ifrån. I vissa fall vet vi också vilka de var. Tingsskrivaren Lars Swebilius var som sagt en förmedlare.⁴¹ Men de danska och de blandspråkiga texterna, vilka har skrivit dem? Prästerna är naturligtvis troliga kandidater. Det framgår klart att det var prästen i Endre, Hans Hermansson, som författade Hans Olofssons Stora Endregårdas avkallsbrev till sin dotter och svåger sommaren 1650, Hans Olofsson hade endast satt sitt bomärke på dokumentet. Det är uppenbart att prästen Nils Olofsson Scanus skrev åt Bartel Sandes som klagade på en båtsman.⁴² Troligtvis var det prästen i Grötlingbo, Jacob Toftenius, som präntade inlagorna åt Peder Änge och Christian Lille Vikers.⁴³

Ytterligare förmedlare utgjordes sannolikt av skolmästarna varibland Vaste Nielsen på Fårö redan omtalats. Troligen var det skolmästaren i Väskinde som förde pennan i Boel Nielsdotters vittnesinläga eftersom den är daterad i Väskinde skolmästarstuga och antagligen höll skolmästaren i Vamlingbo, Olof Gås, i pennan när han tillsammans med Mårten Ronnings hustru Kirsten vittnade om omständigheterna i ett oklart dödsfall.⁴⁴

Det gotländska brevmaterialet motsäger inte uppfattningen att bönderna kommunicerade skriftligen med överheten via mellanhänder. Det fanns tillgång till skrivkunniga människor på ön, framför allt tjänstemän, präster och skolmästare. Men var dessa de enda skribenterna? Frågan väcks om man tittar närmare på antalet inlagor från en enskild socken under en avgränsad tidsperiod. Sju inlagor författade i Ekeby under perioden 1680 till 1684 bär olika handstilar. Det innebär att det i en och samma socken under en kort tidsperiod återfinns fler handstilar än vad det finns tänkbara skribenter som präster, lärare och ämbetsmän.⁴⁵ Vissa inlagor ger dessutom ett betydligt enklare intryck än vad man skulle förvänta sig om det hade skrivits av en

⁴⁰ Db 1662 St v akt s. 65.

⁴¹ Svenska ättartal 1898 s. 471–473, Lerbom 1995 s. 159. Lars Swebilius var född 1621 i Ljungby och son till en befallningsman. Han var tingsskrivare på Gotland från 1656 till omkring 1680. Hans handstil återfinns i ett flertal inlagor från bönder exempelvis i Db 1681 Nh h akt opag: Lars Olofsson Nystugus supplik, Lk DI:8 s. 44: i Olof Grönskogs från Dalhems supplik.

⁴² Nh diverse akter sign. FI:1 1557–1681, Db 1665 St v akt s. 221.

⁴³ Db 1663 Mt akt s. 180, 184, Db 1680 St akt. opag., Lemke 1868 s. 408.

⁴⁴ Db 1682 akt s. 190, Db 1662 akt s. 62.

⁴⁵ Db 1680 Nt h akt s. 127 Malena S: Röstäde, Ekeby tvist med Per Norrbys, Hejdeby, Db 1680 Nt v akt s. 68 Sören Hegg[arve] Ekeby vittnesskrift, Db 1680 Nt v akt opag, Peder Medebys klagomål, Db 1682 Nt s akt s. 219 Rasmus Stenstugårds, Olof Enge, Jacob Enge vittnesskrift, Db 1682 Nt v akt s. 71 Olle Röstäde, Ekeby vittnesmål, Db 1684 Nh h akt s. 299 Malena S: Röstäde ang. förmyndarskap, Db 1684 Nh v akt s. 61.

professionell förmedlare. Till exempel när Valborg Olofsdotter stämde fadern till sitt barn inför tinget:

Ombedes den gunstig øffrigheed att mig måtte ske rett. Bekender iaag, att sa kom Ola Skub gaaendes aff byn och til [wnge], vaar hans, wande mig at [fixsara?], att saa bedrog hand mig och, tog min era fran mig, och loffede hand mig eckteskab, det uar en 14 dage efter sante hans dag och affuer det städ oss imellen Anno 1662 frae Martini och intil des hand mig [pix?]erade, bedendes att hand maatte plickta derfaare, Betenkandes min era som hand haffuer skemt, Eder Gud befale. Vale Walborga Olusdotter. (Db mt 1663 akter)

I jämförelse med till exempel Lars Swebilius och Jacob Toftenius vana handstilar och uttryckssätt ger texten ett betydligt enklare intryck. Texten är svårtydd. Skribenten har inte bemödat sig om någon kalligrafisk tydlighet och hoppar till exempel över en mer utsmyckad hälsningsfras och går istället rakt på sak. Misstanken väcks att brevet faktiskt kan vara skrivet av Valborg själv, eller åtminstone någon som stod henne nära i socialt hänseende. Hennes inlaga är dessutom inte unik. Det finns flera liknande texter, både i domstolsarkiven och i landskansliets inkomna handlingar, där man kan ana att även om skribenten inte är identisk med avsändaren, är texterna skrivna av någon för dem socialt närstående person. Frågan är då bara vilka förutsättningarna var för skriftlighet i det gotländska bondesamhället?

Läs- och skrivkunnighet på 1600-talets Gotland

Det skall med en gång understrykas att Gotland före statsmaktens intåg på scenen inte var ett illitterat eller skriftlöst samhälle. Trygve Siltberg har diskuterat skriftkulturen, som bland annat kommer till högst påtagliga uttryck i bevarade gravinskriftioner i kyrkorna på det medeltida Gotland. Han kopplar ihop detta med att det på ön tidigt fanns ett starkt inhemskt prästerskap. Siltberg har också påpekat att man sedan gammalt upprättade köpehandlingar inom det gutniska tingssamhället. Dessutom har han kunnat visa att det på Gotlands landsbygd funnits motsvarigheter till de byarkiv i Slesvig-Holstein som omtalades inledningsvis. Nyligen har också runologen Torgunn Snædal påmint om att runskriften levde kvar förhållandevis länge på landsbygden.⁴⁶

Men hur såg det ut på Gotland i relation till byråkratiseringen? Vilka uppgifter finns det om läs- och skrivkunnighet i detta bondesamhälle? Var det en särskild grupp bönder som besatt dessa färdigheter? På vilket sätt blev skriftligheten en del av den vardagliga politiska kulturen under 1600-talet?

⁴⁶ Siltberg 1990b s. 246, 251, Siltberg 2002a s. 130, Siltberg 2002b s. 33, Snædal 2002.

Det finns flera uppgifter i domstolsprotokollen som antyder en läskunnighet hos de gotländska husbönderna. Vid norra häradets vinterting 1685 åtalades Tage Stora Vägume från Lärbro för uppstudsighet mot en av rättsbetjänarna på ön, nämligen gevaldigern. Upprinnelsen var att denne sökt kyrkvärden Ernst Briant för att överlämna ett brev till honom angående den avlidne superintendenten Brodinus kvarlämnade ägodelar i socknen.⁴⁷ Ernst hade inte varit hemma och Tage hade erbjudit sig att svara för honom. När han skulle överlämna brevet hade nämndemannen Gudmund Otemars kommit ut och brevet hade lämnats till honom. Gudmund hade tagit på sig sina glasögon och läst brevet. Tage hade sagt att han inte skulle läsa det då det var ett »skarnsbrev«. Dessutom hade Ernst efter en stund dykt upp och då själv läst brevet.⁴⁸ Detta pekar på att tre bönder vid ett och samma tillfälle förutsattes eller också obehindrat förväntades kunna läsa och också läste högst världsliga myndighetsbrev.

Åke Åberg som gått igenom Visby läroverks boksamling har visat att de gotländska bönderna även läste mer världslig litteratur. Han ger två exempel på ägaranteckningar utförda av bönder i äldre, och världsliga bokverk. I Peder Claussøns bok »Norriges oc omliggende Øers sandfærdige Beskriffelse« tryckt i Köpenhamn 1632, står det skrivet:

Denne baag hører migg Dirik Bottvalde thill med Rette /Der for thør der ingenmann medh mig om hende thrette. Dirik Hindrick Sønn /med/ Egen Handt Anno 1657.⁴⁹

Boken har alltså tillhört en man vid namn Dirik Henriksen. Att han var bonde framgår av att han själv använder härkomstbinamnet Botvalde. Det var en relativt liten gård belägen i Gothem socken på nordöstra Gotland. Gårdens skatteförmåga uppskattades vid jordrevisionen 1653 till sju markelaj och Dirik uppgavs ha köpt den omkring 1650. I domböcker och räkenskaper framgår det ingenting annat än att han var en tämligen ordinär husbonde. Han tvistade om ett jordstycke med en granne 1654 och om en bit ängsmark 1656. Fem år senare stämde han för slagsmål och tvistade återigen, nu om fiskevatten, 1672.⁵⁰

Dirik Botvalde var inte ensam som bokägande bonde. I läroverksamlingen finns ett exemplar av Christiern Pedersens »En nøttelig Legebog far fattige och rige unge og gamle«, tryckt i Malmö 1533 och 1534. Boken har flera ägaranteckningar men den i detta sammanhang intressantaste är utförd

⁴⁷ Brodinus hade När och Lärbro pastorat som prebende. Lemke 1868 s. 162, 194.

⁴⁸ Db 1685 Nh v § 93.

⁴⁹ Åberg 1988 s. 12, Originalet i Visby Läroverks boksamling nr. 211.

⁵⁰ Rb 1653 Mt s. 43, Db 1654 Mt s § 12, 1656 Mt s fol. 405, 1661 Mt v § 52, 1672 Mt v § 2.

av Rasmus Matsson Ansarve som på sista bladet präntat en vers som påminner mycket om Botvaldes. Den lyder:

1625 denne bog hører mig rasmus madsønn thill med rette der for ingen om
hein tret. rasmus mathsoønn ehr min ret man min lycke staar i guds hand 1625.
Andsarffue.⁵¹

Här ser vi att vissa bönders läskunnighet inte enbart var religiös. Ägaranteckningarna i böckerna för oss också över till den andra sidan av saken, nämligen skrivkunnigheten.

Det finns flera uppgifter om att de gotländska bönderna i likhet med Poulsens danska storbönder förde räkenskapsböcker. Bland inlagorna i domen över den avsatte slottsskrivaren på Visborg Daniel Jensen (1620) återfinns, förutom några brevlappar som uppenbarligen är skrivna av tingsdomare, delar av tingsdomaren Peder Dedes räkenskaper och ett tvåsidigt utdrag ur Västerhejdebonden Erik Madsen Nygårds räkenskaper daterade 1611–1615. Erik Nygårds avslutar sin av allt att döma egenhändigt nedtecknade inlaga med orden: »Dette forskreffne Bekiender ieg (...) och er affter min Rägsschaffs baags lydelles jnnholld«.⁵²

I ett flertal rättsfall från tiden efter 1645 omtalas bonderäkenskaper. Den avlidne Jacob Isums räkenskapsbok omtalas 1650 och i en skuldtvist från 1656 krävde en gäldenär 4 daler efter »salige Hans Mattsarves bok«. Rätten kunde år 1666 konstatera att den avlidne Rasmus Kvinnegårds »bok«, som innehållit uppgifter om lån och skulder, var försvunnen. Möjligen är också Laurids Eriks i Lye inlaga till rätten år 1662 i själva verket ett utdrag ur hans personliga räkenskapsbok.⁵³

Kiendis Jag wndertegnett foer den høyhærade Retten att hans nissen war mig
schyldig thue 2 dall som wi giorde Regsck och siden bekom hans 4 stycken
buller for j dalr

och [N]øde hand en halff thune Rug aff mig om J faste tiden Nu forgangen
Waresse – 2 daler.

Noch kiørde Jeg for hannem 4 forer - - - [1/2] dlr

Noch Jtt tagell till en throsse - - - 3 1/2 dalr

21 dage arbeidtt Jeg med mitt folch paa [dammen] med hannem

Laridz Erik J lye.⁵⁴

⁵¹ Åberg 1988 s. 10, Originalen i Visby Läroverks boksamling nr. 214, 1262.

⁵² DRA Dk B:212 opag.

⁵³ DRA Dk B:212 opag., Db 1650 Mt h s. 688, 1656 Nt v s. 377v, 1666 St v § 17.

⁵⁴ Db 1662 St v akt s. 67.

I en arvstvist mellan Per Norrbys och Per Smiss i Hörsne återopade den förstnämnde »sin bok folio 103« som bland annat innehöll räkenskaper för år 1669. Rätten avfärdade dock bevisningen eftersom man befann att »Norrby's bok icke kan full vitsord givas som en köpmansbok förty den är fram och bak riven och utan ordning skriven».⁵⁵

Rätten avfärdade alltså Norrbys bok på grund av att den formellt sett inte var uppställd som räkenskapsböcker i rättens ögon borde se ut. Likväl är den ytterligare ett exempel på att skrivkunnigheten hos de gotländska husbönderna innebar mer än att bara pränta sitt namn eller bomärke under ett förmedlat dokument.

Vilka var då dessa bönder? Peder Dede och Rasmus Kvinnegårds var tingsdomare och vad gäller Erik Nygårds i Västerhejde och Jacob Isums i Atlingbo finns det en tidsmässig nära koppling till tingsdomargruppen. Det är möjligt att någon form av släktskap därmed förelåg. Att tingsdomarna var skrivkunniga styrks av flera uppgifter. I ett brev till generalguvernören år 1665 hävdade tingsdomaren Christen Ringum att sonen Lars, vilken han ville ha som sin efterträdare, »av ungdomen till bokliga konster [upplärts]«. Av ett fall vid domkapitlet år 1617 framgår det att tingsdomaren Laurids Lunnebjärs i Lummelunda hade en privatlärare anställd och i inlagorna till domen över slottsskrivaren Daniel Jensen återfinns kvittenser och brev från tingsdomarna Peder Dede, Jacob Gardarve, Detlof Kyrkebinge och Dinis Västrume.⁵⁶ De tre läsande bönderna i Lärbro 1685 hade också anknytning till tingsdomarna. Gudmund Otemars var kyrkvärd i Othem socken, nämndeman i Nordertredingen och riksdagsman 1672. Han var dessutom son till den tidigare tings- och settingsdomaren i Rute, Jens Otemars.⁵⁷ Ernst Briant och Tage Vägume var bröder och söner till tings/settingsdomaren och före detta ridefogden Hercules Briant.⁵⁸

Kopplingen tingsdomare och skrivkunnighet är inte särskilt uppseendeväckande. Det ingick i deras uppdrag som domare att kunna skriva. Men i de övriga fallen finns ingen sådan koppling. Per Oxarve satt visserligen på en stor gård, 22 markelej, men den förekommer inte som domargård. De övriga, Mattsarve i Barlingbo, Eriks i Lye och Norrbys i Hörsne var med gotländska mått mått medelstora gårdar.⁵⁹ Tyvärr går det inte att identifiera

⁵⁵ Db 1685 Nh v § 42.

⁵⁶ Gg K:508 s. 377, Vdk Al:4 16170212, Dk B:212 III opag., B:212 IX opag.

⁵⁷ Rb 1653 Nt s. 69 »Otemars (...) Gudmund Jensen ärvt gården«. Mtl 1614–1634: husbonden Jens Otemars.

⁵⁸ Rb 1653 Nt s. 85 »Stora och Lilla Vägume, Lärbro (...) Domaren Hercules Briant. Db 1670 Nt v § 104: Tage Briant ägare av Vägume, Db 1675 Nt s § 57: Tage och Ernst Briant ägare av Vägume.

⁵⁹ De mätte 10 respektive 12 markelej enligt Rb 1653 Nt s. 27, St s. 122. Norrbys i Hörsne värderades enligt Rb 1653 Mt s. 37 till 13 markelej.

vilken av de tre gårdar på Gotland med namnet Ansarve som Rasmus Mad-sen brukade, men oavsett vilken av dessa det rörde sig om var även detta fråga om en bonde från en medelstor gård.⁶⁰

Det finns alltså flera belägg för att gotländska husbönder höll sig med räkenskapsböcker vilket gör att man kan anta att det fanns en allmänt spridd ekonomisk skrivkunnighet på landsbygden. Kanske är det mot bakgrund av detta som ett rättsfall från 1685 skall tolkas. Profossen, landsgevaldigerns medhjälpare, Anders Lillåkra hade stämt bonden Olof Lixarve som påstods ha drivit gäck med honom. Bland annat framkommer det att sock-enborna gjort narr av profossen därför att han inte var läskunnig.

När Anders Lille Åker får brev utav överheten att beställa och han emedan han kan själv intet läse, går till prästen eller domaren och låte dem läse för sig, då härmar de honom efter både utom som inomhusene varest de samman-komma, tagandes papierlapper och honom efter ler, ja ock i kyrkan enär skol-mästaren för barnen läste i kyrkan, att han dem moste utvisa, då de det gjorde värre, och läste den och den punkten.⁶¹

Olof Lixarve nekade i en inlaga bland annat genom att försvara sig med orden:

Han säger mig hava skymfat hans order är alldeles av intet värda ty förleden sommar på kyrkogården upptog jag ett gammalt nålbrev utav lustighet och gäckeri gav mig till att läsa däruti och då sade till ungdomen att de efter middagen skulle mötas där eller uti marken till att leka och annorledes var icke mitt tal ej eller mening.⁶²

Att inte vara läskunnig i det gotländska bondesamhället kunde alltså ge upphov till skämt och löje.

Sammanfattande diskussion

De gotländska bönderna hade precis som bönder i andra delar av Europa tidigt en relation till skrivna dokument. Jag instämmer i Siltbergs tolkning kring det lokala prästerskapets betydelse för införande av skriftkulturen på ön men skulle vilja lägga till ytterligare förklaringar. De gotländska böndernas gamla och starka marknadsanpassning tillsammans med den danska

⁶⁰ Gårdsnamnet Ansarve återfinns i Fröjel, Tofta och och Stenkumla. Se Rb 1653 Mt s. 76, 110, 112–113.

⁶¹ Db 1685 Nh v § 138. Se även Johansson 2001 s. 18.

⁶² Db 1685 Nh v akt s. 300.

kyrkliga inkorporeringspolitiken från och med 1500-talet påverkade också skriftlighetens ställning på ön. Böndernas behov av att föra räkenskaper över sin handel blev inte mindre trots att handeln reglerades. I och med införandet av dansk kyrkoordning och den därtill hörande påbjudna skolundervisningen etablerades förutsättningarna för en mer utbredd läs- och skrivkunnet på landsbygden.

Vad denna undersökning har visat är att skriftligheten i samband med att den lokala förvaltningen och rättsväsendet byråkratiserades fick ett betydligt bredare genomslag och kom att användas inte bara vid till exempel ägotvister. Det handlade i lika hög grad om vittnesmål, intyg och räkenskaper och inte minst handlade det om supplikskrivandet. Den skriftliga kommunikationen kom inte heller enbart att bli ett verktyg för eliten. Tvärtom har fler grupper använt sig av den även om de inte skrev själva. Den blev som Jack Goody uttryckt det ett maktmedel även för de tidigare maktlösa.

Jag har också sett tecken på en tämligen bred skrivkunnet i bondesamhället, det vill säga att fler än präster och tingsdomare tidigt använde sig av skrift. Ursprunget till detta måste troligen sökas i öns gamla marknadsanpassning. När statsmakten gjorde sitt intåg i lokalsamhället på en mer bred front hade bönderna inga större problem med att omvandla sin ekonomiska och religiösa skrivkunnet till en politisk. Detta är, menar jag, ytterligare ett exempel på hur nya erfarenheter som uppstod i mötet med staten relativt snabbt blev en del av den vardagliga politiska kulturen.

6. Att trilskas med överheten

De gotländska böndernas förhållande till överheten har i äldre forskning beskrivits som passivt, fredligt och närmast ointresserat. Under medeltiden och den danska tiden hade man ingen överhet att göra motstånd mot och när den svenska staten gjorde sitt intåg på scenen brydde man sig inte.¹ Synsättet grundar sig av allt att döma på det faktum att det inte förekom några uppror eller andra spektakulära protester mot vare sig den danska eller den svenska statsmakten. Allmogens försvar av ön mot Valdemar Atterdags knektar 1361 var till exempel inte ett uppror utan ett uppstånd.

Frågan är dock om gotlänningarna verkligen var så passiva och fredliga som de har framställts? Vi har ju redan mött Olof Högvalds visserligen inte särskilt spektakulära, men ändå i högsta grad vardagliga protest mot storleken på ölstopen. I Dumstorps rapport framgår det att bönderna på olika sätt trilskades med fogden och hans tjänstefolk. Här berättas om hot, olydnad och våld mot fogdetjänare om olaga jakt, handel och andra former av protester mot överhetens påbud.² Rapporten är tyvärr inte tillräckligt detaljerad för att kunna driva några mer långtgående tolkningar av 1500-talets protestformer. Men vad den och Högvaldsrättegången trots allt visar är att frågan *om* de gotländska bönderna trilskades med statsmakten snarare måste gälla *hur* de gjorde det och hur detta konfliktmönster förändrades i samband med övergången.

Vardagligt motstånd i bondesamhället

Forskningen kring vardagliga protester och motstånd i det äldre bondesamhället har främst intresserat sig för vad som kan kallas »brott mot staten«. I detta innefattas förbrytelser mot stadgor och regleringar, mot tjänstemän samt, menar flera forskare, även domstolstrots. Enkelt uttryckt handlar det om lagöverträdelse som i överhetens ögon sågs som illegala men i lokalsamhället betraktades som mer eller mindre legitima. Från och med 1500-talet och i synnerhet under 1600-talet märks en ökning av dessa typer av brott.

¹ Lindström 1854 s. 2, Schück 1940 s. 100, 107, Björkegren 1951 s. 208, Englund 1993 s. 395–396, Öhrman 1994 s. 150.

² Dumstorp § 1, 2, 6, 9, 13, 18, 22, 27: Td Bertold Överjese vid två tillfällen ohörsam mot fogdetjänare. Lars Otemars hållit inne skattutlagor, Båtel Hässelbys olaga jakt och ifrågasatt ett kungligt påbud. Lucas Ojmunds slagit fogdetjänare. Habo fjärdingsmän vägrat svara vem som skulle utge skatteoxe. Båtel Kauparve, nattetid drivit ut fogdens hästar ur tingen. Dumstorp § 15, 23, 24, 25: Jon Halor olovligt fiske på en heligdag. Per Havor, Hans Eijste och Hans Ajvide olaga harjakt. Marcus Olajvs i Levide olaga handel.

Detta berodde inte enbart på den statliga närvaron i lokalsamhället utan också på en ökad vilja från statsmaktens sida att beivra denna typ av överträdelser. Man har också pekat på perioder av nödår och krig som förklaring till fluktuationer i motstånd och protestmönster. Nils Erik Villstrands undersökning av hur bönderna i Finland genom fusk och rymningar försökte undvika militära utskrivningar är ett exempel på det.³ För en något senare period, under det stora nordiska kriget vid 1700-talets början, hittar Martin Linde flera exempel på vardagliga protester mot de pålagor som lades på allmogen.⁴

Brottsmönstret uppvisar också vissa regionala skillnader. I den finska riksdelens utgjorde brott mot staten på 1550-talet mer än hälften av all registrerad brottslighet. I övriga nordiska länder var det fråga om betydligt lägre andel. Möjligen kan detta förklaras med geografiska avstånd och grad av statlig kontroll. Volymmässigt skedde också en förändring över tid. Oförmåga eller vägran att utföra plikter minskade på bekostnad av uteblivande från domstolarna.⁵

I Linköping var brott mot framför allt handelsregleringar och tullar men även brännvinstillverkning vanligast på 1610- respektive 1640-talet, medan det på landsbygden under samma period i högre grad handlade om brott mot skogsordningar samt jakt- och fiskestadgor. Särskilt på Öland återfinns enligt Jan Sundin flera typer av brott mot staten. Vrakplundring lyfts också fram som något typiskt för detta kustlandskap.⁶ Marja Taussi Sjöberg ser brott mot staten som den vanligaste brottskategorin i norrländska Njurunda. I detta innefattar hon allt från tredska mot skatter, skjutsplikter, regleringar till uteblivande från tinget. Särskilt från 1630-talet och framåt tilltog denna typ av brottslighet tydligt. Hennes tolkning av detta är att ökningen speglar ett växande motstånd mot tingets centralisering och statens allt större krav på resurser.⁷

Tidigare forskning har dock i mindre grad intresserat sig för vilka föreställningsvärldar som var knutna till protestformerna. Här lyfter Börje Harnesk fram en intressant problemställning genom att knyta an till antropologen James C. Scott, som inte vill se vardagsmotståndet som en form av säkerhetsventil för de förtryckta i ett totalitärt samhälle utan att det i de mer dolda protesterna, i form av nidvisor, skvaller om eller direkta ifrågasättanden av överheten, mycket väl kan rymmas föreställningar om en annan samhällsordning. Det dolda motståndet är, menar Scott, en förutsättning, inte

³ Villstrand 1992.

⁴ Linde 2000 särskilt kap. 4.2 s. 138–148.

⁵ Sundin 1992 s. 121–123, 125–127, Taussi Sjöberg 1996 s. 43, 72–77, 219 tab. 1, Ylikangas/Johansen/Johansson/Næss 2000 s. 92–94.

⁶ Sundin 1992 s. 121–123, 125–127.

⁷ Taussi Sjöberg 1996 s. 43, 72–77, 219 tab. 1.

en ersättning, för det öppna motståndet och kan på sikt utgöra grunden för avgörande samhällsförändringar.⁸ Exempel på sådana »utopister« i det äldre samhället känner vi bland annat från Carlo Ginzburgs bok om mjölnare Mennochio i Italien som bland annat ifrågasatte kyrkans bild av skapelsen samt i David Sabeans analys av vinhandlaren Hans Keils visioner, som i ett Tyskland, söndertrasat av det trettioåriga kriget, ansågs ifrågasätta den världsliga överhetens legitimitet.⁹ Scotts resonemang kring vardagsmotståndets ifrågasättande av samhällsordningen är intressant då det delvis går emot den bild som lyfts fram av det tidigmoderna bondesamhället som sammanhållet av en viss grundläggande värdegemenskap mellan undersåtar och överhet.

Jag skall försöka besvara följande frågor: Vilka brott mot staten beivrades på 1600-talets Gotland, och på vilket sätt märks skiftet i rikstillhörighet i samband med detta? Vilka var de individer och grupper på landsbygden som drogs inför rätta? Går det att i de gotländska rättsfallen spåra föreställningar om en annan samhällsordning?

Brott mot staten på Gotlands landsbygd 1600–1689

De lagförda brotten mot staten på landsbygden under 1600-talet kan grovt delas in i fem kategorier: 1) Brott mot statliga regleringar och påbud. 2) Olydnad mot skatter, arbetsplikt, skjutsplikt och övriga påbud. 3) Brott riktade mot domstolsväsendet. 4) Tillgrepp av kronomedel i vilket inkluderas vrakplundring. 5) Brott mot tjänsteman i vilket innefattas såväl våld, hot om våld, skällsord samt ryktesspridning och skämtande med tjänstemän i samband med deras ämbetsutövning. Ibland ryms inom ett och samma rättsfall flera av kategorierna. Till exempel kan en bonde som ertappats med någon form av förbrytelse mot ett statligt påbud ha överfallit en tjänsteman.

Den beivrade brottsligheten mot staten ökade, vilket framgår av tabell 12, påtagligt efter 1645. Inom vissa kategorier ökade den till och med mycket markant. Sifferuppställningen behöver dock kommenteras närmare. Under perioden före 1645 bötfälldes få individer för brott mot statliga regleringar. I saköreslängderna finns det fyra notiser om bönder som förbrutit sig mot olika typer av förordningar och påbud. Tre av dem dömdes efter 1618.¹⁰ En intressant iakttagelse är att det brott som, med tanke på öns ständiga konflikter om handelsrättigheter, borde avspegla sig i saköreslängderna, olovlig

⁸ Harnesk 2002 s. 80–83, 86–87, Scott 1990 s. 187–189, 191–192, 200–201.

⁹ Ginzburg 1976/1996 s. 44–46, Sabeau 1984/1987 s. 61.

¹⁰ Sl 1619/20 Bro setting notis [15] Morten Råby från Hejdeby hade med sig sitt gevär till tinget. Sl 1639/40 Rute setting notis [5], drängen Niels Norrvange sålt öl olovligt. Sl 1640/41 Burs setting notis [8] Peder Sigsarve i Alskog som »mot kunglig förordning« inte stympat sina hundar.

Tabell 12. Brott mot staten på Gotlands landsbygd 1600–1689

	1600– 1617	1619– 1645	1646– 1654	1655– 1664	1665– 1675	1680– 1689
Regleringar/påbud	1	3	39	79	131	25
Olydnad/fusk	46	89	8	12	36	19
Dombrott	4	5	288	357	313	176
Tillgrepp kronomedel	0	3	12	6	6	7
Brott mot tjänsteman	4	5	10	20	33	55
Summa	55	105	357	474	519	282

Källor: DRA: Sl 1600–1645; SRA: Gotlands Db 1646–1689, Gg 1656–1689; ViLa: Db 1661–1689, Vdk 1586–1689, Lk inkomna handlingar 1646–1690.

handel och smuggling, är så gott som helt frånvarande. I saköreslängderna före 1645 återfinns endast två domar, båda från tiden före 1618. Det handlade om Oluff Tallings, Lars Nors, Christoffer Smid och Eskild Ducker i Bunge som 1614 dömdes för att olovligt ha fört ut sten till en skeppare. Det andra fallet gällde en visbybo som 1616 sålt tjära på Närshamn i strid med Visby stads privilegier.¹¹ Det finns inga bötesföreläggande rörande jaktbrott före 1645.

Övergången 1645 innebar alltså en kraftig ökning av brott mot staten. Framför allt gällde det brott mot skogslagstiftningen. I det svenska riket hade staten sedan 1550-talet rätt till framför allt ekar oavsett om dessa stod på skattemark eller inte. Jan Sundin visar att brotten mot skogsordningen i Gullbergs härad utgjorde en relativt liten företeelse medan den på Öland, med ännu hårdare regleringar var mer omfattande.¹² Någon motsvarande lagstiftning fanns inte i det danska riket. Försök att reglera skogsbruket kom där först på 1670-talet.¹³ De svenska skogsordningarna gällde även Gotland och redan på 1640-talet omtalas minst två skogvaktare i länsstyrelsens lönelistor.¹⁴ Bara under tioårsperioden 1665 till 1675 omtalas på Gotland över 120 förbrytelser mot skogsregleringarna.

I jämförelse med skogsbrotten utgjorde överträdelse mot handels- och jaktregleringar en liten andel av de beivrade rättsfallen efter 1645. Jämfört med den danska tiden innebar övergången dock en ökning. Domböcker och saköreslängder omtalar fram till och med 1689 sammanlagt 19 fall som rörde handelsregleringar samt tre jaktbrott. Nio av dessa fall var relaterade till handeln på lanthamnarna. Framför allt handlade det om bönder som försökt handla med främmande skeppare. Men de har även försökt köpa

¹¹ Sl 1614/15 Rute ting, notis [21], Sl 1616/17 Burs ting notis [13].

¹² Sundin 1992 s. 124–125, se även Eliasson 2002 s. 50.

¹³ Eliasson 2002 s. 32, 34–35.

¹⁴ Se bilaga 1 s. 236.

Tabell 13. Brott mot regleringar och påbud på Gotlands landsbygd 1600–1689

	1600– 1617	1619– 1645	1646– 1654	1655– 1664	1665– 1675	1680– 1689
Skogsordningen	–	–	34	72	121	24
Handelsregleringar	1	–	4	7	7	1
Jakt	–	–	1	–	2	–
Övriga	–	3	–	–	1	–
Summa	1	3	39	79	131	25

Källor: DRA: Sl 1600–1645; SRA: Gotlands Db 1646–1689, Gg 1656–1689; ViLa: Db 1661–1689, Vdk 1586–1689, Lk inkomna handlingar 1646–1690.

oförtullade varor.¹⁵ En iakttagelse vad gäller brotten mot handelsregleringar är att de lanthamnsrelaterade rättsfallen tycks vara koncentrerade till 1650-talet medan de »landbaserade» fallen främst beivrades på 1660- och 1670-talen. Det förefaller alltså som om staten periodvis gått in mer aktivt och beivrat vissa typer av brott.

De övriga rättsfallen gällde olaga försäljning av tobak, järn, öl och tjuvskjutna harar.¹⁶ Brotten mot jaktförordningar, som bland annat innefattade harjakt, var dock inte någon stor fråga för domstolarna. Två bönder bötfölls för denna förseelse.¹⁷

Den andra brottskategorin, olydnad, är till viss del svårbestämbar. Gränsen mellan denna och föregående kategori är ibland svår att dra. En skillnad är dock att olydnadsbrotten mer handlar om att bönder visserligen efterföljt lagar och förordningar men att de på olika sätt obstruerat och försvårat något eller några moment. En vanlig kategorisering i de danska saköreslängderna var att den dömde uppgavs ha varit »olydig» alternativt »offuerhörig». Skillnaden mellan beteckningarna är svår att i efterhand klargöra. Orden har i danskan i princip samma betydelse och i de fall där orsaken till olydnaden och överhörandet inte anges är det omöjligt att avgöra vad saken gäller mer än att den bötfällde på något sätt trilskats med statsmakten.¹⁸

¹⁵ Db 1651 St h § 13 4 bönder olovligt fört tjära till skepp, 1654 Mt v § 3, bonde sålt tjära till skeppare, 1655 Nt v § 27 smuggelförsök med tjära ut till skepp, 1656 Nt v s. 369v försök till olovlig utförsel av hästar, Db 1653 Mt v § 15, bonde fört köpmansgods till sin gård, 1653 Nt v § 17, bonde med skeppares tillåtelse tagit gods från skepp, 1655 Nt v § 27, olovligt köp av järn från strandat skepp med skeppares tillåtelse, 1657 Mt v s. 391v, bonde köpt malt från skeppare, Lk DI:11 fol. 25 olovlig handel.

¹⁶ Db 1664 Nt h § 29, 1665 Mt v § 16, 1671 Mt s § 54, Db 1655 Nt v § 15, 1674 Nt v § 14, Db 1671 Mt v § 5–7, Db 1671 Mt v § 45, 1657 Nt h s. 423.

¹⁷ Db 1651 St h § 10, Db 1672 Nt v § 67.

¹⁸ Muntlig uppgift av Fil. Dr. Jens Christian V. Johansen, Köpenhamn.

Tabell 14. Olydnadsbrott på Gotlands landsbygd 1600–1689

	1600– 1617	1619– 1645	1646– 1654	1655– 1664	1665– 1675	1680– 1689
Uppbörd	1	—	—	3	1	2
Skjutsning	4	4	—	—	1	2
Skjutspengar	—	—	—	2	—	—
Arbetsplikter	5	20	7	—	27	5
Order	1	—	1	4	7	10
Övrigt	11	—	—	—	—	—
Ej angivet	24	65	—	—	—	—
Summa	46	89	8	9	36	19

Källor: DRA: Sl 1600–1645; SRA: Gotlands Db 1646–1689, Gg 1656–1689; ViLa: Db 1661–1689, Vdk 1586–1689, Lk inkomna handlingar 1646–1690.

Dessvärre anger saköreslängderna sällan vad den bötfälldes varit olydig mot. Ett typiskt exempel är den knapphändig notisen om Rasmus Norrbys »som inte ville vara slottsherren lydig i Km:s bestilling». ¹⁹ Trots detta går det att få en översiktlig bild av vad några av de gotländska bönderna trilskades med under perioden före 1645. Det handlar om skatter, skjutsplikter och framför allt arbetsplikter.

Ett fall under perioden 1600–1645 kan ses som ett försök att trilskas med *uppbörden*. Det rör sig om en bonde som bötfälldes omkring 1600 för att ha satt en för tjock botten i en smörtunna och därmed manipulerat vikten till egen fördel. ²⁰ Att fusket med skatter inte återspeglas mer i saköreslängderna beror helt enkelt på att staten före 1620 ännu inte hade någon större insyn i uppbörden. Men inte heller i samband med att både kontrollen och skatte-trycket ökade från och med 1620-talet var fusk med skatterna något större problem. Det ökade skattetrycket under 1630-talet återspeglas till exempel inte alls i saköreslängderna. Möjligen kan dock trilskande med uppbörden ligga dolt i de många opreciserade olydnadsbrotten. Något fler förseelser rörande skjutsplikter finns noterade. Före 1618 bötfälldes fyra bönder från Halla ting som vägrat infinna sig med sina vagnar. ²¹ Under perioden 1619–1645 återfinns fyra fall av olydnad mot skjutsningar. Enligt saköreslängden för räkenskapsåret 1625 bötfälldes fyra bönder för tredska med skjutsplikter. Det finns dock ingenting i saköreslängden som tyder på att dessa bönder agerat kollektivt vid samma tillfälle. ²²

¹⁹ Sl 1629/30 Bro setting, notis [2].

²⁰ Sl 1600/01 Banda ting notis [71].

²¹ Sl 1614/15 Halla ting notis [47].

²² Sl 1625/26 Burs och Hoburg setting notis [2], [18], [23], [26].

Tabell 15. Tillgrepp av kronoegendom på Gotlands landsbygd 1600–1689

	1600– 1617	1619– 1645	1646– 1654	1655– 1664	1665– 1675	1680– 1689
Kronoegendom	–	2	5	1	1	1
Vrakgods	–	1	7	5	5	6
Summa	–	3	12	6	6	7

Källor: DRA: Sl 1600–1645; SRA: Gotlands Db 1646–1689, Gg 1656–1689, ViLa: Db 1661–1689, Vdk 1586–1689, Lk inkomna handlingar 1646–1690.

Det största antalet olydnadsdomar rör istället böndernas *arbetsplikter* som hade ökat i omfattning från och med 1500-talet. På Gotland handlade det framför allt om vägran eller obstruktion i samband med arbeten vid kronoegendomar, vilket på Gotland handlade om den så kallade Ladugården utanför Visby, vid Romakloster och på Skenholmen. Det finns fem fall noterade före 1617, medan det därefter, 1619 till 1645, skedde en påtaglig ökning då sammanlagt 20 domar mot enskilda eller grupper av bönder är noterade. Det är givetvis svårt att bedöma varför just protester mot arbetsplikterna ökade. Kanske var det här man visade sitt missnöje med skatten, en form av indirekt protest mot extraskatterna. Några bönder vägrade också att utföra uppdrag som lexmen,²³ att forsla skattelamm till slottet och andra tillfälliga order.²⁴ Av övriga olydnadsfall återfinns elva bönder som vägrade infinna sig till en militär mönstring som hölls omkring år 1600 samt ett i saköreslängden opreciserat »uppror« av sex bönder.²⁵

Tiden närmast efter övergången verkar vägran att utföra arbetsplikter inte ha varit lika vanligt som tidigare. En enkel uppställning i tabell 14 visar att endast sju fall drogs inför rätta under det första decenniet efter 1645. Tioårsperioden därpå varken åtalades eller dömdes någon bonde för detta brott. Från och med 1665 och fram till tiden för den danska ockupationen, skedde det däremot en kraftig ökning av rättsfall rörande brott mot arbetsplikter. Bakom den höga siffran ligger dock det faktum att hela 27 bönder i 25 separata domslut vid Nordertredingens vinterting 1672 bötfölls för att

²³ Lexmen är förmodligen synonymt med termen »lægmænd« vilka i Danmark utsågs för att ansvara för uppbördens indrivande från en så kallad »lægd« vilket var ett skattelag på omkring tio gårdar, se Appel 1999 s. 371.

²⁴ Sl 1600/01 notis [1], Sl 1614/15 notiser [4–5], [9], [29], Sl 1619/20 notiserna [1–5], Sl 1625/26 Burs och Hoburg setting, notiserna [6–10], Sl 1635/36 Burs och Hoburg setting notis [11], Sl 1636/37 Burs och Hoburg setting, notiserna [12–13], Sl 1637/38 Burs och Hoburg setting notiserna [14–16], Sl Bro och Hejde setting 1640/41 [17–19], Sl 1644/45 Bro och Hejde setting notis [20].

²⁵ Sl 1600/01 Halla ting notis [42] och [37].

Tabell 16. Dombrott vid de gotländska settings- och tredingsrätterna 1600–1689

	1600– 1617	1619– 1645	1646– 1654	1655– 1664	1665– 1675	1680– 1689
Uteblivande	3	48	280	324	277	166
Övriga	–	4	8	33	36	10
Summa	3	52	288	357	313	176

Källor: DRA: Sl 1600–1645, SRA: Db 1646–1689.

ha vägrat röja landsvägen.²⁶ I ett liknande domslut vid Medeltredingen året därpå fälldes nio bönder för att ha uteblivit från vägröjning.²⁷ Två bönder från Hejnum dömdes för ett liknande brott. De hade vägrat utföra »bryoröjning«. Brya är en gotländsk term för grävda vattenhål avsedda för boskapen.²⁸ De höga siffrorna för denna period återspeglar alltså inte någon allmän proteststorm mot arbetsplikter.

Den tredje kategorin *brott mot domstolar*, kunde innefatta såväl fysiska och verbala utfall mot rättens företrädare, som att man helt enkelt lämnade tinget under pågående förhandling. Det vanligaste var dock att man helt enkelt uteblev från tingsmötet. Den stora mängden domar mot uteblivande har fått bland andra Marja Taussi Sjöberg, Eva Österberg och Jan Sundin att diskutera huruvida man skulle kunna tolka detta som en tyst protest mot det allt större statliga inflytandet över rättsväsendet. Taussi Sjöberg tolkar uteblivandet huvudsakligen som en protest mot statens ökade närvaro på tinget medan Österberg, som är inne på liknande tankar, också håller öppet för andra förklaringar. Det kan till exempel, menar hon, ha haft med geografiskt avstånd till tinget att göra. Sundin menar att dombrotten, i synnerhet uteblivandet, möjligen hängde ihop med rättsväsendets professionalisering, men är mer försiktig med att tolka det som att domstolarnas auktoritet skulle ha varit undergrävd.²⁹

I de gotländska rättsprotokollen är det uteblivande som klart dominerar brottstrukturen i sin helhet efter övergången. Under perioden 1649 till 1674 utfärdades över 800 bötesförelägganden för uteblivande. Bara under perioden 1649 till 1654 är närmare 300 fall noterade.

De gotländska bönderna begick dock dombrott även före 1645. Under perioden 1619 till 1645 bötfälldes, vilket framgår av tabell 16, sammanlagt 48 bönder uttryckligen för att ha uteblivit från settingstingen. De är inte alls

²⁶ Db 1672 Nt v § 43–46, 66.

²⁷ Db 1673 Mt s § II.

²⁸ Db 1672 Nt s § 47. Se GOB »Brya/brye«.

²⁹ Taussi Sjöberg 1990 s. 185, 189, Österberg 1991 s. 155, Sundin 1992 s. 428, 432–433. Se även Furuhausen 1996 s. 82–83.

Tabell 17. Domar för uteblivande från domstol på Gotlands landsbygd 1649–1674

	1649– 1654	1655– 1659	1660– 1664	1665– 1669	1670– 1674
Väld	5	1	6	13	14
Förtal	4	1	7	9	17
Tillgrepp	7	5	10	6	14
Sedlighet	–	1	2	1	2
Olydnad	–	–	–	–	2
Skogsord.	3	1	4	1	9
Civilmål	20	61	45	53	100
Övriga	4	1	4	1	11
Ej angivet	236	131	45	5	1
Summa	279	202	123	89	170

Källor: SRA: Gotlands Db och Sl 1649–1674.

lika många som under den första svenska tiden men i de opreciserade olydnadsdomarna (inkluderat böter för »offuerhör») före 1645 som uppgick till 65 fall ingår förmodligen ett antal tingsskolkare. Om dombrotten skall tolkas som en protest så var det inte en protest mot den svenska staten utan en protest mot statens närvaro oavsett rikstillshörigheten, men frågan är om ens den tolkningen är rimlig? För större delen av perioden anges inte bara den dömdes namn och härkomst utan också vem som stämt honom och varför. Antalet rubriceringar är dock relativt få under de första åren men blir, speciellt från och med Johan Chronanders tillträde på häradshövdingeposten 1661, allt mer detaljerade. Det ger oss möjlighet till att mer ingående problematisera tolkningen av dombrotten som liktydiga med protest mot staten.

Det främsta skälet till stämning var uppenbarligen någon form av civil tvist. På 1670-talet gällde mer än hälften av domarna rörande uteblivande sådana individer som stämts till tinget för obetalda skulder, arvstvister och andra former av privata tvister. Av de domar som inte rubricerats gäller en mycket stor del borgare från Visby. Med största sannolikhet rör det sig också där om skuldtvister.

Uteblivandet från tinget på 1600-talet var av allt att döma inte fråga om en tyst protest mot det ökade statliga inflytandet. Istället handlade det i första hand om personlig antagonism, ovilja eller oförmåga att lösa olika typer av konflikter, framför allt civilrättsliga frågor.³⁰ Möjligen underlättade tingets centralisering detta beteende. Kanske är det ökade avståndet till tinget en förklaring? En titt på förhållandena vid Nordertredingen visar att även denna tolkning ur ett gotländskt perspektiv inte är särskilt trolig. Tredings-

³⁰ Lerbom 1995 s. 168–170.

Tabell 18. Brott mot tjänstemän på Gotlands landsbygd 1600–1689

	1600– 1617	1619– 1645	1646– 1654	1655– 1664	1665– 1675	1680– 1689
Våld	3	2	1	6	5	5
Hot om våld	–	–	–	2	2	–
Trotsiga ord	1	1	4	3	3	20
Förtal	–	2	4	7	22	24
Drivit gäck/skämtat	–	–	1	1	1	7
Summa	4	5	10	19	33	56

Källor: DRA: Sl 1600–1645; SRA: Gotlands Db 1646–1689, Gg 1656–1689; ViLa: Db och Sl 1661–1690, Vdk 1586–1690, Lk 1646–1690.

rätten hölls under 1650-talet omväxlande i Lummelunda, Tingstäde, Hejnum och Bäl socknar.³¹ När tinget hölls i Lummelunda, som ligger cirka två mil norr om Visby, hade nordliga socknar som Bunge, Fleringe, Hall, Hellvi, Rute och inte minst Fårö långt till tingsplatsen. Under åren 1657 och 1658 då ting regelbundet hölls i Lummelunda finns det ingenting som tyder på att åtalade från mer avlägsna socknar är överrepresenterade bland dem som dessa år uteblev från tinget. Av sammanlagt 39 utdömda böter för uteblivande dessa två år rörde exempelvis endast två Fåröbor.³² Samtidigt uteblev individer från betydligt mindre avlägsna socknar i förhållande till Lummelunda inklusive personer bosatta i Lummelunda socken.³³

I kategorin *brott mot tjänsteman* innefattades 1) direkt fysiskt våld 2) hot om våld 3) skällsord, trotsiga uttalanden och skämt riktade mot en tjänsteman i samband med dennes ämbetsutövning samt 4) ryktesspridning och förtal av tjänsteman i dennes frånvaro. Denna brottskategori har inte satt några större spår i det gotländska källmaterialet före 1645, vilket framgår av tabell 18. Sammanlagt rör det sig om nio fall. Av dessa handlade de flesta om konflikter mellan tingsdomare och bönder.³⁴ Förklaringen är sannolikt enkel. Det fanns inte särskilt många lokalt stationerade tjänstemän att hamna i konflikt med.

³¹ Db 1650–1659 ingresser.

³² Db 1657 Nt s. s. 405, 1658 Nt h. s. 398.

³³ Se t.ex. uteblivna från Endre: Db 1657 Nt v. s. 391, Nt h. s. 422, 428, Nt v. s. 390, Db 1658 Nt v. s. 369v (2 fall) Hangvar: Db 1657 Nt v. s. 389, Db 1658 Nt s. s. 389, Nt s. s. 397. Barlingbo: Db 1657 Nt h. s. 421v, 422, 425v. Uteblivna från Lummelunda socken se Db 1657 Nt h. s. 426v, 427v.

³⁴ Sl 1600/01 Hejde ting notis [66], Td knivstucken. Sl 1614/15 Dede ting notis [2], knivhot mot Td. Sl 1634/35 Hoburg och Burs setting notis [8] och [19] skällsord mot Td. Sl 1635/36 Bro och Hejde setting, notis [18] Td slagsmål med Peder Lejre. Sl 1635/36 Hoburg och Burs setting notis [3] Ohövlighet mot Td. Sl 1636/37 Hoburg och Burs setting notis [1] slagsmål med Td.

De tre övriga fallen, varav det ena är osäkert hur det skall tolkas, rör konfrontationer med övriga tjänstemän. Slottstjänaren Mickel Mortensen hade då han var utsänd att delta i en jakt efter en efterspanad tjuv överfallits av bonden Lars Bringsarve i Ardre. Tyvärr anger inte saköreslängden fler detaljer än så.³⁵ En svårtolkad notis i Visby domkapitels protokoll från 1635 kan också möjligen handla om ett överfall på länsherren. Thomas Sojdungs ständes då av ridefogden på länsherrens vägnar för slagsmål och okvädingsord.³⁶

Det framgår tydligt att brotten mot tjänstemän ökade under den svenska tiden. Framför allt var det, precis som under den danska tiden, med tingsdomarna bönderna bråkade. Av 17 fall av fysiskt våld mot tjänstemän rörde 12 tingsdomare.³⁷ De övriga sex rättsfallen handlade i tre fall om rådmän, vilket på Gotland motsvarade fjärdingsmän, som attackerats i samband med sin ämbetsutövning vilken gick ut på att bistå vid uppbörden.³⁸ Slutligen hade också två profosser, landsgevaldigerns medhjälpare, överfallits. I det ena fallet anges inte orsaken medan det i det andra fallet handlade om profossens ämbetsutövning som rättsbetjänt.³⁹

Det skall dock betonas att ökningen av brotten mot tjänstemän inte motsvarades av någon dramatisk ökning av det fysiska våldet. Ökningen låg istället främst i det faktum att nu även mer indirekta angrepp, i form av förtal, ryktesspridning och skämtande om överhetspersoner drogs inför rätta. Det framgår att det även här var tingsdomarna som var de främsta måltavlorna. Under perioden 1646 till 1689 påbörjades 43 sådana rättsfall. Att brott mot tingsdomare förekommer så ofta är inte förvånande. De var, trots att de förlorat sin kulturella koppling till bondesamhället, fortfarande bosatta ute i socknarna. Deras ämbetsutövning spände över flera överlappande områden, både inom rättsskipning och uppbörd. Tingsdomarna var helt enkelt de tjänstemän som de gotländska bönderna mötte regelbundet.

³⁵ Sl 1600/01 notis [6].

³⁶ Vdk AIA:5 16350128.

³⁷ [1] Db 1660 Mt v s. 371 Td överfallen när han krävde tingspengar, [2] Db 1661 Mt s § 20 Td slagen med ett tennstop vid restrannsakning, [3] Db 1662 St s § 35 Td slagen med tennkanna, [4] Mt h § 4 1662 Td i Kräklinge ting överfallen med yxa när han var i ett ämbetsärende, [5] Db 1663 St s § 14 Td slagen när han var på kronans ämbete, [6] Db 1671 Nt s § 16 Td överfallen i samband med syneförrättning, [7] St h § 29 Td och hustru slagsmål och skällsord, [8] Db 1673 St s § 7 Td överfallen av gårdsmännen, [9] Db 1674 Mt h § 3 Td dragen i håret och slagit när han på kronans vägnar krävde skattlamm, [10] Db 1680 Nt v akter opag, Td överfallen när han var på kronans värv, [11] Db 1683 Nt v § 97 Td slagsmål på landsvägen, [12] Db 1683 St s § 25 Td son överfallen och slagen.

³⁸ [1] Db 1651 Mt v s. 711 Rådmannen i Vall fjärding slagen med järnstång när han fordrade skatt, [2] Db 1666 St h § 16 [rådman] slagen blodig när han skulle fordra bärgningen vid klostret, [3] Db 1683 Nt v § 70 Rådman överfallits i samband med pantning.

³⁹ [1] Db 1664 Nt h § 18 båtsman och profoss förlikta angående slagsmål, [2] Db 1687 Sh v § 10 Profoss knuffad när han skulle gripa lösdrivare.

Men bakom dessa siffror döljer sig ett något mer komplext konfliktmönster som inte enbart kan tolkas som öppen protest mot staten. Tittar man närmare på varje enskilt fall framgår det att vissa tingsdomare och vissa tingslag på landsbygden oftare än andra förekommer som parter i rättsfall som kan betraktas som brott mot tjänsteman.

Under perioden 1662 till 1687 förekommer till exempel Kräklinge ting och dess tingsdomare i tio fall. Det rör sig alltså om närmare tio procent av samtliga rättsfall som rör brott mot tjänsteman under perioden 1655–1689. I synnerhet gäller det tingsdomaren Jöran Adamsson som ensam svarade för sju av 56 fall av denna brottskategori på 1680-talet. Men konflikterna mellan tingsallmogen i Kräklinge och deras tingsdomare hade börjat tidigare. År 1662 överfölls domaren Jöns Andersson av Olof Davide i samband med ett tjänsteärende. Elva år senare spred två bönder ut rykten om att Andersson stulit föremål från ett strandat skepp. Året därpå överfölls han ännu en gång av Olof Davide. Bonden hade dragit domaren i håret och slagit honom då han skulle driva in skattelammen.⁴⁰

År 1682 åtalade den nyttillträdde tingsdomaren Jöran Adamsson fyra individer som vid olika tillfällen protesterat mot honom i samband med hans ämbetsutövning. Den ene, fjärdingsmannen Mårten Stora Vellinge hade varit uppstudsig när domaren bett om hjälp. Bonden Lars Klinte från Gammelgarn socken hade bråkat med domaren vid minst två tillfällen. Vid sommartinget samma år anklagades Per och Gertrud Gloser för grova skällsord riktade mot Adamsson.⁴¹ Fyra år senare drogs Gertrud ännu en gång inför tinget för att ha förolämpat Adamsson. Året därpå, 1686, dömdes nio husbönder från Kräklinge ting för olydnad och uppstudsighet mot domaren och vid samma ting dömdes en bonde från Anga för att ha vägrat vara Adamsson behjälplig med en häst till skjutsning. Trots att han erbjudit pengar för hästen hade Lars Stenstugu ridit bort med hästen. Året därpå omtalas Kräklinge tings motsträvighet att hjälpa domaren med att bärga ett ilandflutet lik samt vid bärgandet av ett strandat skepp.⁴²

Även om Kräklinge ting toppar statistiken över protester mot tingsdomare finns det fler exempel på liknande förhållanden.⁴³ Ett intressant rätts-

⁴⁰ Db 1662 Mt h § 4, Db 1673 Mt h § 26, Db 1674 Mt h § 3.

⁴¹ Db 1682 Mt s § 14–15, Mt v § 40.

⁴² Db 1685 Nh h § 92, Db 1686 Nh h § 61, Db 1686 Nh s § 14, Db 1687 Nh h § 19, Lk AII:8 s. 102.

⁴³ Hoburg, Garda och Eksta ting har vardera sex lagförda konflikter mellan bönder och tingsdomare. Hoburgs: Db 1650 St s s. 667, 1659 St h s. 422v, 1673 St s § 7, 1683 Mt v § 73, 1688 Sh v § 90 och Sh h § 52. Garda, Db 1672 St h § 40, 1673 St h § 6, 1683 St s § 25, 1684 Sh v § 54, 1685 Sh s § 33, 1689 Sh h § 28: Eksta: Db 1662 St s § 35, 1663 St s § 14, 1664 St h § 5, 1669 Vdk AI:5 s. 162v, 1671 St h § 29, 1672 Vdk AI:5 s. 177, Lk AII:2 s. 335, 1673 St v § 21, 1673 0312 Lk AII:2 s. 381–383, 1673 St akter opag, 1673 0404. Se även Bäl: Db 1666 Nt s § 23, 1671 Nt s § 16, 1675 Nt h § 7, 1682 Nt h § 62, Rute/Färö: Db 1657 Nt s s. 401, 1663 Mt v § 10, 1672 Nt s § 43, 1674 Nt v § 50.

fall visar också att de gotländska bönderna till skillnad från bönderna i Närke inte drog sig för att stämma tjänstemän.⁴⁴ Adamsson var nämligen föremål för åtal han också. Vid hösttinget 1687 fick han svara husbonden Båtel Stora Bringes för grovt förtal.⁴⁵ Fallet var inte unikt. Det finns ett antal rättsfall där bönder stämt tjänstemän, främst tingsdomare men även tings-skrivare och profosser.⁴⁶

Vad exemplet Kräklinge ting visar är att det som på ett plan kan och skall betecknas som en protest mot staten rymmer fler dimensioner. Protesten och motståndet måste sättas i relation till en kombination av personlig antagonism och privata konflikter med tjänstemän som i bondesamhällets ögon hade bristande personliga egenskaper.

Trilskande småbönder?

Vilka var då de protesterande bönderna? Var det småbönder, obesuttna och marginella grupper i bondesamhället som valde konflikt istället för dialog? Jan Sundin menar i sin diskussion om uteblivandet från tingen att det främst var besuttna individer som på olika sätt vågade trotsa rättsväsendet och att kvinnor gjorde det mer sällan. Dombrott utförda av kvinnor, som från början låg på en låg nivå, minskade dessutom över tid.⁴⁷

För gotländsk del är det svårt att se att protesterna och brottsligheten mot staten hade någon tydlig social dimension. Beträffande de många brotten mot skogsordningen var det ju främst skogsägande bönder som genom sitt handlande protesterade. Här var det alltså fråga om en tämligen välbeställd grupp. Men i övrigt går det inte att urskilja några tydliga sociala mönster i protesterna. Några iakttagelser skall dock lyftas fram och diskuteras närmare.

Protesten var manlig och såväl »storbönder« som »småbönder« i ekonomisk mening återfinns i samtliga brottskategorier. Pär Sägby från Källunge som var husbonde vid en gård som mätte 18 markelej gav sig i samband med skatteindrivningen på tingsdomaren Hans Gane så att blodvite uppstod.

⁴⁴ Linde 2000 s. 114–115.

⁴⁵ Db 1687 Nh h § 3.

⁴⁶ Db 1651 Nt h § 1–2 Häradsskrivaren rivit sönder bönders skattekvittenser och tagit för mycket skatt, 1655 Mt h s. 399v [fogdetjänaren] och Td, olaga pantning, Mt h s. 399v Bfm, oskäligen fordran, 1656 St v s. 392v Bfm tagit dubbla sakören, Mt h s. 420v Td tagit en ko ifrån änka, St v s. 392v Bfm, olaga pantning (2 fall), 1657 Mt s s. 408v Td inte gottgjort bonde hos Bfm, 1658 Mt h s. 394 Strandridare, misshandel, 1663 Mt v § 55 Strandridare ankl. för förtal, 1666 Nt h § 11 Skogvaktare för misshandel, 1668 Nt h § 3 Profoss, misshandel, 1672 Mt v § 52 Gevaldiger, misshandel, 1672 St s § 29 Td hustru, förtal, 1672 Nt s § 48 Strandridare, skällsord, 1684 Nh h § 50 Strandridare förtal, 1687 Nh v § 37 Strandridare, förtal, 1687 Nh h § 3 Td förtal, 1687 Sh s akter s. 46 Td överfall, 1687 Sh s akter s. 51 Td överfall och skällsord.

⁴⁷ Sundin 1992 s. 423, 430, 432–433.

För detta dömdes han 1671 till böter. Nils Utalskogs två söner gav sig 1666 på fjärdingsmannen när denne skulle anmoda dem att infinna sig vid klostret för att utföra arbetsplikter. Gården Utalskog var en av de största på södra Gotland och mätte 20 markelej år 1653.⁴⁸ Här är alltså två exempel på hur storbönder i vissa situationer kunde ge sig på tjänstemän. Men det finns samtidigt exempel på hur mindre bemedlade bönder och obesuttna betedde sig på liknande sätt. Båtsmannen Lars Häst hade tydligen misshandlat en av profosserna och ett antal bönder på relativt små gårdar, som Påvel Kiebbe i Eksta, Povel och Dinis Nore i Vamlingbo stämdes för att med våld ha överfallit tingsdomarna i Eksta respektive Hoburgs ting.⁴⁹

Kvinnorna var som sagt i minoritet vad gällde brott mot staten men de förekommer trots allt, i synnerhet efter 1646. Sammanlagt ställdes 11 kvinnor under perioden 1646 till 1689 inför rätta för olika typer av brott mot staten, varav nio åtalades på 1680-talet.⁵⁰ Flera av dem hade agerat tillsammans med sin make. Men de agerade inte inom en lika bred protestrepertoriar som männen. Jag har endast kunnat finna ett fall där en kvinna åtalades för direkt fysiskt våld mot en tjänsteman. Det var då fråga om en kvinna som tillsammans med sin make åtalades för att ha misshandlat tingsdomaren i Eksta.⁵¹ Det tycks också som om kvinnor sällan hotade med våld. Det enda fall jag påträffat handlar om Gertrud Gumbalde, som i samband med att tingsdomaren kommit till gården i ett skatteärende, hotat med att skjuta honom.⁵² Istället formades den kvinnliga protesten som skällsord, förtal och skvaller. Vi finner till exempel Margareta Bönde som spridit ut ett rykte om att domaren i Garda ting hade förskingrat spannmål från kronans förråd och två kvinnor från Västerhejde som hittat på öknamn om sockenborna. De hade då även kallat tingsdomaren för »tjockbuk« och hans fru för »tjockända«.⁵³

Den vardagliga protesten mot staten på 1600-talets Gotland var huvudsakligen ett *individuellt* fenomen. Man kan i och för sig som Anders Florén framhållit se protestaktioner som kollektiva utan att de behöver vara tidsmässigt samstämmiga.⁵⁴ Hans resonemang liknar därmed Scotts som också diskuterat hur till synes enskilda händelser betraktade i ett större perspektiv skall tolkas som pådrivna av liknande föreställningsvärldar hos de proteste-

⁴⁸ Db 1671 Nt s § 16, Db 1666 St h § 16. Se även Rb 1653 Nt s. 58 och St s. 127.

⁴⁹ Db 1664 Nt h § 18, Db 1662 St s § 35, Db 1673 St s § 7. Kiebbe i Eksta mätte 6 mlj och Nore i Vamlingbo 7 mlj. Se Rb 1653 St s. 75, 33.

⁵⁰ Db 1671 St h § 29, 1672 St h § 40, 1684 Sh v § 54, Mt v § 13, 1685 Sh v § 3, Sh s § 33, Nh h § 92, 1686 Nh s § 49, Nh v § 100, 1688 Nh h § 130, 1689 Sh h § 28.

⁵¹ Db 1671 St h § 29.

⁵² Db 1672 St h § 40.

⁵³ Db 1684 Sh v § 54, Db 1685 Sh v § 3.

⁵⁴ Florén 1987 s. 62–63.

rande.⁵⁵ Men oavsett en sådan teoretisk diskussion så kvarstår iakttagelsen att även om de gotländska bönderna agerade på liknande sätt gentemot staten och möjligen utifrån helt eller delvis överensstämmande normer så gjorde de det individuellt. Vi ser inga tingslag som går samman och vägrar att betala skatt. Vi ser heller inga gruppöverfall på domare eller andra tjänstemän.

Drömmar om en annan ordning?

Bland de rättsfall som på olika sätt handlar om brott mot staten är några mer utförliga än andra. Den åtalade hade inte bara verbalt eller fysiskt attackerat kronans utsända utan också givit uttryck för ringaktning mot överheten i bredare mening. Trotset var även riktat betydligt högre upp i samhällshierarkin. På Gotland ställdes nämligen individer inför rätta för att även ha förtalat kung, »överheten» som sådan och i ett fall också alla »svenskar». Det för oss över till den intressanta diskussionen kring vilka föreställningsvärldar som var knutna till protesterna.

Följande undersökning och tolkning grundar sig på sju rättsfall från tiden 1660–1684, varav rättegången mot Olof Hägvalds är ett. Rättsfallen rör enbart bönder. Det finns dock några rättegångar mot präster som satt sig upp mot framför allt den andliga men också den världsliga överheten. Till dessa återkommer jag i det följande kapitlet om förnationella identiteter. De fall som analyseras är relativt utförliga. Flera vittnen bekräftade händelsen. Dessutom gör spännvidden i tid och rum att det är möjligt att hitta både gemensamma drag och skillnader. Innan jag ger mig in på ett tolkningsförsök redogör jag för fallen tämligen ingående. Syftet är att om möjligt, utifrån Scotts teorier, dels försöka se hur det dolda motståndet såg ut i ett tidigmodernt bondesamhälle, dels att utifrån en mer ingående läsning av protokollen diskutera om det hos bönderna fanns föreställningar om en annan samhällsordning.

Vid Medeltredingens sommarting 1660 dömdes bonden Jöran Homa från Stenkumla till böter för att ha kallat »alla svenskar här på landet» (Det vill säga Gotland)» för skälmar och att de hade »skälmspass». Orden påstods ha yttrats i samband med ett kroggräl mellan Jöran Homa och hans granne Zacharias Myrsjö. Den sistnämnde var inflyttad från Östergötland och skällsorden var delvis riktade mot honom då Jöran Homa ansåg sig förtalad av Zacharias.⁵⁶

⁵⁵ Scott 1985 s. 28–38.

⁵⁶ Db 1660 Mt v s. 372v, Mt s s. 385v. Zachris Myrsjös bakgrund framgår bl.a. av Db 1670 Mt s § 22 då han för att bevisa att han var lagligt gift med sin hustru ålades att skaffa bevis från sin födelseort, Kullerstad socken i Östergötland.

Tre år senare ställdes Fåröbonden Lars Hammars inför rätta vid Nordertredingen. Åtalet gällde olydnad, upproriskhet och majestätsbrott. Tydligt hade flera incidenter där Hammars varit inblandad till sist lett till att tingsdomaren i Rute ting Anders Hansson fått nog. Lars Hammars uppgavs ha »givit domaren döden och djävulen« när han på Skenholmen skulle ge underhåll till officerarna. Vid ett annat tillfälle hade han bett tingsdomaren att hålla mun på sockenstämman. Enligt domaren hade han kallat befallningsmannen för en »skabbhals och en usling« och, vilket sågs ytterst allvarligt, att ha »talat mot majestätet«. Hela Fårö församling vittnade med nämndemannen Mickel Dämba som ombud att Hammars brukade reagera på liknande sätt när det kom påbud från kronan eller kyrkan. Han hade då som de uttryckte det alltid »stor mun och klammeri.« Lars Hammars brukade också, enligt vittnesmålet, framhålla att när han »giver dem pengar giver jag dem fan«. Lars Hammars dömdes till fängelse på vatten och bröd i två dagar.⁵⁷

Ett betydligt hårdare straff utmättes för Levidebonden Hans Sallmunds som 1663 dömdes till 40 daler i böter för överfall på tingsdomaren i Eksta ting, Elias Olofsson. Två händelser låg av allt att döma till grund för åtalet. Den första incidenten hade inträffat i samband med att tingsdomaren tillsammans med en fjärdingsman (rådman) sökt efter en efterspanad person på befallningsmannens order. De hade kommit till Eksta prästgård där prästen och en grupp bönder, däribland Hans Sallmunds, varit församlade. Där hade domaren av Sallmunds och av prästen indirekt anklagats för att ha varit försenad med att skicka bud till bönderna att de skulle leverera råg till Visby. Detta ledde till en ordväxling som slutade med att Sallmunds »[gav] domaren och rådmännen tusen djävlar« och ryckte honom i håret. Sallmunds påpekade dock att han hade förlikts med domaren om detta, vilket också styrktes av ett intyg från sockenprästen. Kring händelsen finns det ytterligare ett intressant vittnesmål från en av de närvarande. Lars Uggårds berättade, av allt att döma i en egenhändigt författad vittnesskrift, att bråket hade inletts med en ordväxling mellan flera av de i prästgården församlade bönderna och domaren. Prästen hade ännu inte anlänt och bönderna hade då satt sig till bords och stämt upp en psalm. Domaren hade då kommenterat att bönderna hade hattarna på och sagt att om de sjöng så vackert så borde de sjunga med bart huvud. De hade då svarat att de hade köpt sina hattar vilket blev inledningen till vad Uggårds benämner ett »kackel«. Därefter hade bråket om rågen tagit vid. Uggårds återger också något mer av vad Sallmunds sade; han hade mycket riktigt »givit rådmannen och domaren tusen djävlar« men också tillagt, »när jag gjort min skatt klar«.

⁵⁷ Db 1663 Nt v § 35.

Den andra åtalspunkten gällde ett bråk som uppstått då domaren och en rådmän skulle pant Hans Sallmunds för den garnströmmingsskatt han inte hade betalat. Hans ansåg sig redan ha levererat den till den tidigare tingsdomaren Mårten Bjärges och motsatte sig därför pantningen. Situationen urartade till slagsmål med blodvite på båda sidor. Vittnena berättade att domaren slagit Sallmunds med ett trästycke. När Hans upptäckte att han fått näsblod blev han som vittnet Lars Skogs återgav det, helt »galen« och gav sig på domaren. Förmodligen var det graden av våld som låg till grund för de tämligen höga böterna.⁵⁸

Ett annorlunda rättsfall rör Lars Bäcks från Akeback. Det hade remitterats till tingsrätten från domkapitlet dit det hade förts av sockenprästen i Follingbo pastorat. Lars Bäcks hade enligt herr Knut förtalat inte bara honom utan också en framliden prästman. Han hade också sagt att bödeln skulle gnaga på prästens ben och, vilket är intressant i detta sammanhang, att han inte »aktade vare sig Gud, präst eller överhet«. En attest från hjälpprästen Staffan Wikengren ger ytterligare detaljer. Bråket hade uppstått i samband med en tionderäkning. Orsaken till Lars Bäcks ilska var prästrättigheterna som instiftats på Gotland 1648. Bäcks hade protesterat mot att behöva bygga en badstuga åt prästen. Det fanns ingenting skrivet i lagen om något sådant menade han. Wikengrens vittnesmål visar också att Lars Bäcks hade sagt att han intet aktade varken Gud, präst, överhet eller fan, när han gjorde sin rättighet. Lars Bäcks dömdes till 14 dagars fängelse på vatten och bröd. Fallet återremitterades också till kapitlet där kyrkodisciplinstraff skulle fastställas.⁵⁹

Det femte rättsfallet rör Jacob Suderbys från Vänge som 1668 hade vägrat bistå befallningsmannen Elias Stark med hästar och dessutom påstods ha drivit gäck med honom vilket hade resulterat i handgemäng. Stark hade med sitt följe, häradsskrivaren och minst en fogdetjänare anlänt till fjärdingsmannen Lars Salmons i Vänge med skatteintäkterna från Gardas ting en lördagskväll i början av augusti 1668. Befallningsmannen hade av fjärdingsmannen begärt få utvilade hästar. Enligt Lars Salmons stod hans granne, Jacob Suderbys, på tur. Bud skickades direkt till gården men först efter tre timmar kom Jacob gående till fots och utan hästar. Enligt samstämmiga vittnen hade han då satt sig på häradskistan tillsammans med en av fogdetjänarna och börjat samtala. Stark hade då hört hur Jacob beklagat sig över Salmons.

Befallningsmannen gick då ut på gårdsplanen och hälsade på Jacob som inte hälsade tillbaka. Istället klev han ner från kistan och upprepade inför

⁵⁸ Db 1663 St s § 14, akt s. 166 16621106 av Lars Uggårds samt intyg akt. s. 147 från herr Hans i Eksta 16630531 om förlikningen.

⁵⁹ Db 1665 Nt s § 26, Nt h § 13, org. protokollet § 28 och akt s. 123–125.

Stark sina epitet om Salmons. Befallningsmannen hade då erbjudit Suderbys att han kunde vänta till efter helgen med att föra kistan till Visby. Jacob skulle då ha svarat »jag giver eder och dem som mig haver bedit tre tusen djävlar«. Stark hade då svarat att det var Hennes Kungliga Majestät som bett honom. Jacob svarade att hans hästar arbetat på åkern hela dagen och att han erlagt sina skjutspengar och att han därför vägrade bistå fogden. Sedan hade han lämnat gården men blivit ifattsprungen av fogdetjänarna. Handgemäng hade då utbrutit mellan Stark och Suderbys. Befallningsmannen hade slagit Jacob med en trädgren i huvudet men som i sin tur hade hotat fogdetjänarna med en sten och ryckt av befallningsmannens halsduk. Jacob Suderbys dömdes till att skriftligt eller muntligt göra avbön hos befallningsmannen och 40 mark i böter. Parterna hänvisades, om de inte kunde bli överens, till lagmansrätt eller hovrätt.⁶⁰

Vi skall i det sjätte rättsfallet återvända till Fårö, eller närmare bestämt till Fårösund på den gotländska sidan av sundet. Fjärdedag pingst 1681 hade en grupp Fåröbönder slagit följe med sin präst, Christen Schabou, eftersom han också skulle predika i Bunge kyrka. Fåröbönderna hade inte följt med till kyrkan utan istället besökt en båt från Ösel som låg i Fårösunds hamn. Där hade det bjudits på rikligt med öl och när prästen kom tillbaka var flera av bönderna ordentligt berusade. Schabou hade då hämtat strandridaren i Fårösund och tillsammans med honom förbjudit bönderna att fortsätta dricka, inte minst med tanke på att det var fjärdedag pingst.

En av bönderna, Lars Dämba, hade då farit ut i utgjutelser som vid det extraordinarie ting som hölls i Visby en månad efter händelsen betecknades som mycket grova majestätsbrott. Allvaret i händelsen visas också av att protokollet sändes vidare till generalguvernören för ett slutligt avgörande. Lars Dämba hade, efter att prästen och strandridaren förbjudit dem att fortsätta sitt drickande enligt samstämmiga vittnesmål sagt att Gud borde förbanna dem som gjort denna dag (d.v.s. fjärdedag pingst) helig. Gårdagen hade varit helig, men på grund av att överheten infört en ny helgdag fick man inget regn. Lars Dämba hade upprepat detta sex eller sju gånger i varierande ordalag. Enligt ett vittne hade han sagt att »denne dagen vill jag intet skall hållas helig. Men gårdagen som var helig blev inte helgad, utan då arbetades på kalkugnarna«. Prästen hade då sagt att det var Gud och överheten som bestämt detta, samt att »denna ordning alltid varit över hela Sveriges Rike, vårt käre fädernesland«. Lars Dämba hade då återigen upprepat sina ord. Enligt prästens egenhändiga vittnesmål hade han varnat Lars Dämba för att han genom sitt uppträde förbannade kungen. Ett annat vittnesmål, av Kristensa Broa, mindes att Lars dessutom sagt åt prästen att »I och edra likar

⁶⁰ Db 1668 Mt h § 3, 1669 Mt v § 38, org. protokollet Db 1668 Mt h § 6 akter med häradskskrivaren Mårten Printz och fjärdingsman Lars Salmons vittnesmål i akter s. 345–347.

komma sådana dagar på benen». Färjekarlen Nils vittnade att bönderna var så berusade att de knappt visste vad de sa eller gjorde. Prästen och samtliga vittnen berättade att Lars Dämba i nyktert tillstånd var en stillsam man men när han drack kunde han knappt styra sig själv. De bad därför om nåd för honom. Något domslut har inte påträffats men av allt att döma blev inte straffet alltför hårt. Lars Dämba är omnämnd som husbonde på gården ännu 1705.⁶¹

Slutligen skall vi då återvända till krogen i Endre den där sommardagen 1684.⁶² Olof Hägvalds hade alltså kommit in på krogen, beställt, varit missnöjd med storleken på kannorna och ljudligt vädrat sitt missnöje med den rådande ordningen. I likhet med Jöran Homa använde han sig av etniska epitet. Vi vet att han påstods ha sagt att inte bara han utan *alla* gotlänningar var ärliga danskar. Precis som med Lars Dämba sågs utbrottet som ett angrepp på de påbud som kungen infört och därmed på kungen själv. Det var naturligtvis inte den självtillskrivna danskheten i sig som Olof åtalades för utan för att ha ifrågasatt kungens rätt att stifta lagar och förordningar.

Trots att dessa rättsfall är spridda både i tid och rum har de vissa gemensamma drag. För det första så framträder i de flesta fallen tydligt det Scott benämnt som ett »hidden transcript«, det vill säga ett mer eller mindre dolt och vanvördigt tal om överheten i mindre offentliga miljöer än sockenstämmor och ting. Både Martin Linde och Karin Sennefelt har med utgångspunkt hos Scott visat hur bönderna agerade på detta sätt. Linde ger exempel på ryktesspridning om att Karl XII dött vid Poltava medan Sennefelt visar på omfattande ryktesspridningar, politisk planering och ett i överhetens ögon politiskt farligt »mummel« på krogar och värdshus inför dalupproret 1743.⁶³

Talet om överheten ägde även på Gotland rum i »semiprivata miljöer«. Olof Hägvalds och Jöran Homa agerade på krogen. Lars Dämbas utfall mot överheten skedde på en båt i dryckeslag bönder emellan. Vi ser hur Lars Sallmunds var en i en grupp bönder som samlats hemma hos prästen och där diskuterat det i deras tycke inkompetenta förfarandet med skatteutlagorna. Tre av de åtalade attackerade direkt överhetspersoner nämligen Lars Hammars, Lars Bäckes och Jacob Suderbys.

Samtliga bråk, utom i fallet Jöran Homa, där vi inte vet exakta detaljer, hade uppstått när olika åsikter med direkt eller indirekt beröring till bönder-

⁶¹ Gg K:526. Volymen är opaginerad. Protokollet som återfinns cirka en tredjedel in i volymen inleds med texten: »Emedan Kyrkoherden på Fårön hederlige och vällärde her Christen Schabou sin prost tillskrivit«. Lars Christoffersson Demba återfinns i bl.a. Mtl 1683, 1693–1698, 1702–1705.

⁶² Db 1684 Nh h § 60.

⁶³ Linde 2000 s. 131–132, Sennefelt 2001 s. 44–45, 53.

nas näringsidkande och plikter till staten konfronterades. Det handlade om att man på grund av vilodagen förvisso inte fick supa ihop, men också därmed att överheten störde en vardaglig handelskontakt med Öselbor som sålde malt i Fårösunds hamn. Bråken uppstod i samband med tionderäkning, skatteutlagor och prästrättigheter. Det handlade alltså framför allt om äganderätt, plikter och skatter.

Den sociala dimensionen av protesten, i synnerhet det individuella och det manliga, som redan berörts, bekräftas även av dessa fall. Jöran Homa kom från Lilla Homa som mätte 13 markelej. Lars Hammars, däremot brukade en liten gård, 3 markelej, men samtliga gårdar på Fårö, hade överlag små mått. Detsamma gäller därmed också Lars Dämba vars gård hade samma markelejtal som Hammars. Lars Sallmunds och Lars Bäck's var husbönder på ganska stora gårdar som mätte 15 respektive 16 markelej. Jacob Suderbys gård taxerades till 7 markelej. Olof Hägvalds går inte med säkerhet att identifiera. Möjligen kom han från Endre, Vallstena eller Vänge. Oavsett detta går det inte att i något av fallen peka på att det var någon sorts agrar underklass som agerade mot överheten.

Det var heller inte fråga om några bråkiga ynglingar. Jöran Homa hade köpt sin gårdsdel i slutet av 1630-talet, Lars Hammars är antecknad i extraskattemantalet 1636, medan Lars Dämba omnämns i domböckerna från och med 1664.⁶⁴ Hans Sallmunds finns det dock inga uppgifter om. Lars Bäck's är omnämnd första gången 1660 och Jacob Suderbys i Vänge hade köpt sin gård omkring 1648.⁶⁵ Möjligen kan man se en antydning till att vissa individer mer än andra hamnade i bråk med sin omgivning. Lars Hammars är ett sådant fall. Lars Bäck's var för övrigt en flitig gäst vid häradsstinget i olika frågor och han dömdes ytterligare en gång för brott mot tjänsteman på grund av ett bråk med tingsdomaren Petter Jovin.⁶⁶

Kan man då se någonting i detta som pekar på en utopisk världsbild, ett ifrågasättande av rådande samhällsordning? Svaret är nej, menar jag. Ingen av de sju gotländska bönderna ifrågasatte i praktiken *förekomsten* av en överhet. Vad de gjorde var att klargöra för omvärlden att de inte brydde sig om den eftersom de antingen ansåg att de själva redan gjort vad som krävdes av dem, alternativt att överheten hade gjort någonting felaktigt. De sjungande bönderna svarade tingsdomarna som ville att de skulle ta av sig hattarna när de sjöng, att de behöll hattarna på eftersom de hade betalt dem själva. Tanken att när man gjort sin plikt skulle överheten inte lägga näsan i blöt framgår även av Hans Sallmunds som alltså »gav rådmannen och domaren döden och djävulen» när han betalt sin skatt. Detsamma gäller Lars Bäck's som

⁶⁴ Rb 1653 Mt s. III, Rb 1653 Nt 99, Mtl 1636, Db 1664 Nt h akt s. 75.

⁶⁵ Db 1660 Nt h s. 397v, Rb 1653 Mt s. 122, 62.

⁶⁶ Db 1683 Nt v § 97.

inte brydde sig om Gud och överheten när han fullföljt sina plikter och vad som stod i lagen. Jacob Suderbys hävdade att hans hästar hade arbetat hela dagen och att han dessutom erlagt skjutspengar. Vad fallen visar är att föreställningen om att när man gjort sin plikt kunde ingen bestämma ytterligare över en, var alltså inte bara en retorisk figur i besvärsskrivelser utan en i högsta grad vardaglig föreställning.

Men man kan ju fråga sig varför Lars Dämba blev arg på fjärdedag pingst? Den firades visserligen inte i de danska områdena utan hade, helt i enlighet med den svenska kyrkoordningen införts 1645.⁶⁷ Den innebar alltså att de gotländska bönderna tilldelats en extra vilodag. Men det handlade knappast om pingstdagen i sig utan om att överheten kommit in och ändrat något med gamla anor i detta bondesamhälle. Han förbannade alltså den världsliga makt som gått in och ändrat på en gammal ordning given av Gud. Därmed politiserade han den religiösa sfären.

Vad detta och flera av rättsfallen därmed antyder är vad jag skulle vilja benämna en mer »problematiserad« överhetsbild bland de gotländska bönderna med koppling till skiftet i rikstillhörighet. Mer direkt syns detta naturligtvis vad gäller Jörgen Homa och Olof Hägvalds som ju uttryckligen använde sig av termer som danskt och svenskt, men också indirekt hos Lars Dämba. Liksom i fråga om övergången till en politisk skrivkunnighet ser vi hur nya erfarenheter gjordes till en del av det vardagliga mer eller mindre dolda politiska samtalet och skvallret om överheten.

Ett belysande exempel på det är den omfattande ryktesspridning som oroade generalguvernören direkt efter öns återgång till Sverige 1679. Ryktesspridningen som kom till överhetens kännedom på våren 1681 fick folk att tro att en återgång till Danmark var nära förestående. En dansk skeppare som kommit till Klintehamn hade påstått att Karl XI skänkt ön i faddergåva till Christian V och att danska trupper låg redo i Köpenhamn för att skeppas över till ön.⁶⁸

Sammanfattning

Det går inte att betrakta Gotland som ett konfliktfritt och gentemot statens ökade krav passivt och ointresserat bondesamhälle. Förvånande nog märks inte statens allt starkare kontroll över och reglering av bondehandeln nämnvärt i rättsprotokollen. Undersökningen har också ifrågasatt om brott mot domstol över huvud taget skall betraktas som ett brott mot staten. Protesterna på Gotland var, grovt uttryckt, manliga och individuella. Undersökning-

⁶⁷ Se Nordisk familjebok; »pingst» och Kirke-leksikon for Norden; »pinsefesten i den kr. K.» samt Malmstedt 1994 s. 48, 142, DKO 1539 s. 63–68.

⁶⁸ Lk All:4 n. 18 samt Gg K:526 opag., [Ingress] Cedercrantz till guvernör Olivecrantz 16810320, odat. 1681 och 16820423. Se även Dannert 1945 s. 39.

en har också visat att i konflikterna med statliga företrädare ryms mer än bara en enkel protest mot staten. Mötet var mer komplext än så där även personlig antagonism och lokala förhållanden inom bondesamhället inverkade, framför allt relationen mellan borgerskap och bönder.

Undersökningen har också givit ytterligare exempel på hur bönderna i det äldre samhället var väl medvetna om överhetens göranden och låtanden och att de kritiskt diskuterade dem i mindre offentliga sammanhang. Det finns dock ingenting som tyder på att de gotländska bönderna ifrågasatte att man hade en överhet. Däremot tycks överheten i samband med övergången ha blivit mer problematiserad i det vardagliga talet om densamma. Detta för oss över till avhandlingens tredje tema. Huruvida skiftet i rikstillhörighet även formade och förändrade böndernas föreställningsvärldar.

7. Förnationella identiteter i bondesamhället

Att bredare samhällsgrupper använde sig av etniska epitet i det äldre samhället är, vilket framhölls inledningsvis, väl känt. Sett i ett vidare perspektiv var Olof Hägvalds uttalanden på tingskrogen inte särskilt uppseendeväckande. Det finns en mängd liknande exempel från de tidigare östdanska områdena. Knud Fabricius återger flera exempel från övergångstidens Skåne hur man i konflikter, framför allt i städerna, skällde varandra för »juteskälmar« och »svenska hundar«. Yngve Bogren och Janrik Bromé ger exempel på motstånd mot att använda svenskt kyrkospråk från övergångstidens Bohuslän, Skåne, Halland och Jämtland. Men det var inte bara i omstridda gränsområden och under 1600-talet som man finner liknande uttryck. Marko Lamberg har till exempel nyligen visat att etniska markörer användes som skällsord i svenska städer under senmedeltiden.¹

Vi ser också exempel på ett folkligt månande om språket, i synnerhet i kyrkliga sammanhang. Fabricius beskriver hur församlingarna i Simrishamn och Ystad stämde upp psalmer på danska i stället för de påbjudna svenska. Fabricius berättar också om hur bönderna i Gessige socken ville att den nye svenskutbildade prästen skulle predika på danska eftersom de var varken »turkar eller hedningar«. Enligt prästen i Munkaljungby hade socknens mjölnare år 1682 när klockaren påbörjat en julpсалм stämt upp i den danska texten till samma melodi. I en besvärsskrift till riksdagen 1680 begärde allmogen och prästerskapet i Halland uttryckligen att få behålla sitt gamla kyrkoväsende och danska språk. I vissa skånska härader, som Allbo och Järrestad avbröt man under en period på 1680-talet helt enkelt barnens svenskundervisning i samband med att ett rykte spridits om att uniformitetspolitiken skulle upphöra. Men det handlade inte bara om kyrkospråket. Fabricius visar bland annat att borgerskapet i Helsingborg långt efter övergången till Sverige använde danskan i skrivelser och räkenskaper.²

Det finns alltså flera exempel från de tidigare danska områdena på hur bönderna inte bara skällde på varandra med etniska epitet utan också att de bekände sig till ett språk som de ansåg vara bättre än det som deras nya överhet ville att de skulle använda i kyrkliga sammanhang. Men vad betydde det? Var användandet av förklenande etniska epitet bara något hastigt påkommet, något utan djupare innebörd som man tog till i stridens hetta?

¹ Fabricius II s. 124, 178, IV s. 93, Bogren 1937 s. 181, 221, 232, 236, 303, 315, 317, Bromé 1915 s. 15–17, Bromé 1954. 244, Lamberg 2000 s. 518.

² Fabricius IV s. 181, Fabricius II s. 183, Fabricius IV s. 58, 121, 137.

Det är naturligtvis en förklaring men samtidigt uppfann bönderna knappast begrepp som »danskt« och »svenskt« i samma stund de uttalade dem. Det förefaller uppenbart att de hade föreställningar om att någonting kunde och till med borde vara danskt. Men när, hur och varför hade denna föreställningsvärld i så fall vuxit fram? Handlade det om att redan existerande föreställningsvärldar artikulerades i mötet med det nya eller handlade det om att det var mötet i sig som skapade nya föreställningsvärldar?

Etniska identiteters form och förändring

Den norske antropologen Fredrik Barth har framhåvt betydelsen av gränser för kollektivt identitetsskapande. Med gränser avses inte i första hand geografiska utan sociala och kulturella gränser. Grupper måste ställa sig i relation till och socialt interagera med något de betecknar som annorlunda för att kunna existera. Anthony Cohen diskuterar, bland annat utifrån Barth, hur dessa gränser tenderar att symboliseras av gruppen, explicit i form av ritualer men också ofta intuitivt genom vardaglig användning i form av ord och metaforer. Det är symboliseringen som ger människorna kapacitet att, genom handling, skapa mening. En liknande diskussion återfinns hos Thomas Hylland Eriksen som talar om en stereotypiseringsprocess.³

Barths poäng är att det är konstruktionen av dessa gränser som skall studeras, inte i första hand den etniska identitetens kulturella innehåll. Men ett försök att fånga in just detta i förindustriella perioder har ändå gjorts av Anthony D. Smith. Han har diskuterat nationalismens historiska och etniska rötter. Smith ser *ethnies*, vilket är det begrepp han använder, som kulturella kollektiv vilka grundar sin självbild på ursprungsmyter, historiska minnen och som delar ett gemensamt språk, religion, seder och institutioner. Smith markerar därmed ett avståndstagande mot Barth genom att lägga tyngdpunkten på den kulturella gemenskapens innehåll.⁴

Frågan är om Smith och Barth är så oförenliga som Smith själv tycks vilja göra gällande? Centralt för dem båda är att kollektiv identitet inte är biologisk eller ursprunglig. Den är, som Benedict Anderson, trots att han syftar på framväxten av den moderna nationalismen, träffande uttryckt det »föreställd«. Individer uppfattar tillhörighet med andra individer i ett samhälle trots att de förmodligen aldrig under sin livstid kommer att möta dem öga mot öga. Etnicitet är alltså fråga om en social konstruktion.⁵

Barth ignorerar inte att det finns ett kulturellt »innehåll« i en etnisk grupp. Vad han understrukit är att det finns en risk med att okritiskt samla

³ Barth 1969/1994 s. 14–15, Cohen 1985/2000 s. 13–15, Hylland Eriksen 1993/1998 s. 38–39.

⁴ Smith 1986/1995 s. 22–29, 97, Smith 1991 s. 20.

⁵ Anderson 1983/1993 s. 21.

kulturella uttryck och ta dessa som enkla avtryck av etnicitet. Smith å sin sida avvisar inte, även om han inte lika ingående diskuterar det, att det finns någon form av yttre gräns för ethnierna, eller att dessa kan påverkas av yttre omständigheter.⁶ Styrkan med Barths perspektiv är att han sätter sökarljuset på hur människor genom social interaktion skapar sina föreställningsvärldar, men som Richard Jenkins diskuterat, med utgångspunkt i Barth, är det centrala i den etniska gruppens gränskonstruktioner en både extern och intern kategoriseringsprocess vilken aldrig återspeglar ett jämnt maktförhållande.⁷ Jag skall med hjälp av Barth och Smith titta närmare på vilka identitetsföreställningar det fanns i det gotländska bondesamhället före den tid då statsmakten på allvar började inkorporera ön.

En gutnisk ethnie?

Smith ser alltså ethnier som kulturella gemenskaper och för fram sex kännetecknande dimensioner. Helt grundläggande är att gruppen ger sig själv ett *namn* som kopplas ihop med känslan av tillhörighet med ett reellt eller föreställt *territorium*.⁸

För gotländsk del förekommer benämningen gutar redan i Gutalagens inledningskapitel och sedan genomgående i både lagen och i sagan.⁹ Gutarna knyts tydligt till den geografiskt bestämda platsen, »landet«, Gotland. Territorialiteten som en ethnidimension har Harald Gustafsson diskuterat för nordisk del. Det fanns, framhåller han, i den »svenska« ethnien i början av 1500-talet en föreställning om vad som territoriellt bestämde det svenska riket vilket bland annat uttrycks i den svenska landslagen. Den definierar riket som sammanknutet av lagsagor med fastställda geografiska gränser.¹⁰ En direkt parallell för gotländsk del återfinns i både Gutasagan och Gutalagen. Av Gutalagen framgår det tydligt att ön eller landet Gotland, som betraktas som den högsta rättsliga nivån, också är indelat i settingar, ting och socknar.¹¹

Smith talar dock inte enbart om territoriets gränser och indelning utan även om särskilda platser inom territoriet som av gruppen laddas med my-

⁶ Smith berör vi-och-domrelationen, speciellt i diskussionen kring kultur och territorialitet. Smith 1986/1995 s. 26, 28–29 om eventuella orsaker till ethniers »upplösning« men menar att det är svårt att finna generella förklaringar, se Smith 1986/1999 s. 105, Smith 1991 s. 20.

⁷ Jenkins 1997 s. 53, 168.

⁸ Smith 1986/1999 s. 22–24, 28–29.

⁹ GL s. 1 (kap. 1) »här börjar gutarnas lag«, GS exempelvis s. 96 (kap. 2) »Många konungar stred mot Gotland medan det var hedniskt. Dock behöllö gutarna alltid seger och sin rätt«.

¹⁰ Smith 1986/1999 s. 28–29, Gustafsson 2000a s. 307.

¹¹ Se t.ex. GL s. 14 (kap. 4) »om blot«, Jfr även s. 10–13 (kap. 3) »om tionde«, s. 23–24, (kap. 11) »om tingsfrid«, »tingsmännen utsöka böter« och s. 25–29 (kap. 13) »om dråp« skall böta till landet«, Se även Fritzell 1975 och Yrwing 1978 s. 80–88.

tologisk eller historisk betydelse. Gutasagan nämner också flera historiskt betydelsefulla platser som exempelvis hamnen i Åkergrann där Olof den helige skall ha landstigit och kristnat ön genom hövdingen Ormika från Hejnum. Sagan berättar också om hur den första kyrkan på ön byggdes vid Kulstade och hur blot tidigare hållits vid orten Vi.¹²

Därmed är vi inne på en för Smith central etniedimension, nämligen föreställningen om ett *gemensamt ursprung* och en *gemensam historia* uttryckt exempelvis i form av myter om migration, gemensamma förfäder, härkomst och en svunnen guldålder, alternativt katastrofer, det vill säga ett kollektivt minne som givetvis inte behöver basera sig på verkliga förhållanden.¹³ Det handlar alltså om ursprungsmyter och mer eller mindre verklighetsförankrad historieskrivning som återfinns i någon form i de flesta europeiska kungarikens självbilder under medeltid och tidigmodern tid.¹⁴

Det intressanta är här att man hittar liknande föreställningar i ett förhållandevis litet bondesamhälle som Gotland. Gutasagan inleds med en typisk ursprungsmyt där den gemensamme anfadern för alla gutar, Tjelvar, anländer till ön.

Gutland hitti fyrsti maþr than sum þieluar hit. þa war gutland so eluist at det dagum sanc Oc natum war uppj.

Gotland hittade först den man som hette Tjelvar. Då var Gotland så dunkelt att det om dagarna sjönk och om nätterna var uppe.¹⁵

Sagan berättar vidare om hur kristendomen antogs på ön, »frivilligt och utan tvång«, samt återger historiska skildringar av hur många kungar försökt erövra ön men att folket alltid »behöll sin seger och rätt«. Så småningom har man dock »frivilligt« anslutit sig till svearnas konung.¹⁶

Den kulturella dimensionen av en etnie består enligt Smith framför allt av ett gemensamt språk och en gemensam religion, men också av särskilda sedvanor, institutioner och lagar. Smith påpekar dock att språket inte alltid behöver vara grundläggande för den etniska gemenskapen.¹⁷ Andra forskare som Peter Burke framhåller dock, med hänvisning till antropologisk teorbildning, språkets grundläggande betydelse för kollektivt identitetsskapan-

¹² GS s. 93–109 (kap. 1–4).

¹³ Smith 1986/1999 s. 24–26.

¹⁴ Jfr. exempelvis Kidd 1999 s. 287, Burke 2000a s. 113–116, För ett nordiskt exempel se Gustafsson 2000a s. 309–313.

¹⁵ GS s. 93.

¹⁶ Kyhlberg 1991 och där anförd litteratur.

¹⁷ Smith 1986 s. 26–27, Smith 1991 s. 20.

de. Burke ger själv exempel på språket som viktig del i identitetsskapande i det tidigmoderna Italien, men förlägger denna process relativt sent, till 1700-talet.¹⁸

Den *kristna identiteten* är också, föga förvånande, framträdande. Redan i Gutalagens första rader slås det fast att alla gutar skall »bifalla kristendomen och tro alla på en allsväldig Gud».¹⁹ På landsbygden finns det ytterligare ett i sammanhanget relevant men sällan utnyttjat källmaterial, nämligen inskriptioner med kyrklig anknytning, framför allt på gravhällar. Gravinskrptionerna har vanligtvis mer eller mindre utförliga böner eller korta uppmaningar om att be för den avlidne. De är också ofta utsmyckade med olika former av kors. Den medeltida gravstenen över Botfrid och Rudvi i Silte på vilken följande runinskrift ramar in ett rikt utsirat kors, utgör ett typexempel på en gotländsk bondegrav:

fargair : lit : mik : [(g)]ieara : (y)fer : s[in : faþ]ur : u[k] : moþ[o]r [-]
b[ot]frir : [ok] : ruþui : ok : auþuatr : ok : mik : [+] (k)[rist]r : ma[i]u : sun
naþi : alum : sum : hiear : huilas : uair : uk alum : krisnum : si(a)[l+]um.

Fargair lät göra mig över sin fader och moder Botfrid och Rudvi, och Audvatr högg mig. Kristus, Marias son, vare nådig mot alla, som härunder vila, och mot alla kristna själar.²⁰

Den kristna identiteten är alltså uppenbar men hur ser språkanvändningen ut? För gotländsk del är uppenbart språket en del av *ethnien*. Gutalagen och Gutasagan är nedtecknade på gutniska och i en passage i Gutasagan framgår det att bondesamhället betraktade sitt tungomål som ett särskilt språk. I samband med en utvandringssägen i sagan, hävdas nämligen om de utvandrade gutarna: »oc enn hafa dair sumt af waru mali» (och ännu hava de något av vårt språk).²¹ Vi ser också, genom ett hundratal bevarade runinskrifter från 1000-talet till 1600-talet att gutniskan var något som användes i praktiken in på 1500-talet och som en föreställning i bondesamhället.²²

Slutligen diskuterar Smith hur *ethnier* omfattas av en *solidaritetskänsla* som i vissa för samhället kritiska lägen överbryggat interna sociala och ekonomiska skillnader. Gutalagen innehåller flera passager som skulle kunna tolkas som uttryck för en sådan solidaritet. Här betonas på flera ställen »alla gutars» rättigheter och skyldigheter. Ön omnämns som »landet där *vi* bor» eller som »*vårt* land». Vissa typer av brott skall avgöras inför »Landet», vil-

¹⁸ Burke 1993/1995 s. 88–91, 93.

¹⁹ GL s. 7. »iatta crisnu. Oc troa allir aann gud alzvaldanda».

²⁰ GR I s. 87–90, plansch 23.

²¹ GS s. 95. »enn hafa thir sumt af waru mali».

²² Snædal 2002 s. 224–225, 236–237.

ket i detta sammanhang betyder landstinget.²³ Lagtexten delar dessutom konstant in verkligheten i ett »vi«, gutarna, och ett »de«, ickegutarna som är bundna av olika rättsregler. Gutalagens femtonde kapitel som rör giftermål är ett typiskt exempel på denna gränsdragning:

Tacr gutniscr maþr ogutniscra cunu. þa bytis han at fullu vereldi sinu. En barn fylgin feþrnj sinu at vereldi. Tacr o gutniscr maþr gutniscra cunv. þa varj huart þaira at vereldi sinu En barn fylgin feþrnj at vereldj.

Tager gotländsk man en icke gotländsk kvinna då gäldas för henne hennes fulla mansbot och barnen följa fäderneätt i fråga om mansbot. Tager icke gotländsk man en gotländsk kvinna till hustru då vare envar vid sin mansbot och barnen följa sin fäderneätt i fråga om mansbot.²⁴

Den kanske tydligaste symbolen för en föreställd solidaritet är dock det medeltida gutniska sigillet som genom text och bild symboliserar landets enhet med orden »Gutarnas tecken är jag men med lammet betecknar man Kristus« och som användes för att besegla officiella dokument.²⁵ Sigillet utgjorde, för att använda Sherry Ortners terminologi, en nyckelsymbol för den medeltida gutniska bondemenigheten. En direkt parallell till det gutniska sigillet återfinns också i Jämtland.²⁶

Vad vi ser tydliga tecken på är alltså en medeltida föreställd gutnisk gemenskap eller om man så vill en *ethnie*. Landet och folket uppfattas som en helhet med gemensamma plikter och skyldigheter. Men vi ser också exempel på en barthsk symbolisk gränsdragning mot de »andra«, mellan »Gutniska män/kvinnor« (Gutniscs manz/cunu) och »ickegutniska män/kvinnor« (ogutniscs manz/cunu). Men lagtexter, sagor och sigill speglar onekligen en idealbild, och då inte i »webersk« mening, utan som idealbild i samtiden. I samma material, som så väl verkar passa in i Smiths *ethniedimensioner*, framträder nämligen vissa intressanta interna sociala »spänningsfält«.

²³ GL s. 7 »oc landi oru«, s. 8 »a landi oru«, s. 8 (Kap. 2 *Om barn* § 1) kommer målet för hela folket (En cunbr mal upp firi alla lythi).

²⁴ GL s. 31, (kap. 15). Åtskillnad mellan gutniskt/ickegutniskt görs även i GL s. 15 (kap. 5) *Om prästhustrur och deras barn* (...) de följer gutnisk ätt, s. 25–29 (kap. 13) *Om mandråp*, s. 29–31 (kap. 14) *Om ärvda rättsaker*, s. 32–33 (kap. 16) *Om mansbot inom fridskrets*, s. 45–54 (kap. 20) *Om alla arv och om en man som tages inne hos en kvinna*, s. 54–55 (kap. 21) *Om en man gör hor*, s. 55–57 (kap. 22) *Om kvinna skändas*, s. 59–61 (kap. 24) *Om bröllop* samt s. 67–72 (kap. 28) *Om jordaköp*.

²⁵ Söderberg 1948 s. 107.

²⁶ Ortner 1973 s. 1339, 1342. Om det jämtländska sigillet se Bergner 1988 s. 145–146. Liknande sigill finns bevarade från Norrland, Värmland och Dalarna men tycks ha varit ovanliga eller saknas i Mellansverige och i Götalandskapen.

Trots gränsdragningar mot omvärlden präglas nämligen framför allt lagtexten av en viss öppenhet. Den förutsätter i praktiken vardagliga kontakter med »ickegutniskt« folk i form av exempelvis giftermål och arv och den förutsätter »ickegutniskt« jordägande inom den gotländska bondegemenskapens rättsområde. Det är alltså inte fråga om en etnisk grupp som till exempel Adrian Hastings lite svepande hävdar är en grupp man förväntas gifta sig inom.²⁷ Det finns också tecken på att det inom den gutniska ethnien tycks ha funnits plats för sociala och kulturella skillnader. Detta märks framför allt om man närmare studerar de medeltida gravinskrptionerna på ön.

Philippe Ariés framhåller att epitafier, även om han själv främst studerar de högre samhällsskikten i det medeltida Västeuropa, skall betraktas som identitetsmarkörer. Liknande tankegångar gällande högadelns gravkonst och arkitektur under 1600-talet har framhållits av Allan Ellenius.²⁸ De gotländska inskrptionerna kan också, som arkeologen Jörn Staecker påpekat, betraktas på samma sätt. Oavsett vem eller vilka som låtit förfärdiga epitafier så har de haft syftet att manifestera kön, släktskap, geografisk hemvist och ursprung.²⁹ Tittar man närmare på texterna framträder också tydliga manifestationer av social ställning och ämbete.

På Gotland finns det ett flertal stora gravhällar bevarade från både landsbygd och stad, som är lagda över borgare, präster och bönder. Konstnärligt är de i många fall knappast av sämre kvalitet än gravmonument över prominenta personer i de medeltida europeiska kyrkorna.³⁰ Det finns i huvudsak två typer av medeltida texter i de gotländska landsbygdskyrkorna, dels runinskrifter på gutniska, dels majuskeltexter på latin. Inskrptionerna berättar i huvudsak att landsbygden var socialt indelad i två grupperingar: prästerskap och bönder.³¹ En prästgrav från 1344 i Tingstäde kyrka får exemplifiera majoriteten av prästgravarna. (Bild 1.) På stenens mitt är en mansfigur i prästdräkt, och med en kalk i handen, ristad. Hugget i majuskler runt bilden står:

ANNO DOMINI MCCCXLIII FERIA QVINTA ANTE OCVLI OBIIT DOMINVS BOT-
HOLPHVS CVRATVS TINGHSTADIENSIS CVIVS ANIMA SIT IN PACE.

Herrens år 1344 torsdagen före Oculi avled herr Botulv, kyrkoherde i Tingstäde. Må hans själ hava frid.³²

²⁷ Hastings 1997 s. 167–168.

²⁸ Ariés 1983/1985 särskilt kap. 2, Ellenius 1996 s. 514–523, Ellenius 1999 s. 172–185.

²⁹ Staecker 1999 s. 243, 251, 253.

³⁰ Crossley [1921], Ariés 1983/1985, Hamner 1933, Håkansson 1942, Lange 1990, Maher 1997 s. 46.

³¹ Enstaka medeltida texter framhäver att den avlidne varit hantverkare, som Johan »smeden« i Gannarve. GR II s. 76, GK *Hejde setting* s. 327–329. Hilfeling I s. 140, Hilfeling II s. 151.

³² GK *Tingstäde kyrka* s. 174.

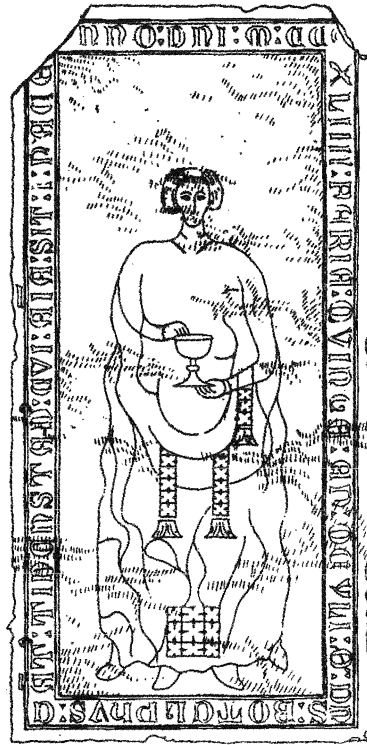

Bild 1.
Gravhäll över Botulv, präst i Tingstäde.
Död 1344. (Teckning, K. M. Westerberg,
GK *Tingstäde kyrka* s. 174.)

Dessa exempel visar hur prästerskapet manifesterat sig genom att avvika från den folkliga seden genom att ta del av vad som kallats »den stora traditionen» med latinet, det lärda språket, som ett uttryck för sin sociala ställning.³³ Men samtidigt märks en vilja bland en del av prästerskapet att markera sitt lokala ursprung och identitet.

Herr Olof som begravdes i Gothem 1403 markeras med sitt ursprung både med härkomstbinamnet »Hardings» och »NATUS IN PAROCHIA VALL» (född i Vall socken). På herr Borvids gravhäll i Eskelhem 1499 betonas med härkomstbinamnet Haltarve att han hade sitt ursprung i någon av öns gårdar med namnet Haltarve. De är inte unika i detta avseende, flera prästgravar lyfter fram den lokala förankringen. Gravhällen över herr Botvid i Väte som dog 1312 berättar om hans ursprung vid gården Isums i Atlingbo. (DO-

³³ Burke 1978/1983 s. 39–41.

Tabell 19. Inskriptioner rörande präster och prästfamiljer på Gotlands landsbygd 1000–1500

Språk	1000– 1100	1200– 1299	»medeltida«	1300– 1399	1400– 1499
Gutniska	—	—	3	(1)	1
Latin	1	2	—	31	17

Källor: GR I–II, Lindström 1895, *Hilfeling* I–II, GK.

MINUS BOTWARDUS DE YSEM). Herr Hallvad, begravd i Hellvi någon gång under 1300-talet, var född i Väskinde. Herr Buterus i Björke som avlidit 1382 var född i Sanda socken (NATUS IN PAROCHIA SANDA). Likaså uppgavs herr Petrus Hegvalds, död 1494 i Stånga, med sin födelseort, Burs.³⁴ Dessutom finns det ett antal gravtexter som präster låtit göra över sina föräldrar, vilket ytterligare understryker det gotländska prästerskapets lokala förankring. En sådan gravtext återfinns till exempel i Dalhem kyrka som berättar att »här vilar Botul Västergårda i Sundre. Moder till herr Bartolomeus».³⁵ Någon sten vittnar också om hur celibatregeln för präster tycks haft svårt att få fotfäste på ön.³⁶ Detta visar på ett intressant sätt hur prästerskapet på samma gång velat markera både ett kulturellt avstånd mot och en samhörighet med bondesamhället.³⁷

Majoriteten av bönderna ristade sina gravhällar med runor och på gutniska. De anger vanligtvis sitt gårdsnamn som härkomstbinamn, ofta med gårdens bomärken på stenarna i kombination med olika typer av kors. Ett typexempel på en bondegrav återfinns på en nära två gånger en meter stor kalkstenshäll, daterad 1459.³⁸ Den är idag belägen vid Hemse kyrka. Av bild 2 framgår det att runtexten inramar ett grovt hugget kors över ett bomärke och berättar följande:

[+] bo— : oka...s(a)rfa : h— : l-t : (h)-ga : hina : stan : yvir : (b)udaitu : af
hah:h-b- k : til : aukarsarfa + ta en : iak : uar * (s)krivaþ : (t)a uar : (h)ahal
* sunudah:r * untir-aþr : b-imstafr ++ i tolf:te : r(a)(d)(u) taflu + betar *
aukar*sarfa * han skr-if mik * amen *

³⁴ GK *Hejde setting* s. 211, *Hilfeling* I s. 196, *Hilfeling* II s. 57, GK *Kyrkor i Dede ting* s. 624, GK *Stånga kyrka* s. 157.

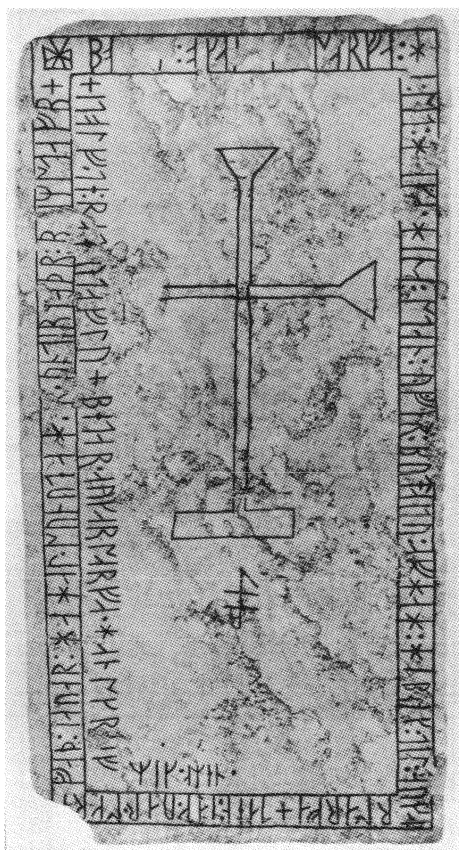
³⁵ GK *Hejde setting* s. 210.

³⁶ Exempelvis inskription på Fide kyrkogård: »här vilar herr Johannes, fader till herr Botvid som dog Herrens år 1300». *Hilfeling* I s. 159. En typisk gravtext, daterad till 1300-tal, över en förälder till en präst återfinns i Dalhem kyrka och lyder, »här vilar Botul Västergårda i Sundre mor till herr Bartolomeus», GK *Kyrkor i Halla ting* s. 210.

³⁷ *Hilfeling* 1995, s. 159, GK *Kyrkor i Halla ting* s. 210.

³⁸ GR I:s. 72 plansch 17.

Bild 2.
Gravhäll över Budiaud Oxarve i
Hemse död 1459. (GR I pl. 17)

Bo[diaud] från Oxarve lät hugga denna sten över Budaid från Hageby och till Oxarve. Då jag blev skriven, då var runan (X) söndagsbokstav, (X) primstav i tolfte raden på tavlan. Peter i Oxarve skrev mig. Amen.

Dessa exempel, som kan mångfaldigas visar föga förvånande, att både bönder och präster bekänner sig till kristendomen i text och genom symboler, vanligtvis kors i olika former. Det som skiljer dem åt är att prästerna har valt att manifestera sig på latin och med bilder och symboler. På hällarna återfinns till exempel avbildningar av figurer i prästdräkt och med kalk och oblat. Bönderna å sin sida har ristat sina epitafier på gutniska och med runor.

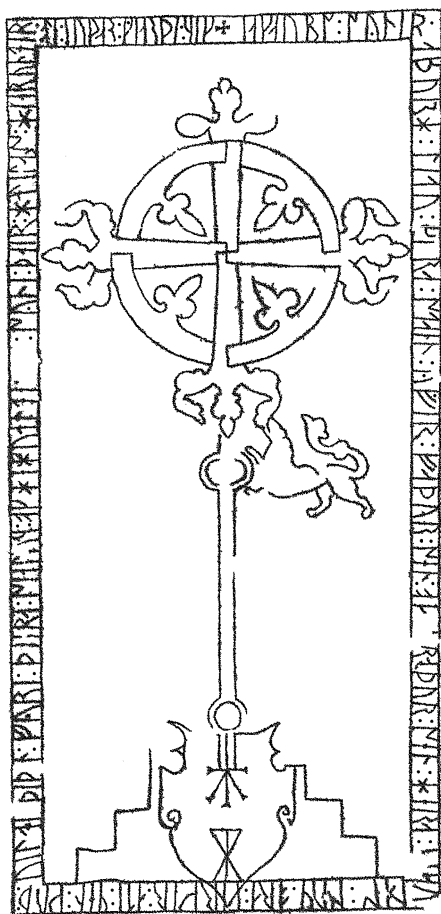

Bild 3.
Gravhäll över Jacob, Hägvald
och herr Niklas i Öja.
(GR I:21 pl. 6)

Parallellt med denna skiljelinje mellan »folkliga» och »lärda» uttrycksformer finns det också vad som skulle kunna kallas för kulturella »överskridare». Det vill säga bönder vars epitafier är huggna på latin och texter över präster ristade med runor. Ett exempel på det sistnämnda finns på en magnifik, över två meter lång och omkring en meter bred gravhäll av gråvit kalksten vid Öja kyrka.³⁹ Bild 3 visar hur den odaterade texten inramar ett ornamenterat ringkors på trappstegsfot. Runinskriften lyder:

³⁹ GR I:21 plansch 6.

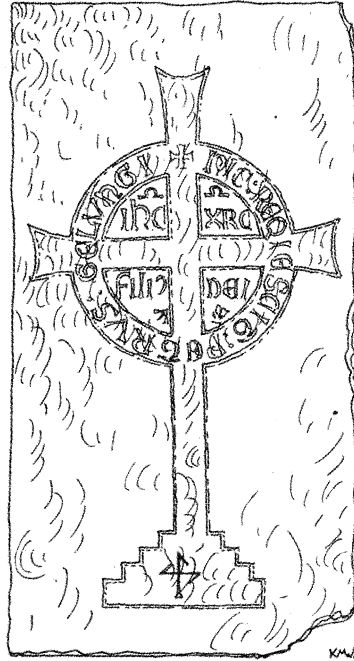

Bild 4.
Gravhäll över husbonden vid Gellungs i
Väskinde, Petrus. (Teckning, K. M.
Westerberg, GK *Kyrkor i Bro ting* s. 225)

iakaubs : synir : a burh : litu : g(i)(a)(r)a : stain : yvir : faþur : sen : ok :
[b]roþur : sen : hera : [ni]kulas : sum : (o)ra : (k)irkiu : ati : men : guþ : uildi
: biþ[i]n : fyri : þ(a)ira : sialum : ok : hehualdi : (...) : syni : þair : huilas :
hier : undir * ole : (l)uþar : giarþi : mik

Jakobs söner på Burg lät göra stenen över sin fader och sin broder herr Niku-
las som ägde vår kyrka (...) bedjen för deras själar och för Hægvald (...) son.
De vila här under. Ole Ludar gjorde mig.

Denna sten är typisk genom att runtexterna över präster är utförda av anför-
vanter som var bönder. Dessa texter är, vilket framgår av tabell 19, dock få.
Knappt en handfull finns bevarade. Den stora gruppen »överskridare» ut-
görs istället av bönder som manifesterat sig på latin. Vi känner idag ett fem-
tiotal latinska inskriptioner rörande bönder. (Se tabell 20.) Den äldsta säkert
daterade latinska texten rör Licnatus Stenstugu i Stenkyrka och dateras till
1200. Den yngsta är huggen 1470 över Johannes lsums i Atlingbo. Dessa två
stenar visar att seden bland bönderna på Gotland att hugga epitafier på latin
inte varit något tillfälligt mode utan förekommit sida vid sida med runtex-
terna i åtminstone trehundra år.

Tabell 20. Inskriptioner rörande bönder på Gotlands landsbygd 1000–1500

Språk	1000– 1100	1200– 1299	»medeltida«	1300– 1399	1400– 1499
Gutniska	10	–	61	5	10
Latin	–	7	15	20	8
Danska	–	–	–	–	–
Svenska	–	–	–	–	2
Tyska	–	–	–	–	1
Okänt	–	–	1	–	2

Källor: GR I–II, Lindström 1895, Hilfeling I–II, GK.

Två gravhällar i Väskinde kyrka får illustrera detta. De har förfärdigats till minne av bönder knutna till gården Gellungs. Den ena hällen, lagd över Petrus Gellungs, är daterad till omkring 1300 och har en latinsk inskription inristad på ett ringkors på fot. På foten är även ett bomärke inristat. (Bild 4.) Texten lyder: Här vilar Petrus Gellungs. Jesus Kristus Guds son (HIC REQUIESCIT PETRVS GELVNGI IHESVS CHRISTVS FILIVS DEI). I kyrkan finns också en stor gravhäll, även den ristad med latinsk text, över Gertrud Gellungs, död 1317, hustru till Jacob Gellungs.⁴⁰ Det finns fler exempel på bondegravar med latinska inskrifter. En välbevarad gravhäll i korgången i Gothem kyrka på nordöstra Gotland, utsmyckad med en vapensköld vilken inramar ett bomärke i form av ett kors, berättar att:

HIC. KIRKEBYNGA. IAC: OLAU: TUMULTATUS:/M: CCCC: IIII: XPE:/ET: I: HOC:
MUNDO (...) MONATE: CULAT: REX: UICIT: ERIS:/SOCIAT.

Här vilar Kyrkebinge Olof och är begravnen 1404 och i denna världen (...) Konungen segrar, Du skall vara i hans sällskap.⁴¹

Inom den gutniska ethnien tycks det alltså gå mer subtila sociala och kulturella gränser än enbart mellan bonde och präst. Detta gör att man närmare måste studera vad som skrivs, om vem, vilka symboler som används, var stenarna är eller har varit placerade och om möjligt sätta in inskriptionerna i ett större socialt sammanhang.

⁴⁰ GK *Kyrkor i Bro tings*. 225–226, 231.

⁴¹ Lerbom, Fältanteckningar Gothem kyrka juni 1999, Stenen är placerad i korgången vid första pelaren.

En gutnisk elit?

Det har länge förts en diskussion mellan framför allt arkeologer och historiker kring det gotländska bondesamhällets sociala skiktning.⁴² Debatten har inte i första hand handlat om bondesamhällets ekonomiska skiktning, här är man överens om att det funnits mer eller mindre stora skillnader. I stället har diskussionen rört frågan huruvida ön varit politiskt egalitär. När det gäller Gotlands inre organisation och samhällsordning är tingsdomarna den grupp kring vilka diskussionerna till slut brukar kretsas. En studie av deras ställning är därför en nyckel till förståelsen av hur det gotländska bondesamhället var skiktat. Arkeologen Åke Hyenstrand men även historikern Carl Johan Gardell har sett tecken på en lokal stormannaklass med stor makt och inflytande. För Gardell är dessa identiska med tingsdomarna och deras släkter, vilka han omväxlande kallat bondearistokrati och oligarki. Tryggve Siltberg däremot har vid flera tillfällen värt sig mot denna i hans tycke alltför svepande beskrivning. Siltberg medger att domarna var storbönder men menar att de snarare skall ses som förtroendemän för ett politiskt tämligen egalitært bondesamhälle.⁴³

Att inget samhälle någonsin i historien varit socialt och ekonomiskt homogent är ingen särskilt kontroversiell fråga. Det intressanta är istället att försöka förstå och förklara hur social skiktning uppstått, upprätthållits och omformats. Den klassiske teoretikern i frågan, Max Weber, har talat om klasser, partier och statusgrupper. Något förenklat kan klassbegreppet sägas vara synonymt med graden av materiellt välstånd hos olika samhällsgrupper och uppkommer ur ägo- och förvärvsintressen i konkurrens på en marknad. Partier ses som mer moderna organisationsformer som strävar mot någon form av mål. Statusgrupper kännetecknas däremot av att de på grund av särskild utbildning, härkomst och yrke, utvecklat en specifik livsstil. Detta kommer till uttryck i en begränsning av släktskapsband och umgänge i särskilda sociala kretsar samt att de tenderar till att monopolisera till exempel ämbeten.

En statusgrupp behöver inte grunda sin särställning enbart på ekonomiskt välstånd även om detta ofta spelar en roll. Weber poängterar att det inte finns några »rena» klasser, partier eller statusgrupper utan de tre dimensionerna överlappar varandra. Poängen blir då att det är summan av de tre dimensionerna som utkristalliserar en social elit. Något förenklat skulle man kunna jämföra begreppen parti, statusgrupp och klass med makt, status och välstånd.⁴⁴

⁴² Följande avsnitt bygger på Lerbom 2000.

⁴³ Yrwing, 1978 s. 85, Hyenstrand 1989 s. 134–135, Gardell 1986 s. 122–125, Ganse 1990 s. 70, Siltberg, 1993 s. 53.

⁴⁴ Weber [1918]/1983 s. 212–213, Weber [1914]/1987 s. 36, 44–45 Svalastoga 1965/1968 s. 138, Burke 1973 s. 9, Samuelson 1993 s. 30.

De gotländska tingsdomarna hade, vilket redan framkommit i föregående kapitel, makt genom att de samtidigt fungerade som åklagare, domare, upp-
bördsmän och lokalsamhällets politiska företrädare. De var dessutom mate-
riellt sett välmående även om relativt små gårdar också kunde hysa doma-
re.⁴⁵ Det framgår också av samtida dokument att statsmakten ännu i början
av 1600-talet betraktade tingsdomarna som en separat gruppering. I stads-
fästelsen av Gutalagen 1492 framhävs domarens särställning och ännu på
1500-talet gjordes en tydlig åtskillnad mellan domare och övriga bönder.⁴⁶ I
en överflödsförordning från 1606 jämnas exempelvis domarna med präster
och borgerskapet. Borgare, prostar, sockenpräster och domare förbjöds att
bjuda mer än 12 par till bröllop och servera fler än 8 maträtter.⁴⁷ För »allmo-
gen på landsbygden« gäller att man fick bjuda 10 par folk, i två dagar och
bjuda på 6 rätter. Vad gäller förbrytelser mot denna förordning gjordes ock-
så en skillnad mellan domare och gemene man. Domarna skulle böta 50
daler för en eventuell förseelse medan övriga bönder skulle erlägga ett par
oxar och till hospitalet i Visby två tunnor kött.⁴⁸ I superintendenten Hans
Nielsen Strelows gotländska krönika (1633) omtalas domarna som forntida
folkledare och hövdingar. »Dacker, som bode i Rude sogn som var nord-
erguthernis høfding«, i samband med skildringen av inbördeskriget 1288
beskriver Strelow några namngivna folkledare som »adelsmän och hövding-
ar«.⁴⁹

Frågan är om denna grupp utvecklat något eller några av de drag som är
kännetecknande för statusgrupper, och om de därmed var bärare av en del-
vis avvikande kulturell identitet inom den gutniska ethnien?

Arv och blodsband

Statusgrupper anses tendera att göra sina ämbeten ärftliga samtidigt som
man knyter sociala nätverk genom exempelvis giftermålsallianser inom den
egna gruppen. Tidigare forskning har, trots att det uppmärksammats att det
finns en kontinuitet bland vissa gårdsnamn i sammanställningar över got-
ländska domargårdar, inte ansett att domarämbetet varit ärftligt.⁵⁰ Ett ex-
empel på gårdskontinuiteten är den nu försvunna gården Eiste som under
perioden 1412 till 1538 är den enda omnämnda domargården i Eksta ting.
Där bildas dessutom följande förnamnskedja:

⁴⁵ Siltberg 1993 s. 24, Lerbom 2000 s. 166–168.

⁴⁶ Schlyter 1852 s. 226 punkt 31 »om alle dommere«.

⁴⁷ Lemke 1868 s. 497.

⁴⁸ Lemke 1868 s. 498.

⁴⁹ Strelow 1633 s. 130, 145.

⁵⁰ Ganse 1990 s. 70, Yrwing 1991 s. 172.

Jacob Eeste (1412) – Peder Esste (1478) – Jacob Esste (1485–1487) – Peder Esste (1499) – Jacob Eeste (1523) – Nils Eeste (1538)⁵¹

Kontinuiteten förekommer också genom en närmast cyklisk rotation mellan ett begränsat antal gårdar. I Bro ting såg det ut på följande sätt:

Lauks (1380) – Tomase (1408–1412) – Tomase (1485–1487) – Lauks (1511) – Tomase (1516–1535) – Överejse (1545) – Tomase (1561) – Lauks (1578–1587) – Lauks (1601–1611) – Lillfole (1620) – Tomase (1625–1629)

Liknande mönster återfinns i bland andra Banda, Eke, Endre, Garda och Hejde ting, men det finns också ting där dessa typer av kontinuitet inte är lika tydlig. Ett exempel på detta är i Forsa ting där tingsdomargårdarna var betydligt mer geografiskt utspridda.

Klints (1412) – Hangver (1443–1447) – Ytings (1485–1487) – Norrvange (1523) – Otemars (1524) – Stenstugu (1528–1529) – Norrvange (1535–1562) – Skälstade (1585–1586) – Angelbos (1587) – Ire (1600–1620) – Otemars (1622–1639)

Intrycket är trots detta undantag att ämbetet kretsade mellan ett begränsat antal gårdar. Men innebar detta att någon form av släktskap förelåg? Enligt revisionsboken hade hälften av dem som var tingsdomare 1653 efterträtt sina fäder, styv-, svär- eller farfäder⁵² och i ett fall är det klart uttalat att ämbetet hade ärvts i flera generationer. I samband med en ägotvist vid Gotlands norra häradsrätt 1689 kunde rätten utifrån flera dokument som nämns i protokollet klargöra att gården Kyrkebinge i Gothem hade ägts av en tingsdomarsläkt sedan 1400-talets slut.⁵³ Andra källor, bekräftar domstolens uppgifter. Tingsdomarlängden i Lina ting ser ut på följande sätt:

⁵¹ ViLa A:158:2.

⁵² *Banda*: Christen Larsson Ringum – fader Lars (1634–35) (Rb 1653 Mt s. 100, A:158:2). *Burs*: Nils Nilsson Kierna – Svär/styvfader Töger Kierne (Rb 1653 St s. 104, A:158:2). *Dede*: Peder Rasmusson Dede (1610) – far Rasmus Dede (1587), (Rb 1653 Nt s. 16, A:158:2). *Eksta*: Mårten Jacobsson Bjärges – far Jacob Bjärges (1633), (Rb 1653 St s. 73, A:158:2). *Endre*: Rasmus Medebys – farfar Thomas Kyrkebinge (1607–1615), (Rb 1653 Nt s. 30, A:158:2). *Forsa*: Jens Västö – far Jens Otemars (1622–1639), (Rb 1653 Nt s. 69, A:158:2). *Halla*: Hans Persson Sigsarve – far Per Sigsarve (1642), (Rb 1653 Mt s. 63, A:158:2). *Hejde*: Båtel Larsson Tyrvalds – far Lars Tyrvalds (1625–1635), (Rb 1653 Mt s. 83, A:158:2). *Kräklinge*: Jacob Olsson Gartarve – far Olof Gartarve (1615–1648), (Rb 1653 Mt s. 16, A:158:2). *Lummelunds*: Lars Mortensson Lunnebjärs – far Morten Lunnebjärs (1586–1611). (Rb 1653 Nt s. 47, ViLa A:158:2).

⁵³ Felderman u.å. Anteckningar ur Gotlands domböcker rörande Kyrkebinge i Gothem: »Befanns att en vid namn Per Kyrkebinge har varit ägande (...) på samma gård och landsdomare över Gotland, hans son Olof ärvt gården efter sin fader, ock varit tingsdomare. Dess son Thomas, som ock varit tingsdomare, besuttit gården efter sin fader, vars broder var Detlof Olofsson, Rasmus Medebys fader i Ekeby, som än lever, och även varit tingsdomare».

Tablå 2. De gotländska tingsdomarnas relationer inom den egna kretsen

<i>Gård/Socken/Ting</i>	<i>Domargård</i>	<i>Släktskap/sociala relationer</i>
Bjärges/Vallstena/Bäl	1485–1487 1587, 1614	Rasmus Bjärges »närmast släkt« att inlösa Tomase, Lokrume 1666 och Dede, Follingbo 1674
Dede/Follingbo/Dede	1515 1561–1578 1587 1610–1653	Ånka från Kyrkebinge, Gothem, ingift 1665. Rasmus Medebys, Ekeby, »släkt«, 1672. Rasmus Bjärges, Vallstena, »närmast släkt« att inlösa Dede, Follingbo 1674
Gute/Bäl/Bäl	1572–1617	Eskil Röstade, förmyndare, kräver barnpengar i gården 1654–1657. Eskil son till Td Laurids Röstade (1587–1611)
Kvinnegårds/Havdhem	1561–1562	Rasmus Kvinnegårds hustru anspråk på arv i Kierna, Burs (1656)
Hablinge	1648–1653	Peder Medebys ättling till Kyrkebinge-släkten.
Medebys/Ekeby/Endre	1633–1653	Rasmus Medebys, Ekeby »släkt« med Dede 1672
Mulde/Fröjel/Eksta	1587–1619	Christen Ringums, Mästerby, förmyndare 1666
Tomase/Lokrume/Bro	1412/85–1487 1516–1535 1561, 1629	Rasmus Bjärges, Vallstena »närmast släkt« att inlösa Tomase, Lokrume 1666

Källor: SRA: Db 1646–1689, ViLa: Ppb/pgb 1600–1645, Lemke 1868.

Botolf Dune (1412) – Olof Kyrkebinge (1482–1487) – Thomas Kyrkebinge (1511–1514) – Peder Kyrkebinge (1516–1547) – Olof Kyrkebinge (1557–1605) – Thomas Kyrkebinge (1607–1618)⁵⁴

I början av 1600-talet bröts släktkedjan vid Kyrkebinge men ämbetstraditionen fördes vidare genom att en brorson till den siste tingsdomaren vid Kyrkebinge gifte sig med en dotter till tingsdomaren i Endre ting, Peder Medebys i Ekeby, som i sin tur var gift med dottern till tingsdomaren i Dede ting, Peder Dede. Detta förhållande väcker frågan huruvida ämbetet också innefattade släktförbindelser mellan domarfamiljer?

Av tablå 2 framgår att det för det första finns en koppling mellan domargårdar. Exempelvis gäller detta gårdarna Kierna i Burs, Kvinnegårda i Havdhem, Medebys i Ekeby och Dede i Follingbo. Dessutom framträder, vilket kan ses i tablå 3, en koppling mellan domare och det lokala prästerskapet och i viss mån, men inte lika tydligt, med borgerskapet. Herr Niels i Vamlingbo, som avsattes för opposition mot den danska kronan på 1620-talet, hade någon form av koppling till tingsdomargården Kattlunds. Domaren

⁵⁴ ViLa A:158:2.

Tablå 3. Tingsdomarnas sociala relationer till prästerskap, borgerskap och tjänstemän

<i>Gård/Socken/Ting</i>	<i>Domargård</i>	<i>Släktskap/sociala relationer</i>
Bander, Mästerby, Banda Bjärges, Eksta, Eksta	1524–1638 1625–1636 1633–1661	Prästänkan i Alskog kräver barnpengar 1672 efter Lars Bander (Td 1625–1636) Hans Ejstadius, präst i Eksta (1657–1659) förmyndare för dotter till Jacob Bjärges (Td 1633–1638)
Isums, Atlingbo, Hejde	1412–1562	Herr Peder Jacobsen i Fardhem f. Isums i Atlingbo 1570
Gardarve, Fardhem, Hemse	1580–1619	Jacob Gardarve (Td 1580–1619) gift med Elisabet, dotter till Søren Jensen. Präst i Hablingbo och prost i Sudertredingen (1581–1591)
Gartarve, Gammelgarn, Kräklinge	1561–1653	Holger Severini i Dalhem, (1634–1666) »svärfader«. »Släktingar«: Nils Brönsius i Hejde, f. 1596, Rasmus Kræklingius i Kräklingbo, (1645–1683). Olof Nicolai Dalhem † 1692
Kattlunds, Grötlingbo, Eke	1412–1653	Johannes Kattlunds idkar fjärrhandel 1294 Nils Sørensen i Vamlingbo (–1624) givit avkall på Kattlunds före 1668
Kierna, Burs, Burs	1614–1624	Töger Kierne, (ld 1614–1624) bror till Niels Sørensen i Vamlingbo och Povel Sørensen i Grötlingbo. Far Søffren Jensen präst i Hablingbo pastorat. Prost i Sudertredingen. Dansk borgerskap.
Medebys, Ekeby, Endre	1633–1653	Olof Nicolai Hejdus, Dalhem, † 1692, »svärson«.
Röståde, Ekeby, Endre	1578–1611	Johannes Olai Röståde präst i När. f. 1548 † 1632
Lauks, Lokrume, Bro	1380, 1511 1585–1611	Nikles Lauks, borgare i Visby (1370)
Lunnebjärs, Lumme- lunda, Lummelunds	1586–1688	Hamnfogden Peder Grön, † 1649, »svärfader«. Morten Lunnebjärs (Td 1586–1614) betalar hyra för ett stycke jord vid S:t Clemens kyrka, Visby 1611–1614.
Nickarve, Vänge, Halla	1528, 1561 1587, 1640	Fönstergåvor daterade 1593 med länsherren Bildes vapen.

Källor: SRA: Db 1646–1689, ViLa: Pgb/Ppb, Visby hospitals räkenskapsbok 1611–1614, Lemke 1868, GK, Gardell 1986, Wase 1998.

Tablå 4. Medeltida gravhällar över gotländska domare

<i>Text</i>	<i>Daterad</i>	<i>Språk</i>	<i>Bild</i>	<i>Läge</i>
Borvid f.d domare domare i Halla ting och sonen Jacob N N	1200/ 1300	Latin	Ristat kors över vapensköld med bomärke	Koret i Halla kyrka
	1300-tal	?	Ristad pil	Stenkyrka kyrkogård, fragment
Hallvid Sägby	1330	Latin	Saknas	Altaret Källunge kyrka
Botlef [Fride] och hustrun Butvi	1342	Latin	Man och kvinna med knäppta händer	Lojsta kyrkogård 1799
Gervid Lauks	1380	Latin	Bomärke i Vapensköld	Vid predikstolen i Lokrume kyrka år 1800
Johannes Isum	1470	Latin	Bomärke	Atlingbo kyrka utanför södra långhusportalen

Källor: GR I–II; Hilfeling I–II, Lindström 1895, GK; Lerbom, Fältanteckningar.

Jacob Gardarve i Fardhem hade gift sig med en prästdotter på 1500-talet och prästen i Lau och När, Olai Röstäde, betonade med sitt namn att han var bror, eller möjligen sväger med tingsdomaren Laurids Röstäde i Ekeby.

Döden skiljer dem åt?

Kontinuiteten, både ifråga om namnformer som i fallet Eiste, den cykliska rotationen mellan ett snävt antal gårdar, och släktskapsuppgifterna tyder alltså på att en väsentlig ingrediens i vad som betecknar en statusgrupp, nämligen släktskapsnätverk och sociala relationer, förelåg bland tingsdomarna. Frågan är om de också manifesterade sig på andra sätt, genom till exempel särskiljande sedvänjor, klädedräkter och språk?

Det finns sex bevarade medeltida gravhällar över domare. Fyra av dessa är, vilket framgår av tablå 4, daterade. Samtliga texter utom en, där texten idag saknas men utifrån en inristad pil har antagits vara en domargrav, är på latin. Inskriptionerna är i regel kortfattade men framhäver samtliga utom en, att den avlidne varit domare. De bär också vanligtvis någon sorts utsmäckning. Tre av dem har vapensköldar som inramar gårdens bomärke. Stenen över Botolf Fride i Lojsta, är smyckad med en bild av en man och en kvinna med knäppta händer stående i en portal.⁵⁵

⁵⁵ Undantaget gäller Johannes Isums i Atlingbo, död 1470, som troligen är identisk med landsdomaren Jon Isums som 1454 utfärdade en fullmakt rörande Gotenhof, som var gutarnas handelsgård i Novgorod. Se GK *Hejde setting* s. 122.

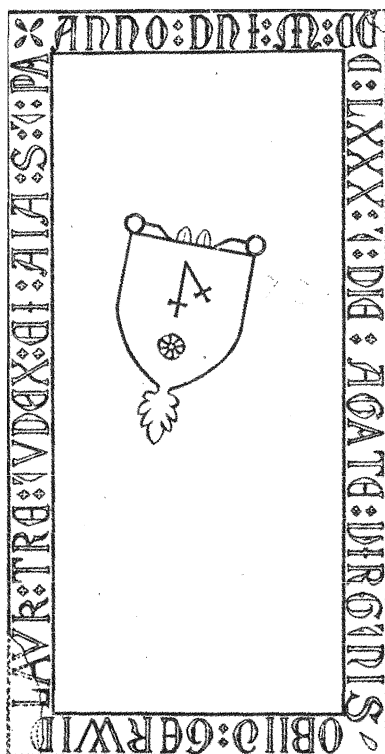

Bild 5.
Gravsten över landsdomare Gervid Lauks, död 1380. Teckning: Johan Fardelin. (GK *Kyrkor i Bro ting* s. 353)

Det är svårt att avgöra den tidigast kända placeringen i förhållande till kyrkan. Två av de medeltida stenarna ligger förmodligen på sin ursprungliga plats. Det gäller Botvid i Halla och Hallvid Sägby i Källunge som är placerade i koret respektive vid altaret. En tredje sten, över landsdomaren Gervid Lauks i Lokrume, som idag är uppställd utomhus, har förmodligen varit placerad inne i kyrkan. (Bild 5.)

Från 1500-talet och 1600-talets första hälft finns det också sex bevarade domargravar. De är textade på danska och har ibland något mer fyllda biografier över den avlidne. Ett exempel utgörs av Laurids Hemmunds gravsten från 1604 som är belägen mitt i Hablingbo kyrka.

Her ligger begråvit erlig oc velagt mand salig Lauritz Hemmunds dene kirkis forstandere udi 43 aar hvilken som en retvis siettingsdomer udi 27 aar oc med ære vært landsdommer udi 22 aar oc efter (...) i sitt egtenskab udi 45 aar avlet 13 børn.⁵⁶

⁵⁶ Lerbom, Fältanteckningar från Hablingbo kyrka juni 1999.

Tablå 5. Tidigmoderna gravhällar över gotländska domare

<i>Text</i>	<i>Datering</i>	<i>Språk</i>	<i>Symbol/bild</i>	<i>Läge</i>
Peder Nickarve	1528	Danska	Processionskors	Vänge kyrkogård före 1949 nu i koret
Peder Mallgards	1558	Danska	Mansfigur med mindre man på bålen	Uppställd på Levide kyrkogård
Hillebrand Kauparve	1601	Danska	Vapensköld med initialer	Grötlingbo kyrka, långhuset
Laurids Hemmunds	1604	Danska	Vapensköld med bomärke	Hablingbo kyrka, koret
Olof Kattlunds	1644	Danska	?	Grötlingbo kyrka,
Jon Hässelby	1652	Danska	?	Utanför långhusporten vid Linde kyrka

Källor: GR I–II, Hilfeling I–II, Lindström 1895, GK; Lerbom, Fältanteckningar.

Flera av de tidigmoderna hällarna bär symboler av olika slag. Tre av domargravarna är försedda med vapensköldar med initialer och bomärken. En, över Peder Mallgards i Levide, är smyckad med en stor mansfigur med en mindre figur ristad på bålen. (Tablå 5)

De tidigmoderna hällarnas ursprungliga placeringar, är liksom de medeltida, osäkra. Tre av dem ligger förmodligen på sin ursprungliga plats. Det gäller Hillebrand Kauparve och Olof Kattlunds i Grötlingbo samt Laurids Hemmunds i Hablingbo vilka samtliga är placerade inne i kyrkan.

Förutom de tolv medeltida och tidigmoderna domargravarna finns det ett antal inskriptioner som trots att de inte minner om domare ändå kan knytas indirekt till denna grupp. (Tablå 6) Tre av dessa är medeltida. En är med stor sannolikhet lagd över en hustru till en domare, medan de två andra, Sägby i Källunge och Kyrkebinge i Gothem, har tidsmässigt nära koppling till kända domargårdar. Även dessa har latinsk text. De bär samtliga utsmyckningar och bilder. Två av dem, lagda över Botvids hustru Hallingis i Halla och Gangvid Sägby, återfinns dessutom vid altaret.

Från tidigmodern tid kan ett större antal gravstenar och andra typer av inskriptioner från 1500- och 1600-talen med större säkerhet kopplas samman med tingsdomarna. De utgörs av gravstenar och inskriptioner som uttalat, eller indirekt, rör släktingar till domare. Framför allt är det epitafier över hustrur, söner eller svärföräldrar till domare. Språket är nu danska men symbolerna i form av vapensköldar med initialer eller bomärken finns kvar i ett par fall. I ett fall rör det sig om ett processionskors och i ett fall om en ristad mansfigur.

Tablå 6. Medeltida och tidigmoderna inskriptioner med anknytning till tingsdomare

<i>Kyrka</i>	<i>År</i>	<i>Språk</i>	<i>Text</i>	<i>Bild</i>	<i>Kommentar</i>
Atlingbo	1568	Runor	Jacob Isums	Rödkrita på portal	Johannes Isums, Td (1454–70) Peder Isums, Td (1485–87) Laurids Isums, Td (1511–62)
Bäl	1628	Danska	Olle och Anna Gane	Epitafium	Jens Ganes svärföräldrar Td (1635–1668)
	1657	Danska	Margareta Olsdotter †		make Jens Gane Td (1635–1668)
Fardhem	1586	Danska	Elisabeth Herr Sörens dotter Jacob Gardaves fru	Vapensköld med initialer	Jacob Gardaves, Td (1580–1619)
Gothem	1404	Latin	Olof Kyrkebinge	Bomärke vapensköld	Bomärket anv. av domare vid Kyrkebinge (1482–1619)
Grötlingbo	1566	Danska	Klaus Kauparves son Liffrid †		Båtel Kauparve, Td (ca. 1545). Hillebrand Kauparve, Td (1589–1601)
	1579	Danska	Jacob och Kirstin Kattlunds		son/svärson Laurids, Td (1577–87)
	1658	Danska	Else Mickelsdotter †		Olof Kattlunds Td (1628–1644), make
Halla	1200/1300	Latin	Hallingis	Latinskt kors	Samma bomärke som på graven över Td Botvid, Halla (Jfr. tablå 4)
Källunge	1316	Latin	Gangvid, Ömund Sägby	Pojke med rakad huvudskål	Gravhäll över Hallvid Sägby 1330. Hällarna
Levide	1630	Danska	Rasmus Hässelby †	Text under vapensköld	placerade bredvid varandra far, Jon Hässelby Sd (1619–1652)
Lummelunda	1623	Danska	Barbara Lundebjärs	Vapensköld intitaler och bomärke	Laurits Lunnebjärs, Td (1617–1672)
	1630	Danska	Malena Lundebjärs	–”–	–”–
	1662	Danska	Anne Lundebjärs	–”–	–”–
När	1632	Danska	Herr Johannes Olai Röstede †		bror/svåger till Laurids Röstade. Td (1587–1619)
Vänge	1546	Runor	Jacob Nickarve	Målning kyrkvägg	Peder Nickarve, Td (1528) Olof Nickarve, Td(1561/1562), Peder Nickarve, Td(1587)

Källor: GR I–II, Hilfeling I–II, Lindström 1895, GK; Lerbom, Fältanteckningar.

Tablå 7. Möjliga domare/lärda men ej präster/företrädare för Gotland:

<i>Kyrka</i>	<i>År</i>	<i>Språk</i>	<i>Text</i>	<i>Bild</i>	<i>Kommentar</i>
Stenkyrka	1200	Latin	Licnatus Stenstugu	Saknas	Har kopplats samman med Likkair som företrädde Got- land i Artlenburgfördraget 1161
Vall	odat.	Latin	Peder Harding	Vapensköld Agnus Dei »En klippa bland sitt folk«.	Omnämnd av Strelow (1633) som bondeledare 1288
Dalhem	1300-t	Latin	Olof Viderkyrko och dotter	Mansfigur med Krona hållande uppslagen bok Vid mannens sida Kvinnofigur med korslagda händer	Boken en lagbok?

Källor: Hilfeling I–II, Lindström 1895, GK *Kyrkorna i Lummelunds ting* s. 42–43.

Slutligen finns det tre stenar, som presenteras i tablå 7, som möjligen kan kopplas till någon form av företrädare för ön eller åtminstone världsligt lärda personer utan att de direkt uttalar att det är fråga om tingsdomare. De är textade på latin, två av dem har bevarade utsmyckningar. Den ena av dessa hållar är ett omtalat fall i litteraturen. Det rör sig om gravhällen över Peder Hardings i Vall med en rikt smyckad vapensköld som bärs upp av ett agnus dei bärande en fana. Enligt den latinska inskriptionen uppges Hardings ha varit »en klippa för sitt folk«.

Domarna har i likhet med prästerskapet åtminstone under medeltiden skiljt ut sig från den folkliga seden att manifestera sig med runinskrifter genom användandet av latin. Men domarna och deras anförvanter var inte de enda bönder som manifesterat sig på latin under medeltiden. Av tabell 20 (s. 172) framgår det att det finns ett antal latinska inskriptioner där någon koppling till domargruppen inte är klart uttryckt. Vilka är då dessa?

Kanske har vi helt enkelt att göra med en grupp förmögna bönder som velat efterlikna prästerna och domarna? Jag menar att så inte är fallet. Från gården Snoder i Sproge, Gotlands största gård på 1600-talet, finns det tre medeltida gravhällar bevarade, samtliga med runor.⁵⁷ En donation i form av en medeltida påkostad ljuskrona i Väte kyrka, indikerar att givaren var förmögen. På kronan har han låtit texta, inte på latin, utan med runor:

⁵⁷ GR I s. 93, plansch 27, 28, nr. 66, s. 103.

+ iuan : i : grenium : han : gaf : þisa : krunnu : fyrst : guði : ok : uari : ffru
: ok : þairi : helhu : kirkiu : senni : sial : til : þarfa : ok : sið(a) (...)

Johan Gräne gav denna krona först till Gud och vår fru och den heliga kyrkan
sin själ till gagn.

Detsamma gäller troligen också en donation av ett rikt ornamenterat sakraments-skåp, daterat till 1300-talet, i Vall kyrka som Olof [Hemundarve] låtit göra till minne av sina tre barn. Också här manifesteras donationen på gutniska med runor.⁵⁸ Men varför går det då en skiljelinje inom det gotländska bondesamhället när det gäller användningen av språk?

Välstånd tycks inte vara entydigt sammankopplat med användandet av latin på de gotländska gravhällarna. Det förefaller istället som om de latinska texterna syftar till att symbolisera någon form av lärdom hos den avlidne, det vill säga domarnas världsliga lärdom, i form av lagkunnighet, och prästernas andliga lärdom, som uttolkare och bärare av Guds ord.

Intressant är dock den inre spänning som finns i texterna hos både domare och präster genom att man med latinet markerar ett avståndstagande från det folkliga samtidigt som den lokala förankringen, uttryckt i exempelvis härkomstbinamn, betonas. Därför skulle jag våga mig på hypotesen att samtliga gravtexter på latin rörande bönder i själva verket har någon form av koppling till prästerskapet, till domarna eller till båda grupperna.

Sammanfattande diskussion

Det medeltida gotländska bondesamhället kan betraktas som en *ethnie*, det vill säga som ett kulturellt kollektiv sammanbundet av föreställningar om ett gemensamt ursprung, ett gemensamt språk och historia. Detta manifesteras inte bara i Gutalagen och Gutasagan utan även symboliskt och språkligt i de många landsbygdskyrkorna. Men inom denna *ethnie* har det funnits sociala skillnader som inte enbart berodde på ekonomisk skiktning. Inom *ethnien* framträder en statusgrupp som är identisk med tingsdomarfamiljerna och prästerskapet.

De gotländska tingsdomarna var välmående, de innehade makt och de hade utvecklat flera drag som anses utmärkande för statusgrupper. De manifesterade sig symboliskt på ett delvis avvikande sätt och deras ämbeten blev i stor utsträckning ärftliga. Tingsdomarna bör därför betraktas som en klart profilerad lokal elit som utvecklat en gruppidentitet som statusgrupp. Intressanta är också de tecken på släktnätverk mellan domare och prästerskap som kan skönjas. Möjligen skall man inte se domarna som en avskild

⁵⁸ GR II s. 107, s. 195–197, se även GK *Kyrkor i Halla ting* s. 80, fig. 88.

grupp utan domare och präster som tillsammans utgörande en kulturell elit inom den gutniska ethnien.

Men varför hade denna elitgruppering vuxit fram? Vilka var förutsättningarna för denna lokala elits samhällsställning? Förklaringen ligger förmodligen i både yttre och inre faktorer. En inre faktor kan vara av rent praktiskt slag. I en muntlig rättskultur har förmågan att hantera minnesbaserade och ofta komplicerade kunskapsmängder varit nödvändig. Denna kunskap har, kanske inte alltid, men troligtvis ofta, förts över mellan generationer, till söner, svärsöner, eller andra nära släktingar.

En yttre faktor var frånvaron av en stark stat. Antropologen Eric Wolf menar att när en övergripande maktstruktur, till exempel en stat, försvagas förlorar vissa sociala interna band i ett bondesamhälle sin roll som en mot yttrevärlden sammanhållande strategi. I det maktvakuum som då uppstår kan en klass av besuttna bönder som gynnar sig själva på de svagares bekostnad träda fram. Bondesamhällen är alltså, enligt Wolf, egalitära endast när de står i någon form av underordnat förhållande till en yttre maktstruktur.⁵⁹ Detta kan kontrasteras mot kommunalismbegreppet i Blickles tappning som alltså innebär att det är frånvaron av en övergripande maktstruktur, i hans fall feodalismen, som gör att det utvecklas egalitära organisationsformer lokalt.⁶⁰

Att staten ännu på 1500-talet hade ett begränsat inflytande över Gotland var förmodligen en av förutsättningarna för tingsdomarnas maktställning men inte riktigt som Wolf menar. Bondesamhället var onekligen ekonomiskt skiktat på medeltiden men så var fallet även när staten var som starkast i slutet av 1600-talet. Exemplet Gotland visar istället att social skiktning inom ett bondesamhälle med en svag eller frånvarande statsmakt inte, som Wolf menar, alltid behöver följa ett materiellt mönster, där välmående bönder gör sig än rikare genom att ta kontroll över rättsväsende och skatteuppbörd. Istället ser vi här hur den sociala differentieringen tar andra vägar. Skiktningen går då inte i första hand, även om denna faktor givetvis har betydelse, vid dikotomin »rik« och »fattig«, utan i minst lika hög grad vid mellan »lärdd« och »olärdd«.

Den tydliga förekomsten av en lokal elit inom bondesamhället gör att man i fallet Gotland delvis måste ifrågasätta den generalisering av det nordiska bondesamhället som politiskt egalitärt vilken tidigare forskning tenderat att göra. Ett bondesamhälle med en liten grupp individer som innehar sina ämbeten på livstid, som är besläktade med varandra och har en samlad makt i både juridiska, administrativa och politiska ärenden kan knappast betecknas som politiskt egalitärt. Tingsdomarna har av allt att döma, vilket

⁵⁹ Wolf 1966/1971 s. 25–32.

⁶⁰ Blickle 1986 s. 242.

också är Carl Johan Gardells synsätt, tillsammans med prästerskapet utgjort kärnan i en lärd lokal elit med ett betydande inflytande, genom sitt tolkningsföreträdande i fråga om ett par av dåtidens fundamentala sammanhållande samhällsfaktorer, lagen och Guds ord.

I och med statsmaktens starkare grepp över ön drogs dock tingsdomarämbetet, som visats i kapitel 2, alltmer in i den växande statsbyråkratin för att under 1600-talets andra hälft helt och hållet bli en del av den. Därmed förlorade domarna betydande delar av sin maktställning. Prästerna knöts samtidigt närmare staten genom reformationen och inrättandet av Visby stift 1572. I statens ögon var domar- och prästoligarkin inte en grupp som man, när staten väl etablerat sig permanent på ön, längre behövde ta hänsyn till.

8. Rikets vardagliga förkroppsligande

Hur påverkades den gutniska ethnien av att inte bara inkorporeras i ett kungarike utan dessutom skifta rikstillhörighet? Att analysera kollektivt identitetsskapande görs enligt Fredrik Barth via tre analytiska nivåer. En analys på mikronivå innebär en studie av individernas vardagliga interaktion med andra individer, hur de därigenom skapar erfarenheter som leder till identitetsskapande. Barth menar vidare att »begränsningar och parametrar» på denna nivå kan härledas från andra nivåer men »flyter samman i en upplevd kontext i varje individs aktivitet och tolkningar». Till mikronivån är därför en form av mellannivå knuten. I detta fält agerar vad Barth kallar »entreprenörer» med hjälp av ledarskap och retorik. Genom dessa etableras stereotyper och sätter »gemenskaper i rörelse». Han syftar då på att vissa tongivande grupper och individer i vardagen på olika sätt formulerar de föreställda gemenskapernas gränser. Också här har Barth beröringspunkter med Smith som menar att det han kallar laterala ethnier byggs av någon form av andlig och världslig elit.¹

För det tredje talar Barth om en makronivå vilket syftar på statlig politik mot etniska grupperingar i form av exempelvis byråkratisering och ideologisk påverkan. Han betonar dock att dessa nivåer inte är åtskilda utan är tänkta att i första hand utgöra analytiska verktyg för att studera en grupps kollektiva identitets former och förändring.²

Jag kommer i det följande att närmare undersöka de gotländska förhållandena med utgångspunkt i Barths nivåer. Inledningsvis analyseras hur överhetens »Gotlandsdiskurs» såg ut och förändrades över tid. Därefter undersöks på vilket sätt Gotlands rikstillhörighet artikulerades lokalt av och genom entreprenörer, men också hur bönderna själva agerade i denna kontext.

Man kan grovt sett dela in entreprenörerna på Gotland i två grupper: prästerskapet och de efter hand allt talrikare ämbetsmännen. Frågan är alltså på vilket sätt de agerade samt hur och i vilka sammanhang de artikulerade det »svenska» och det »danska» i lokalsamhället.

Det är också viktigt att försöka definiera vilka lokala rum som entreprenörer och bönder agerade inom. Svend Amundsen-Bugge har lyft fram kyrkorummets funktion som identitetsskapande och identitetsartikulerande arena. Det är en arena som uttrycker församlingens biografiska förlopp i

¹ Smith 1991 s. 38–39.

² Barth 1994 s. 183–184.

form av gravminnen och inskriptioner som berättar om grupper och individers livsförlopp. Men kyrkorummet är också en mötesplats för identitetsrelationer med anknytning inte bara till den lokala historien utan också till bredare religiösa och världsliga sammanhang. Här formuleras också, genom bilder av präster och kungar, genom predikningar och påbud, en världslig förbindelse.³

Amundsen-Bugges resonemang går att föra över även på ett mer världsligt rum, nämligen till tinget. Rättegångarna var, som till exempel Erling Sandmo diskuterat, den plats där, i lösningen av konflikter, muntliga berättelser artikulerades och diskuterades offentligt. Tingen var den plats där olika berättelser om det förflutna och det nuvarande möttes.⁴ Tingen och kyrkan är alltså, menar jag, de centrala lokala rummen i den mikronivå som Barth talar om. Vi skall dock börja på »makro-nivån«, det vill säga hur överheten talade om och till Gotland och gotlänningarna, och hur detta tal förändrades över tid.

Gotland i propaganda och historieskrivning

Gotland kom tillsammans med Skånelandskapen att bli ett slagträ i den litterära »kamp« mellan Danmark och Sverige som växte fram ur senmedeltidens politiska strider. Det var en strid som fördes i politisk retorik, propaganda och historieskrivning. Här ingick föreställningar om ett gemensamt mytiskt ursprung, ett gemensamt språk och så småningom topografiska skildringar.⁵ Det är utan tvekan som Harald Gustafsson uttryckt det att »statsbildning och mytbildning« gick hand i hand.⁶

Gustav Vasa förde fram ständiga krav på de östdanska landsdelarnas återlämnande till, vad han menade var, deras rätta rike. Skåne och Gotland hade, menade kungen, sedan urminnes tid varit naturliga delar av Sverige men av olyckliga historiska omständigheter och på grund av omvärldens svekfullhet kommit under dansk kontroll. Brömsebroförbundet mellan Sverige och Danmark (1541) innebar visserligen fred mellan rikena och ett biläggande av de territoriella anspråken men med Gotland gjordes undantag, frågan sköts upp till framtida förhandlingar.⁷ I sitt testamente påminde Gustav Vasa sina arvingar om att de inte fick glömma anspråken på de territorier som rättmätigt tillhörde det svenska riket och i hans begravningsståg bars ett standar med Gotlands vapen som ett symboliskt anspråk på ön.⁸

³ Amundsen-Bugge 2001 s. 46–50.

⁴ Sandmo 1999 s. 263–264, 271.

⁵ Bohman 1990 s. 10–11, Ilsoe 1991 s. 27–31, 35–38, 51–53, 57–66, Skovgaard Petersen 1993 s. 114–120.

⁶ Gustafsson 2000a s. 310.

⁷ För en översiktlig presentation av Brömsebroförbundet se Gustafsson 2000a s. 270–273.

⁸ Eng 2001 s. 105.

Gustav Vasas påstådda danskhet har dock förmodligen överdrivits av eftervärlden. Hans polemik riktade sig snarare mot Christian II och katolicismen än mot Danmark. Det var, vilket Lars Olof Larsson lyfter fram i sin biografi över kungen, först i slutet av 1550-talet som kungen uttryckligen påbjöd att danskfientlig propaganda skulle offentliggöras i de svenska kyrkorna.⁹

Gustav Vasas föreställningsvärld var förankrad i samtida historieskrivning. Olaus Magnus berörde frågan i sin historia om de nordiska folken (1555). Han stödde sig på medeltida krönikor och dokument som under 1400-talet hade börjat samlas in av statsledningarna i både Danmark och Sverige för att legitimera anspråk på omstridda gränsområden. Han påpekade att det var drottning Margareta som återvunnit Gotland till Sverige. Dessutom hade ingen mindre än Saxo Grammaticus visat att ön »utan tvekan« tillhörde Sverige. Skälen till detta var många men han lyfte särskilt fram att det mellan de svenska och gotländska folken alltid »härskat samma språk, lagar, sedvänjor, samt likhet och släktskap i folklynne«, det vill säga en förmodat kulturell gemenskap. Att ön dessutom hade kristnats av biskopen i Linköping och fortfarande var knuten dit var ytterligare ett tungt vägande argument.¹⁰

Anspråken på Gotland förekom inte bara i den svenska historieskrivningen. Det uppstod tidigt en polemik mellan danska och svenska lärda som först och främst gällde deras respektive folks ursprung. Striden stod främst om goternas urhem, men även territoriella anspråk vävdes samman med dessa mytologiska föreställningar. Det rörde sig alltså om en inte alltid klar gränsdragning mellan politik och myt. Det mytologiska inslaget märks framförallt hos Claus Lyschander som i sin »Danske Kongers Slectebog« (1622) återger teorier som formulerats av lärda danska kretsar på 1500-talet, i polemik mot Olaus Magnus. Han menade att det var cimbrerna, danskarnas urfäder, som upptäckt och befolkat Gotland.

Den danske rikskanslern och rikshistoriografen Arild Huitfeldt argumenterade i sin »Danmarks Rigis Krønike« (1596–1604) ingående för Gotlands tillhörighet till det danska riket. I skildringen av Valdemar Atterdags intagande av ön och dess efterspel blir detta tydligt. Här framhålls att Atterdag beviljade:

Visby alle deris privilegier oc friheder de för haffde hafft item forunte dem at haffue slig frihed udi Danmarck oc udi Førstendommen som andre hans undersaatte vdi Danske stæder haffue. Sammeledis att bruge deris gods fellig udi riget.¹¹

⁹ Larsson 2002 s. 337–338.

¹⁰ Magnus II s. 115.

¹¹ Huitfeldt 1598–1604/1652 s. 525.

Visby fick alltså behålla sina privilegier och var därmed precis som alla andra städer i det danska riket. Huitfeldts sista kommentar rörande Gotland är belysande för hans sätt att argumentera. Han avslutar sin tämligen långa sammanfattning om öns historia med orden:

In summa, huad det Land Gotland belanger, da giøris nu icke i behoff videre at Disputere der om, thi udi den Stetinske Fordrag er det de Danske aldelis effterlat.¹²

De danska landförlusterna under 1600-talet kom också att sätta spår i den samtida propagandan. Det svenska riksrådet anspelade i sina diskussioner på de gamla svenska kraven på ön. I augusti 1644 underströk till exempel Axel Oxenstierna att Gotland var en landsända som svenskarnas förfäder sedan gammalt »högt hade eftertraktat«. Riksdrotsen Per Brahe framhöll exempelvis vid två tillfällen under 1645, att ön »av ålder legat under det svenska riket« och i ett brev ställt till Gotlands förste svenske landshövding Ulfsparre i april 1646 uttryckte Kristina själv synsättet genom att påminna om att ön:

Genom Guds milde försyn och bistånd förmedels sitt gjorde och upprättade fredsfördrag med Danmark efter så lång tids förlopp åter kommit till oss och under Sveriges Krono.¹³

En tydlig dansk revanschism kan skönjas på flera olika nivåer, framförallt inför det skånska kriget. I Jens Wolfs »Encomion Daniæ« (1654) finns vid sidan av en topografisk beskrivning också en historieskildring av Gotland med antydningar om att det svenska innehavet av ön sågs som tillfälligt. Wolf skrev bland annat att vad »Herren hafver tagit, Herren kand gifve igien«.¹⁴

I slutet av 1660-talet återinförde Fredrik III bland annat Gotlands och Ösels vapenmärken i sin huvudsköld och när ön ockuperades i maj 1676 var det inte bara amiralen Niels Juel som i sin loggbok tackade Gud för öns återbördande.¹⁵ I Danmark slogs medaljer och det trycktes också hyllningsdikter till minne av händelsen. Ett kopparstick föreställande Gotland följde med som bilaga till Extraordinarie Maanedlige Relationer i Maj 1676 och där återges texten på de medaljer som slogs till minne av erövringen. Texten lyder »Ad domnium Patriamque Redit« (Lammet som vänder tillbaka till

¹² Huitfeldt 1598–1604/1652 s. 1280–1281.

¹³ SRP X s. 590, SRP XI s. 124–125, 185. Citatet från Lk DI:1 s. 5. Se även Gislestam 1995 s. 132–133.

¹⁴ Isager & Lassen 1995 s. 25 och not 24 s. 92–93, originalet i Wolf 1654 s. 692.

¹⁵ Fabricius II s. 249, DRA: Søetaten: Admiral Niels Jules kopiebog notiser för den 30 april 1676.

Bild 6.

Illustration till Thomas Kingos hyllningsdikt angående erövringen av Gotland 1676.
(Lektor Åke G. Sjöbergs bibliotek, Visby)

sin herre och sitt fädernesland).¹⁶ Ett av de patriotiska poemen var författat av Thomas Kingo. På ett kopparstick som visar den danska flottan stävande mot Gotland berättar överskriften att:

Alt dette er af Himmelen. Jeg fandt det Lam som vaar borte. Stundum lam og stundum Løwe. Guthiland igienvundet Anno 1676 d. 1 may.

I en av hyllningsdiktens fraser anspelade sedan Kingo på gotlänningarnas förmenta mottagande av sin nygamla överhet:

De Gullands landmænd da med hiertens glæde komme/ Og glædis ved den lydd udaf dend Danske Tromme/ De din monarke haand vil gjerne kysse paa/ Gud lade dem og Dig saa sandt ald lykke faae.¹⁷

Den 13 maj 1676 utgick en skrivelse till samtliga biskopar i Danmark och Norge om att det var kungens:

allernaadigste willie oc befalling er at du dend anordning gjører at af alle predichstolene i dit dig anbetrode stift tacksigelse göris for at Gud Allermegtigste voris krigs naabo endnu ydermeere saaledis hafuer velsignet at Gulland igjen under voris regering kommen er.¹⁸

Men det var inte bara danskarna som i 1600-talets historieskrivning ägnade sig åt Gotlandsfrågan. Temat levde kvar i den svenska historieskrivningen trots att öns tillhörighet en gång för alla fastställdes i och med freden i Lund (1679). Johan Hadorphs förord till den första tryckta utgåvan av Gutalagen (1687) är en polemisk vidräkning med den danska historieskrivningen i sann göticistisk anda. Enligt Hadorph var det inte cimbrerna som befolkat Gotland utan östgötarna. Detta bevisade han genom att koppla samman runstenar med Gutasagan samt genom att presentera runinskrifter som enligt Hadorphs tolkning omnämnde namnet Tjelvar.¹⁹

Gotlänningarna i överhetens tilltal

Men hur fördes då den politiska retorikens, historieskrivningens och propagandans »danskhet« respektive »svenskhet« ut i de lokalsamhällen överheten gjorde anspråk på? Den äldsta kända distinktionen av gutarna som ett särskilt folk återfinns i det så kallade Artlenburgfördraget (1161). Traktaten till-

¹⁶ Isager & Lassen 1995 s. 35–36.

¹⁷ Medaljerna, dikten och illustrationen även avbildade i Arfwidsson Bäck 1980 s. 39, 44–45.

¹⁸ ViLa A:222:4 s. 279.

¹⁹ Sjöberg 1974b s. 58–61.

erkänner gutarna fred och rättigheter inom Lübecks maktsfär. Några anspråk mer än att Lübeckarna skall omfattas av motsvarande fred och rättvisa görs inte.²⁰ Traktaten är en överenskommelse mellan två politiska subjekt som jämställs politiskt och ekonomiskt. Ett annat uttryck för överhetens syn på öns status återfinns i det så kallade biskopsbrevet utfärdat i Lunds stift i början av 1220-talet där det hävdas att:

Så kommer det sig att liksom ön Gotland genom en lång havssträcka skiljer sig från andra länder, så skilja sig dess inbyggare i hög grad från andra folk i fråga om stadgag lag och sedvanerätt, såväl den världsliga som den andliga.²¹

I ett avtal med den svenske kungen och staden Visby 1344 adresseras ön och dess befolkning som »Seniores et communitati terre Gotlandie«, vilket betyder ungefär »de äldste och landet Gotlands menighet«. I ett skatteavtal mellan Erik av Pommern och Gotlands landsbygd 1412 är formuleringen liknande, »prostar, domare och all allmoge som bygga och bo på Gotland«.²² Texterna gör inga direkt uttalade politiska och kulturella anspråk på ön.

Den medeltida kategoriseringen av Gotland och bondemenigheten betonade alltså genomgående öns status som en politisk och rättslig fristående enhet. Men under 1400-talet börjar ett nytt språkbruk delvis tränga fram. I det så kallade hyllningsbrevet till Karl Knutsson Bonde från 1449 kategoriseras visserligen Gotland som en fristående enhet och dess befolkning som uppdelad i tre sociala grupperingar, prostar, domare och bönder, men texten som av allt att döma är dikterad av Karl Knutssons representanter på ön, innehåller dessutom följande passage »for thy wii kännumps thet, at thetta fornämpda Gottland fordumdags Sweriges crone medh rätta til hawer hört, äpter thy som waer cronica oppenbarligen bewiiser och betyger«.

Detta var av allt att döma en replik på det krav som den nyvalde unionskungen Christian I året innan ställt i ett brev till Karl Knutsson att dra sig tillbaka från Gotland eftersom ön enligt hans mening »medh rættho hörir vnder kronen aff Danmarke«.²³ Från och med 1400-talets mitt förändrades överhetens »Gotlandsdiskurs« markant. I kung Hans stadsfästelse av Gutalagen 1492 är denna omsvängning mycket tydlig. Redan i ingressen slås det fast att »Effterdj at wor kiere Almwe och vndersotte paa wort och Kronens land Gulland ære begærende, att the motte fange en beschreffuen logh aff oss«.²⁴

²⁰ Bäärnhielm 1983 s. 455–459.

²¹ Citatet efter Kyhlberg 1991 s. 269.

²² Ganse 1990 s. 68, 71.

²³ Yrwing 1978 s. 56–57.

²⁴ CRD s. 219.

Förutom denna retoriska benämning av det gotländska folket som undersåtar gjordes flera tillägg i lagtexten. Av trettio två punkter som lades till eller utökades i lagen stipulerades nu böter till kungen i tjugoåtta. Detta kan exemplifieras med kapitel 19 »af sarum« (om sår), där det i den äldre lagtexten, efter en omständlig genomgång av olika sårtyper och grader av våld, enbart omtalas böternas storlek och till vilka de skulle betalas, käranden eller som exempelvis i kapitlets 36 paragraf, till »folket«, det vill säga till landstinget. I kung Hans stadsfästelsebrev anges däremot att vissa böter för sårsmål skulle betalas till kungen.²⁵ Dessutom tillfördes i punkt 27 ett helt nytt kapitel som handlar om »opreisning emod danmarckis Krone«.²⁶

Vad kungamakten gjorde var alltså att placera sig själv i lagtexten samt att retoriskt knyta till sig ön som »sin« samt gotlänningarna som »sina undersåtar«. Epitetet undersåtar och benämmandet av ön som tillhörig det danska riket blev från 1400-talet en fast retorisk figur i officiella skrivelser riktade till eller i förhandlingar om ön. I recessen 1537 kallas ön kungens och kronans och den är bebodd av »wore vndersotte och Jndbyggere« som till »wor fuldmectige statholder« är förpliktade till tro, hörsamhet och underdå-nighet.²⁷ Exempelen kan mångfaldigas. I ett öppet brev daterat den 1 juli 1561 till länsherren på Visborg talas det om »Vort slot Visborg paa vort land Gotland (...) met vore undersotte mennige landsens indbyggere«. I april 1577 tilltalades de som »vore undersotte, bønder och menige almue paa vort land Gotland«. I ett brev om hur tullen skulle uppbäras riktades tilltalet till »vort land Gotland« och »vore vndersotte«. Kommissionsresolutionen från 1618 anges också vara upprättad »på hans Majt:s land Gulland« med »landsens inbyggare som menige allmoge« samtycke.²⁸ I brev direkt riktade till Gotland knöts ön retoriskt till Danmark på nya sätt som i ett brev daterat 1566 och utsänt till både borgare och bönder på Gotland, där de tackades för sitt stöd under det pågående sjuårskriget.²⁹

Det förändrade tilltalet i de kungliga breven var inte något som enbart riktade sig till Gotland. Ser man till det danska riket som en helhet visar det sig att benämmandet av och tilltalet till befolkningen i Danmark genomgick en intressant språklig förändringsprocess. Christian I (1447–1481) tilltalade borgare och bönder i riket utan inslag av epitet och prefix och med en form av vänskapsretorik. I juli 1460 hälsades bönderna i Varbergs län med orden »Vi Cristiern Konge hilser eder Bønder og mene Almue som boer i Wordbergs Len«.³⁰ Tretton år senare tilltalade han med en liknande formulering

²⁵ GL s. 37–45, CRD s. 221.

²⁶ CRD s. 220–227.

²⁷ CRD s. 227.

²⁸ CCD I. s. 160, CCD II s. 55, CCD II s. 381, HSH:30 1849 s. 359.

²⁹ Dk 15660201 vol. 4 s. 9.

³⁰ RRD:1162 14600702.

»alle vore Købstadmænd, Bønder og mene Almue som boer i Wardbergs Len«. ³¹ Det är i och med kung Hans trontillträde 1481 som språkbruket förändrades. Den 8 juni 1484 adresserades bönderna i Hæstede bland annat på följande sätt:

Som vor fader Kong Cristiern og andre Konger i Danmarck har givet vore Undersatter Bønder i Hærstede i Winnige H. Friheder at nyde Birkeret. ³²

Tjugo år senare, i brev till köpstaden Randers borgerskap, hälsade kung Hans: »Vore Undersaater Borgemestre, Raadmend og Menighed i vor Købstad Randerss«. ³³ Här har alltså ett nytt ord blivit en del av tilltalet, nämligen epitetet »undersåte«. Detta markerar tydligare än tidigare en hierarkisk samhällsordning. Sätter man in det förändrade tilltalet i ett europeiskt sammanhang är denna process inte unik. Peter Blickle har visat hur begreppet undersåte (Untertan) blev en del av en ny politisk diskurs i 1500-talets Tyskland och hur detta nya språkbruk kom att befästa den hierarkiska samhällsordningen. För svensk del har detta diskuterats av Eva Österberg som noterat hur böndernas retorik i Sverige, riktad till överheten, förändrades från 1500-talet och framåt. Men först på 1600-talet, menar hon, hade den språkliga interaktionen mellan bönder och centralmakt ritualiserats i mer hierarkiska former. Begreppet »undersåte« förekommer enligt Österberg, som gjort en begreppshistorisk analys utifrån SAOB:s samlingar, först i och med Gustav Vasas regim. Utifrån en dansk horisont tycks dock motsvarande ritualisering av tilltalet ha varit något äldre. ³⁴

Från och med Fredrik I:s regim (1523–1533) började dessutom en territoriell dimension i tilltalet märkas. Danskarna var nu inte längre enbart kungens undersåtar, de var nu också undersåtar i ett »fäderneland«, »rige« och så småningom i allt högre grad i »Danmark«. Detta kommer till exempel till uttryck i ett öppet brev den 8 augusti 1525 angående privilegier som tilldelats Jacob Fugger vilka enligt påbudet skall vara gällande »vdi Danmarch wdi vore riige, lande, steder och vann, vti waare swndt, strømme och haffue« och i ett brev samma månad och år till biskopar och prelater anspelas på »theris federne landt och rige«. ³⁵

Förskjutningen är ännu tydligare i de plakat om extraskatter som under perioden 1530–1660 i allt stridare ström utgick från det kungliga kansliet i Köpenhamn. Under perioden avkrävdes befolkningen i det danska riket

³¹ RRD:3306 14730907, Jfr likalydande formuleringar i RRD:3912 14760915.

³² RRD:5491.

³³ RRD:9082.

³⁴ Blickle 1981/1997 s. 3–10, Österberg 1993 s. 136–137.

³⁵ FIDR 15250808 s. 69, FIDR 15250827 s. 81.

Tabell 21. Benämningen Riket/Danmark/landet i skattebrev tillställda bönderna i perioden 1530–1645

	1530–1570	1571–1600	1601–1630	1631–1645
»Riget«	29	22	9	0
»Danmark«	4 (6)	0	13	31
»Landet«	1	0	0	0

Källor: CCD vol. I–V, DK 1556–1645, Madsen 1978 s. 348–380.

över 300 extraskatter. Till detta kom ungefär 150 lokala skatteuttag, det vill säga riktade mot särskilda delar av riket. Minst 48 av dessa togs även ut på Gotland.³⁶

Den danska kungamaktens tilltal till rikets befolkning speglar en påtaglig och intressant förändringsprocess som jag skulle vilja benämna som en »fördanskning« inte bara av tilltalet till Gotland utan av benämningarna av hela det danska riket. Det var en språklig förändringsprocess där befolkningen i rikets olika delar under medeltiden avkrävdes lojalitet med kungen och kungahuset. Under 1500-talet vidgades lojalitetskraven till att även vara knutna till ett föreställt territorium, till »riget« och så småningom till »Danmark«.

Den externa kategoriseringen, eller med Barths språkbruk, gränsdragningen, erkände alltså under medeltiden Gotland och gutarna som boende i ett avgränsat territorium och omfattade av specifik lag och rätt. Innevanarna betecknades som ett kollektiv med ett eget språk och egna sedvanor. Från 1400-talet började denna gräns att omdefinieras som ett resultat av stridigheterna inom Kalmarunionen, dess slutliga upplösning och de två statsbildningar som växte fram ur dess spillror. Gotland inneslöts nu alltmer, både diskursivt, det vill säga i propaganda och historieskrivning, och politiskt genom statens konkreta tilltal och handlingar, i det danska och senare det svenska riket.

De andliga rummen

Superintendenten i aktion

Hos vissa av de högre ämbetsmännen som var verksamma på Gotland under 1600-talet är det inte särskilt svårt att finna uttryck för deras danska riksidentitet. Mest tydligt är detta hos superintendenterna. Huitfeldts och Lyschanders tankar kom att uttryckas lokalt hos Hans Nielsen Strelow i

³⁶ Madsen 1978 s. 233, Siltberg 2000 s. 106–107, 121–122.

hans gotländska krönika (1633).³⁷ Strelow byggde den mytologiska argumentationen om gutarnas ursprung på Gutasagan och Lyschander och den politiska historien, i stora stycken ordagrant efter Huitfeldt. Vad han gjorde var att knyta samman Gotland med det danska riket genom påståendet att Tjelvar, den förste mannen på Gotland enligt Gutasagan, hade en cimbrisk far.³⁸

Kring Strelows agerande i mötet med de gotländska bönderna finns det dock inga uppgifter. En utgångspunkt är att de knappast läst hans krönika. Om han i sina predikningar vävde in sina föreställningar kring Gotlands rikstillhörighet går inte att avgöra. Men vi vet att Strelow år 1634 lät bekosta en magnifik altarpuppställning prydd med Christian IV:s monogram i Hogrån kyrka. Strelow såg alltså till att manifesteras i sin riksidentitet i sin församlings offentliga rum, kyrkan. (se bild. 7 s. 206)

I drottning Kristinas abdikationsskrivelse 1654 stadgades det att hon ägde rätt att personligen tillsätta en superintendent som skulle vara »infödd svensk», vilket också skedde när Strelow avled 1656 och Johannes Brodinus (1656–1676) strax därefter insattes i ämbetet.³⁹ Brodinus hade under hela sin ämbets tid en klart uttalad målsättning att försvenska det gotländska kyrkolivet. Men i praktiken tycks detta först och främst ha gällt prästerskapet och kyrkolivet. Det gällde, vilket tidigare diskuterats framförallt att få prästerna utbildade i Uppsala, samt att de som var utbildade i Danmark följde svensk kyrkoordning. Detta tycks Brodinus efter hand, men efter visst motstånd, ha lyckats med.⁴⁰

Att även Brodinus liksom Strelow ägde en svensk riksidentitet framgår bland annat av det brev som han i slutet av februari eller möjligen tidigt i mars 1659 sände till generalguvernör Seved Bååt med förfrågningar angående den kyrkliga försvenskningen av Gotland. I Visby, skrev han, borde det så fort som möjligt tillsättas en svensk kaplan så att svenska kyrkoceremonier:

planterade och brukade bliva och tillika värka uti borgarna ett gott svenskt hjärta vilka sedan bönderna gärna lyda och följa ty sådan affektion som presten och borgaren haver, haver också gotländske bonden.⁴¹

Brodinus verkar inte ha fäst särskilt stor vikt vid de gotländska böndernas språkliga försvenskning. Enligt det enda visitationsprotokoll från Brodinus

³⁷ Dittmer 1961 s. 110–112, Jfr även Skovgaard–Petersen 1993 s. 115–116.

³⁸ Lithberg 1933 s. 4–5, Dittmer 1961 s. 115, 122–125, Sjöberg 1972a s. 64, 66. De har inte noterat Strelows kompilation av Huitfeldt. Jfr. t.ex. Huitfeldt 1598–1604/1652 s. 525 med Strelow 1633 s. 174.

³⁹ Levin 1909 s. 186.

⁴⁰ Levin 1909 s. 180–181, 186, 192–198.

⁴¹ Gg K:502 fol. 329–344. Brevet är omnämnt av Levin 1909 s. 180–181, 186 som dock enbart refererar till Bååts svar av den 5 mars 1659.

tid som finns bevarat tycks biskopen inte ha frågat efter böndernas kunskaper i svenska utan uppehöll sig istället vid vidskepelse och oordning i pastoratet.⁴²

Efter att Gotland återgått till Sverige 1679 insattes en superintendent som man borde kunna förvänta sig skulle ta itu med ett mer genomgripande försvenskningarbete, inte minst för att han var en av dem som personligen låg bakom Karl XI:s uniformitetspolitik i Skånelandskapen.⁴³ Så har det också framställts i äldre biografier och översiktsverk kring denne välkände person i svensk kyrkohistoria, Haqvin Spegel. Nils Ekedahl betecknar honom som »enväldets predikant« som i sin retorik strävade efter att inskräpa undersåtarnas plikter gentemot Gud och överheten.⁴⁴ Spegels förhållningssätt till Gotland och dess befolkning beskrev han själv tydligt i sin »Swenska Kyrkio Historian« (1707–1708). Målet var att förändra »inbyggarnas sinnen, som hade varit till det danska regementet dragna, till en underdånig lydnad mot sin ordentliga överhet.«⁴⁵

Spegels ämbets tid på Gotland blev dock ganska kortvarig. I februari 1685 utnämndes han till biskop i Skara.⁴⁶ Spegel samlade under sin tid på Gotland in dokument och författade dessutom en skrift om Gotlands historia, vilken dock inte kom att tryckas i samtiden. Han byggde sin framställning på bland andra Olaus Magnus. Spegel angav som de främsta skälen till att ön var en del av Sverige bland annat att Saxo Grammaticus inte räknade upp Gotland i sin förteckning över öar och länder som hör till Danmark. Dessutom kunde vem som helst se att Gotland geografiskt sett låg mycket närmare Sverige, särskilt till Götariket, än vad det gjorde till Danmark och Tyskland. Därefter förde Spegel fram vad han menade vara dokumenterade historiska bevis för öns status. Han hänvisade till de äldsta jordeböckerna och krönikor i det kungliga arkivet. Inte minst utgjorde gutarnas egen krönika, Gutasagan, ett tungt vägande bevis för kopplingen till Sverige då den angav att ön frivilligt anslutit sig till sveariket. Spegel avslutar sin långa lista med att påpeka att alla svenska kungar från 1400-talet och framåt också ständigt begärt att återfå ön.⁴⁷

Spegel fortsatte och fördjupade onekligen den kyrkliga försvenskningen av Visby stift som påbörjats av Brodinus.⁴⁸ Vid ett sammanträde i konsistoriet i oktober 1684 diskuterades språkfrågan, men då handlade det först och främst om prästerskapets och skolmästarnas språkkunskaper.⁴⁹ Ser man på

⁴² Vdk AIA:5 s. 61v–63v.

⁴³ Helander 1899 s. 44–56, Fabricius IV s. 20–24, Levin 1903 s. 312–314, Levin 1909 s. 162.

⁴⁴ Ekedahl 1999 s. 223.

⁴⁵ Citatet från Levin 1903 s. 279.

⁴⁶ Lemke 1868 s. 40, 42.

⁴⁷ Spegel [1683]/1901 s. 103–106. Se även Sjöberg 1974a.

⁴⁸ Helander 1899 s. 44–56.

⁴⁹ Lemke 1868 s. 512.

Spegels agerande i mötet med de gotländska bönderna framträder en annorlunda bild. Protokollen från Spegels första, och enda, visitationsresa på ön, hösten 1680 till våren 1682, visar att hans intresse för böndernas kunskaper i svenska inte var särskilt framträdande.⁵⁰ I Sudertredingen efterfrågade Spegel genomgående böndernas kunskaper i katekesen men inte hur de klarade av den rent språkligt. I ett av pastoraten, Rone, beordrades prästen att följa den svenska kyrkoordningen.⁵¹ Året därpå, i Medeltredingen, fann han det anmärkningsvärt att det i Gothem pastorat fanns hela 43 pojkar och 38 flickor som till och med var »väl underviste [i det] svenska språket«. Att så var fallet förvånar inte då Gothems pastorat förestods av den redan omtalade prästen Erik Petrejus som var en av de första svenskutbildade prästerna på ön.⁵²

Från visitationen i Nordertredingen, på våren 1682, finns det något fler notiser med språklig anknytning. I Väskinde noterade Spegel att man följde de svenska kyrkoceremonierna och att barnen övades »idelige nog uti språket». I Stenkyrka, Hangvar och Othem antecknade han dock utan några vidare kommentarer att barnen kan läsa »väl» eller var »tämligen väl underviste i den danske katekesen». I Endre, slutligen, bekymrade sig Spegel över att prästen »litet hava övat sig i svenska sånger och ceremonier» och uppmanade honom därför till »större flit».⁵³

I trettiofem av Gotlands fyrtiotre pastorat var alltså inte språkkunskaperna föremål för något ingående intresse från Spegels sida. Anledningen kan naturligtvis ha varit att svenskkunskaperna i biskopens ögon trots allt var acceptabla. Men att så inte var fallet framgår när Spegels efterträdare, Petrus Stjernman, visiterade de gotländska tredingarna fem år senare.

Stjernman tillsattes 1685 och kom därmed att bli den biskop som fick i uppgift att införa 1686 års kyrkolag på Gotland. Det var också Stjernman och inte Spegel som på allvar försökte genomföra en språklig försvenskning på Gotland, genom att i januari 1687 i en skrivelse till prästerna påbjuda att:

folket må lära de svenska kyrkopsalmerna, skall man loco gradualis sjunga en och samma psalm hela månaden igenom (...) helst i förstone utvälja sådana psalmer som gå på samma ton som de danska (...) ty måste ock ungdomen dess flitigare tillhållas att lära läsa i bok, och vänjas vid det svenska språket.⁵⁶

⁵⁰ Vdk FIA:1 opag. St 5–18 september 1680. Mt 2–15 maj 1681. Nt 7–19 maj 1682.

⁵¹ Vdk FIA:1 Rone 16810914.

⁵² Vdk FIA:1 Gothem 16810510.

⁵³ Vdk FIA:1 Väskinde 16820507.

⁵⁴ Vdk FIA:1 Stenkyrka 16820509, Hangvar 16820510, Othem 16820514.

⁵⁵ Vdk FIA:1 Endre 16820519.

⁵⁶ Lemke 1868 s. 515–516 punkt 2. Vdk FIA:1 opag. 1687–1688.

Vid sin första visitationsresa under två vårvintrar 1687 och 1688 kom Stjernman att personligen kontrollera efterlevnaden av detta påbud. Stjernmans visitationsprotokoll har också en helt annan karaktär än Spegels. I varje pastorat inleddes visitationsakten med att biskopen påbjöd att »katekesen med Luthers förklaring« hädanefter skulle läsas av skolmästaren och betonade att det skulle ske på svenska.⁵⁷ Därefter och för så gott som samtliga pastorat, redogör Stjernman för böndernas språkkunskaper, för skolmästarnas bakgrund och förmåga eller oförmåga att undervisa på svenska. I Havdhem gavs enligt biskopen ett »tämlichen vackert prov hos gamla och unga i svenska katekesen«. Skolmästaren i socknen kunde nästan hela katekesen, »intill hustavlan« och beordrades därför att träna på den minst två gånger i veckan.⁵⁸ I flera pastorat hade befolkningen uppenbarligen övat på den svenska katekesen, och presenterade den på mer eller mindre god svenska, som i Rute, Follingbo och Levide där, liksom i Havdhem, både »gamla och unga gav vackert prov på svenska katekesen«.⁵⁹

I andra socknar stod det dock sämre till. I Endre, Lärbro och Rone pastorat lästes, enligt Stjernman, katekesen enbart på danska. I Rone uppgav vissa i församlingen dessutom att de inte kunnat »inbilla sig att det skulle bli va allvar med den svenska katekesen«.⁶⁰ I Stenkyrka och Hangvar likaså, men där kunde Stjernman konstatera att åtminstone »några små kunna de tio Guds bud på svenska«.⁶¹

Huvudsyftet med biskoparnas intresse för kyrkospråket var naturligtvis att kontrollera hur präster, skolmästare och klockare efterlevde påbuden om att följa svensk kyrkoordning. Det är uppenbart att detta var Spegels främsta målsättning. Det handlade alltså *inte* om att tvinga gotlänningarna att i vardagslag tala svenska. Efterträdaren Stjernmans ambitioner sträckte sig dock längre än företrädarens. Han var den förste biskop som uttryckligen krävde att de gotländska böndernas språkkunskaper i kyrkliga sammanhang skulle hållas under bättre uppsikt. Av allt att döma var det en av konsekvenserna av hans visitationsresor. Prästerna ålades därför i februari 1688 att i husförhörslängderna anteckna vilka kristendomsstycken allmogen kunde på danska och vilka de kunde på svenska. En prick i husförhörskolumnerna betydde att de enbart kunde stycket på danska. Två prickar att personen kunde det på svenska.⁶²

I Martebo socken på nordvästra Gotland går det att se hur människorna i samtliga hushåll fått visa prov på olika kristendomsstycken och på vilket

⁵⁷ Vdk FIA:I 1687–1688, passim.

⁵⁸ Vdk FIA:I Havdhem 16880121.

⁵⁹ Vdk FIA:I Rute 16870216, Follingbo 16870226, Levide 16880115.

⁶⁰ Vdk FIA:I Endre 16870227, Lärbro 16870219, Rone 16880108.

⁶¹ Vdk FIA:I Stenkyrka 16870310, Hangvar 16870215.

⁶² Levin 1909 s. 162, Sundberg 1979 s. 23.

språk de kunde det bäst. I april 1689 framgår det att vid Stora Myre gård kunde husbonden, Lars Jacobsson, då femtiosju år gammal, läsa ett av åtta kristendomsstycken. För hustrun, Anna Båtelsdotter, femtiofem år gammal, gick det något bättre, tre av åtta. För barnen däremot, sönerna Båtel, Jacob och Lars samt dottern Maren, alla i de sena tonåren eller tjugooårsåldern, gick det ännu bättre. De kunde läsa samtliga texter på svenska.⁶³

Det är givetvis svårt att exakt försöka bedöma de gotländska böndernas språkkunskaper utifrån visitationsprotokoll och husförhörlängder, även om sådana studier har genomförts av till exempel Egil Johansson och Daniel Lindmark. Vad jag vill poängtera i detta sammanhang är i stället att danskan och svenskan av entreprenörer med en svensk riksidentitet, i gestalt av biskoparna, fördes in i vardagen på ett nytt sätt, genom att skillnaderna i dansk och svensk språkdräkt »ljudliggjordes«. Därmed konstruerades en kulturell gräns även på ett i högsta grad vardagligt plan.

Predikanter och propagandister

Superintendenten var inte bara en kyrkans utan också statens man. Men han kunde inte driva igenom en kyrklig och språklig försvenskning utan hjälp av prästerskapet. Sockenprästerna hade ofta en stark lokal förankring och tog inte sällan sin församlings parti mot överheten, men blev samtidigt, inte minst från reformationen och under 1600-talet, alltmer en del av statsmakten. De förutsattes vara en viktig länk i det nät som skulle legitimera inte bara religionen utan också överheten.⁶⁴ Sockenprästerna skulle alltså inte bara predika Guds utan även kungens ord.

Dessa ord formulerades i olika typer av förordningar och inte minst genom de så kallade bönedagsplakaten. Göran Malmstedt har visat hur en nationell retorik blev alltmer påtaglig i de svenska bönedagsplakaten från och med 1620-talet.⁶⁵

Någon motsvarande analys av de danska bededagarna finns, så vitt jag vet, inte. Men påbud om bededagar utfärdades från och med 1500-talet. År 1594 anmodades till exempel länsmännen och landsdomarna i Danmark att på landstinget offentliggöra att man på grund av att riket drabbats av dyrtid, pest och andra sjukdomar, skulle hålla tre bededagar i rad för att avhjälpa Guds straff.⁶⁶ Fyra år senare uppmanades superintendenterna att hålla kyrkobön för kungahuset.⁶⁷ Sommaren 1612, mitt under det pågående Kalmar-kriget, påbjöds tre bededagar i det danska riket för att, som det hette, avhjäl-

⁶³ Martebo AI:1 Store Myre hushåll april 1689, fol. 13.

⁶⁴ Bergström 1991 s. 11, Villstrand 1992 s. 96–99, 101, Ödman 1995 s. 161, Olsson 1997 s. 121–131, Malmstedt 2002 s. 73, 125–126, Reuterswärd 2001 s. 177–179.

⁶⁵ Malmstedt 1994 s. 219–226.

⁶⁶ Dk 15941121 vol. 10 s. 364.

⁶⁷ CCD III:86.

pa undersåtarnas välförtjänta straff för begångna synder.⁶⁸ I november 1631 beordrades superintendenterna att se till att alla kyrkklockor i riket skulle ringa i två timmar under begravningen av änkedrottning Sophie.⁶⁹ Det finns ingen anledning att tro att man på Gotland inte efterföljde dessa påbud.

Går det då att ana någonting om huruvida prästerna manifesterade sin riksidentitet i sina predikningar? Knud Fabricius menar sig finna få spår hos prästerna av vad han kallar nationella motsättningar under perioden mellan 1658 och skånska krigets utbrott 1675. Prästen i Broby skrev, enligt Fabricius, »Gud se i Naade til os« när han i kyrkboken noterade fredsslutet i Roskilde. En kaplan i Malmö hade enligt generalguvernören Banér 1666 i en predikan antytt att det förflutna varit bättre för staden.⁷⁰ Prästen herr Jens Ågesen i Björnekull och Åby pastorat hade predikat 1681 att »landet er Herrens; han kan endnu give det, til hvem han vil«. ⁷¹ Det är känt att biskopen i Lund, Peder Vinstrup, vävde in anspelningar i sina predikningar.⁷² Men det handlar ändå om ganska få markeringar.

Att Strelow inte var ensam om sin danska riksidentitet antyds av förordet till Gotlandskrönikan, författade av kollegor till honom. Niels Mickelsen, präst i Köpenhamn, Niels Lauritsen samt Svend Haldasen i Hejde respektive Roma pastorat på Gotland, hyllade Strelow med inslag av patriotisk retorik. Mickelsen framhävde krönikans nytta för fäderneslandet och dess innevånare »Der med at zier sit Fædernland/ huer Danske Folck/huer Quind oc Mand/Som andre Landskab giøre/«. Lauritsen menade att Strelow ärat »sit fæderneland« och Haldasen betraktade krönikan som ett viktigt bidrag till »vor nation, Danmarckis cron«. ⁷³

Det är också väl känt att 1600-talets andra hälft innebar en ibland öppen konflikt mellan det nya svenska kyrkostyret och delar av det lokala prästerskapet. Carl Wilhelm Lemke återger i sitt herdaminne flera sådana fall, dock utan att kommentera dem närmare.⁷⁴ För Herman Levin är dessa konflikter i huvudsak utslag för nepotism, ett vakande över privilegier och inte minst de egna sönerns företräde till lediga pastorat, mindre än en fråga om »nationalism« även om han genomgående talar om det »danksinnade prästerskapet«. De gotländska prästerna var oroliga för att bli av med privilegier och inte minst för att deras söner inte skulle få tillgång till lediga pastorat.⁷⁵

⁶⁸ Vdk EI:1 fol. 33.

⁶⁹ CCD IV:408.

⁷⁰ Fabricius II s. 142, 144.

⁷¹ Fabricius IV s. 95.

⁷² Engelhardt 2000 s. 6, Sanders 2002 s. 240, 242.

⁷³ Strelow 1633 opag. s. (15)–(19), Jfr även Lithberg 1933 s. 5.

⁷⁴ Lemke 1868 s. 89–92, 164, 264, 305.

⁷⁵ Levin 1909 s. 188.

Levin har rätt i att flera av de öppna konflikter som återfinns i framförallt domkapitlets protokoll har någon form av upprinnelse i tvister om pastorat på egna eller släktingars vägnar, eller som protest mot skatteuttag och dylikt. Men detta behöver därmed inte betyda att dessa konflikter inte också, fast mer indirekt, speglar det gotländska prästerskapets danska riksidentitet.

År 1665 ställdes prästen i Alskog, Tord Halmstadius, inför domkapitlet anklagad av en Hans Nissen för att ha predikat nedsättande, inte bara om biskopen och kyrkoordningen utan också på ett sätt som skulle kunna tolkas som ett ifrågasättande av det svenska rikets legitimitet och överhöghet. I en predikan i fastan som utgått från bönen kraft i örtagården hade herr Tor, enligt anmälaren, exemplifierat med hur svenskarna efter tåget över Bält misslyckats med att inta Köpenhamn eftersom de inneslutnas böner var så kraftiga att de svenske fick dra därifrån »med spott och skam«. Vidare hade herr Tor sagt att det var en förbannad lära svenskarna infört på landet. Herr Tor nekade till allt och fick dessutom en så gott som hundraprocentig uppslutning från husbönderna i Alskog, vilka i varierande ordalag förklarade att om de över huvud taget mindes någonting från predikan, hade de varken sett eller hört något av det som deras präst anklagades för. Ett vittnesmål, från Anders Medebys, antyder dock att det trots allt låg någonting i anklagelserna. Herr Tor hade mycket riktigt predikat om bönen kraft i örtagården och Medebys vittnade att han »således haver hört, att en konung låg för en stad och staden bad gud och blev förlöst ifrån sine fiender förmedels bönen«. Namnet Köpenhamn hade han dock inte hört nämnas. Superintendenten Brodinus var dock inte nöjd utan avkrävde herr Tor ed vilken han avlade och därmed frikändes han från anklagelsen.⁷⁶ Vad fallet visar, oavsett om anklagelserna var riktiga eller inte, är att herr Tor i sina predikningar kunde väva in anspelningar som åtminstone vissa åhörare kunde tolka politiskt. Herr Tor hade inte öppet talat om tåget över Bält eller om Köpenhamns belägring men anspelningsen, som Anders Medebys återgav den, gav Hans Nissen, och säkert även andra i församlingen, möjligheter att associera i en sådan riktning. En motsvarighet var när den svenske prästen Petrus Gubbe under den danska ockupationen 1679 avsattes för att ha bett för kungen i Sverige men återinsattes direkt efter det svenska återtagandet. Bönderna vittnade:

vad anbelangar bönen for kongen i sverg siger forb[enämnde] bönder att der hand bad for alle christne potentater slapp han det ord av munnen for Kongen i Sverg men sagde stra derhoos vad säger jag, for konningen i Dannemark Konning Christian d. 5. saa att det synes att vare skett av något forseet.⁷⁷

⁷⁶ Vdk AIA:s. 125–126, se även Lemke 1868 s. 343.

⁷⁷ Vdk EV:1 s. 1125:2, 1127.

Jag har inte påträffat fler fall där präster anklagades för att ha predikat öppet för eller emot Sverige eller Danmark. Däremot framträder liknande mer dolda politiska anspelningar i informella sammanhang. Framförallt vid gästtabud i gårdarna och i möten med statens representanter i världsliga frågor. Prästen i Eksta, herr Hans, anklagades till exempel 1672 av hedridaren Paul Borning, som dessutom stöddes av tingsdomaren Olof Perssons vittnesmål. De menade att prästen på ett indirekt sätt förolämpat den svenske kungen. Herr Hans uppgavs ha frågat en efterbliven tiggare vid namn Nilsman »om inte kungen i Sverige var en tjuv och skälm«? Tiggaren hade svarat »Ja, kungen i annor land«. Prästen hade tydligen velat driva skämtet till sin spets och frågade tiggaren om inte också biskopen var en tjuv och en skälm. Svaret hade blivit ja.

Herr Hans erkände händelsen men försvarade sig med att han bara velat få bekräftat det som man sade om tiggaren att denne kallade alla man frågade honom om, hög som låg, för tiggare och skälmar. Han framhöll att han inte talat om den svenske kungen specifikt. Det fanns också, påpekade han, många olika sorters kungar, i kortspel till exempel, och tiggaren hade sagt att kungar i andra länder var tjuvar och skälmar men »er kung höll han mycket utav«. En remsnidare, som var släkt med herr Hans, vittnade att tiggaren kallat kungen en mycket värre skälm än kungen i Danmark.⁷⁸

I samband med ett bröllop vid gården Malms i Hellvi socken på nordöstra Gotland på hösten 1665, ställde vicepastorn Detlof Lindius i Lärbro pastorat till en scen som kom att dras inför domkapitlet och i slutändan leda till att han avsattes. Enligt flera vittnen hade Detlof kraftigt berusad om och om igen upprepat:

Jeg ger bispen, overbispen och underbispen og öfverheten döden og alla djeflar i helfvetet. Hit skicka de sina svenska og sluta oss ut, Gotlands barn blifva förtryckte, og svenska komma her in.⁷⁹

Vad herr Detlof syftade på var att han som gotlandsfödd och danskutbildad inte fick tillträde till det pastorat han ansåg sig ha företräde till. Dessutom kan det ha spelat in att den som skulle ta över pastoratet var den dåvarande superintendenten Brodinus själv. Detlofs agerande speglar självklart ett egenintresse, men sättet han gjorde det på, genom de ord han använde, visar också att han inte tillmätte överheten någon som helst legitimitet och att det dessutom var »svenskar« som satte käppar i hjulet för honom. Intressant är i sammanhanget agerandet från en av dem som vittnade emot honom. Den svenske prästen Erik Jovinus i Barlingbo uppmanade dagen efter bröllops-

⁷⁸ Vdk AI:A:5 1672 31 juli.

⁷⁹ Vdk AI:A:5 s. 130v–132, Lemke 1868 s. 164.

gästerna »till lydno både emot överheten och biskopen, item kronans betjante (...) att taga överhetens sak och intresse i akt ty jag kan inte lika sådana försmädliga ord mot min nådige överhet«.

En av de närvarande prästerna i konsistoriet, Hans Oxenwaldts i Sanda reaktion mot herr Detlof är också intressant, eftersom han med sin kommentar uttrycker det egenintresse som Levin lyfter fram samtidigt som uttalandet visar att det gotländska prästerskapet med dansk bakgrund inte kan ses som en enhetlig grupp:

Om vi med våris barn mista våris privilegier, haver vi att tacka eder herr Ditloff, [och] refererade en historia som hände uti Viborg på Juteland den tid han där var nämligen att en bonde satte sig emot en präst som hade kongl fullmakt, vilken var en proesteson När prosten med sin son kommer dit stiger bonden emot honom och förmenar honom i kyrkan men kongen lät taga och slå huvudet av honom och den prästen som han hava ville blev avsatt med sin präst och fick den aldrig igen.

Det allvarligaste fallet var nog prosten i Visby, Hinrik Schachts, agerande i samband med den danska ockupationen under skånska kriget. På order av landshövdingen personligen ställdes han inför domkapitlet på hösten 1681. Schacht hade i samband med danskarnas återerövrande av Gotland på våren 1676 författat en relation, det vill säga en redogörelse till det nya styret på ön, om tillståndet under den svenska tiden. Kopior av skriften hade tydligen spridits och ett exemplar hade vid återgången 1679 hamnat i landshövding Cedercrantz händer. Tyvärr är inte originalet bevarat men skriftens innehåll går delvis att rekonstruera utifrån de inlagor som författades av häradshövdingen Chronander och guvernören själv.

Schacht hade kryddat sin relation med våldsamma utfall mot det tidigare svenska styret. Allvarligast i svenskarnas ögon var hans påstående att öns befolkning sugits ut av svenska tjänstemän, vilka han kallat »små herrar«. Prosten hade vidare genom att ha anspelat på Christian III:s recess från 1558 artikel 18 låtit läsare och åhörare associera den svenska lokalförvaltningens företrädare med »tjuvar, förrädare och trollkarlar« som förtryckt landets [Gotlands] »enfaldiga lamm«.⁸⁰

Skrifter av denna typ var inte ovanliga i de erövrade områdena. Fabricius återger flera exempel på hur sådana paskiller och visor riktade mot Sverige spreds i Skånelandskapen, framförallt under perioden 1660–1675 och under skånska kriget.⁸¹ Det intressanta med Schachts inlaga är inte i första hand hans utfall mot det svenska styret utan det sätt på vilket han försökte legiti-

⁸⁰ Vdk AIA:s s. 150, ev:1 s. 175–191, se även Lemke 1868 s. 89–92.

⁸¹ Fabricius II s. 246.

mera det genom att åberopa dansk lag. Genom att påminna läsarna om vad som väntade tjuvar, trollkarlar och förrädare som de svenske, enligt gamle kung Christians recess, gav han uttryck för en personlig föreställning om att de som enligt hans mening förtryckt Gotland också förbrutit sig mot den danska lagen.

Det finns också en mer fredlig sida av prästernas agerande. En av de första svenska prästerna på Gotland efter övergången var Erik Petrejus. Hans anteckningar i Gothem kyrkas räkenskapsbok är ett exempel på hur riksidentiteter kunde uttryckas på ett betydligt mer vardagligt sätt än de konflikter vi hittills uppehållit oss vid. Petrejus skriver i den förteckning han noga fört över de nytillkomna svenska prästerna på ön om sig själv i tredje person:

Herr Ericus Petrejus succederade Herr Per Gubbe på Visborgs slott 1648 kom därifrån till Gothem 1654. Han var den förste som med flit begynte öva svenska kyrkoceremonier här på landet.⁸²

Han noterar också hur han 1662 och »något därefter« köpte en svensk bibel och Luthers stora katekes till församlingen och han noterar hur den nya kyrkolagen av Karl XI skänktes till kyrkan 1693.⁸³ En liten, och i högsta grad världslig, notis av Petrejus ger oss ytterligare inblick i hans riksidentitet. När prästgården av allt att döma renoverades 1657 antecknade han:

Anno 1657 in majo hava norrlandsbönderna [det vill säga bönderna från Norrlanda socken] uppbyggt det nya svenska köket och satt sin gamla gotländska norrlandstugu där uppå använt där uppå stort arbete förfärdigat samma byggnings mur, dörrar och inrede såsom för ögon är och betalt bygge.⁸⁴

Sammantaget sätter prästerskapets agerande i både ord och handling över tid fingret på något centralt i de gotländska prästernas entreprenörskap i barthsk mening. De utgjorde inte en homogen grupp som alla strävade åt samma håll, uttryckande samma riksidentitet. Det är i stället deras heterogenitet som är det intressanta. Denna heterogenitet var hierarkisk. Den lokala kyrkostyrelsens främsta företrädare, superintendenterna, var från 1656 och framförallt efter 1680 entreprenörer för en kulturell och språklig försvenskning. Men heterogeniteten framgår också av att prästerna som individer strävade åt motsatta håll när de formulerade sin riksidentitet beroende på bakgrund och utbildning. Deras föreställningar om svenskt och danskt kom

⁸² Gothem LL:I s. 161.

⁸³ Gothem LL:I s. 11, 12, 13.

⁸⁴ Gothem LL:I s. 41.

Bild 7.

Altaruppsats i Höggrän kyrka. (1634) Uppförd på uppdrag av Hans Nielsen Strelow.
Foto: Raymond Hejdström, Gotlands Fornsal.

att via symboler, ord och inte minst genom konkreta handlingar synliggöra rikena Danmark och Sverige på ett helt annat sätt än tidigare. I och med detta uppstod nya symboliska gränser i lokalsamhället.

Kyrkorummen

Kyrkorummen utgjorde utmärkta fora för att visualisera Gotlands rikstillhörighet. Predikstolar och altaruspsättningar är centrala föremål i en kyrka och det är också här de tidigaste och mest påtagliga manifestationerna av kungamakten och staten kommer till uttryck på Gotland och det är så gott som uteslutande präster som bekostat dessa.

På landsbygden var det framför allt under Christian IV:s regim som kungamakten så att säga förs in i kyrkorummen. I de centrala delarna av Danmark och i Skåne märks en liknande utveckling. Predikstolar, altaruspsättningar och dopfuntar med Christian IV:s monogram återfinns exempelvis i Kristianstad, Helsingborg, Ravlunda, Næstelsø, Snostrup, Køge, Haderslev, Västra Torup och Remmarlövs kyrkor.⁸⁵

Den enda kända avbildningen av det danska riksvapnet på Gotland före denna period sattes upp på predikstolen i Visby domkyrka år 1548. Enligt Bengt Stolt är det det enda kända exemplet från 1500-talets Danmark.⁸⁶ Från perioden 1627 till 1645 finns altaruspsättningar och dopfuntar med Christian IV:s monogram bevarade från Visby, Fröjel, Hablingbo, Hogrän, Klinte, Västergarn, Öja och Östergarn. Särskilt handlar det om altaruspsättningarna, målade i skarpa färger, förgyllda och som genom sin utformning uttrycker en idealbild av den rådande samhällsordningen. Christian IV, representerad av sitt monogram står överst, medan stiftarnas namn, som exempelvis i Hogrän superintendent Strelow själv, står längre ner på uppsättningen, vanligtvis tillsammans med kyrkvärdarnas initialer.⁸⁷

I de gotländska kyrkorna finns det förutom altaruspsättningar och dopfuntar också gravinskriftioner och målningar från tidigmodern tid som på olika sätt symboliserade öns rikstillhörighet. Konstvetaren Peter Gillgren har studerat epitafiemåleriet under stormaktstiden ur ett konstvetenskapligt och mentalitetshistoriskt perspektiv. Han visar att detta var en utbredd sed, med rötter i medeltidens gåvokultur som växte fram i Sverige från och med 1500-talet och upphörde på 1700-talet. Det rör sig huvudsakligen om två typer av målningar, epitafier och votivgåvor. De förstnämnda var framställda som gravminnen medan votivgåvorna var förfärdigade efter ett tidigare avgivet löfte. Votiven har alltså inte koppling till en grav.⁸⁸

⁸⁵ Se respektive kyrkas hemsida på internet.

⁸⁶ Stolt 1998 s. 59, 61, 66–67.

⁸⁷ Ödin & Hejdström 1988 s. 9–17.

⁸⁸ Gillgren 1995 s. 19–22, 26, 42, 46.

Bild 8.
 Johan Bartsch d.ä. (1664) Epitafium över sockenprästen på Färö Johan Berndtsen.
 Foto: Danne Pettersson, Gotlands Fornsal.

I de gotländska kyrkorna finns det en mängd epitafier men också ett par votivtavlor bevarade. I Roma kyrka där det på en minnestavla förutom läns-
mannen Jens Högs och hans hustru Margareta Holks vapensköldar också i
skrift berättas att:

Anno 1627 hafver konning Christian den fjerde naadigst forlendt erlig oc
welbjyrdig mand Jens Høeg til wang Gylland med Wisborgs slot. Anno 1631
hafver hans welbjyrdighed denne kjercke, som stod nere paa fald, ladet reno-
vere uden og inden.⁸⁹

Prästerskapet symboliserade från och med 1500-talet sin danska riksidentitet
genom att huvudsakligen använda danska på epitafier och gravstenar istället
för som tidigare latin. Ett exempel på detta kan ses i Fårö kyrka där socken-
prästen Johan Berndtsen låtit sig porträtteras iförd dansk prästdräkt och
biograferas med en dansk text. (se bild 8). Texten är typisk för hur de got-
ländska prästerna lät sig framställas.

Det var dock inte enbart prästerskapet som manifesterade sig på detta
sätt. Även den allt större gruppen lokala ämbetsmän bidrog. Under dansk
tid återspeglar till exempel gravhällar över strandridare som Peder Grøn hur
det danska språket alltmer synliggjordes i de gotländska böndernas vardag:

her under liger begrafven erlig oc welact man Peder Grøn barne fød i Yim
sogen i Grønne i Iylan aar 1584 den 9 ivli oc hafver weret hafnefoget her paa
landet vdi 19 aar⁹⁰

I samband med att alltfler svenskutbildade präster tillträdde pastoraten och
framför allt att antalet tjänstemän som var bosatta på landsbygden ökade
under 1600-talets andra hälft påbörjades en motsvarande »försvenskning« av
kyrkorummen. I Eksta ersattes till exempel det medeltida altaret med ett
nytt barockaltare år 1667. Det är prytt med Karl XI:s monogram. Stiftaren
var tingsdomaren Olof Persson.⁹¹ Karl XI:s monogram finns även inhugget
på Fårö kyrkas altartavla.⁹²

Den första svenskutbildade prästen i Roma, Magnus Majalander, lät
måla ett porträtt över sig själv och sin hustru. (bild 9.) Iförd svensk präst-
dräkt och med bibeln i handen manifesterade han både bildligt och språk-
ligt en symbolisk gräns inne i själva kyrkorummet.

⁸⁹ Stolt 1998 s. 67, GK *Kyrkor i Dede ting* s. 583–584.

⁹⁰ GK *Hejde setting* s. 366–367.

⁹¹ GK *Eksta kyrka* s. 50.

⁹² Fältanteckningar Fårö kyrka, aug. 2002.

Bild 9.

Johan Bartsch d.ä (1654) Porträtt över kyrkoherden i Roma pastorat, Magnus Majalander med familj. Foto: Danne Pettersson, Gotlands Fornsal.

Thenne taffla haffuer Magnus Magni Majalander Smol: Past: i Roma och Bierce socner, samt hans K: hustru Elizabetha Lartzd; Yxel Gudi till ära och herrans huus till en prydelse sigh och sinom till en åminnelse, bekosta låtit.⁹³

De nya svenska tjänstemännen kom också att nyttja kyrkorummet till liknande ändamål. Antalet gravhällar på svenska språket ökar i antal efter 1650. Svenskspråkiga inskriptioner på väggar, altaren och predikstolar börjar nu

⁹³ GK *Kyrkor i Dede tings* s. 583, 591.

förekomma allt oftare, som till exempel i Västerhejde, där tingsdomaren Olof Lundsberg låtit måla: »Ano 1672 hafver domaren prädikestolen med sin målning till Guds hus och till Guds namns ära [restaurerat]«. ⁹⁴ Vi vet också att häradshövdingen Jacob Chronander donerade en svensk bibel till Fröjel kyrka år 1684, något som i inventarieförteckningen noterades som »en avsevärd förbättring«. ⁹⁵

Men, vilket är viktigt att poängtera, det var inte bara överhetspersoner som manifesterade sig i de gotländska kyrkorna. Tidigare har de medeltida gravinskrptionerna berörts i samband med diskussionen kring den gutniska ethnien och den kulturella eliten i bondesamhället. Även de gotländska böndernas användning av symboler och inskriftioner i kyrkorummen kom att förändras. Låt oss titta närmare på dessa.

På Gotlands landsbygd finns det idag endast två epitafier och en votivtavla bevarade med anknytning till bondeståndet från 1600-talet. Det mest kända exemplet är den så kallade Kutatavlan i Fårö som är daterad till 1618 och berättar, på danska, om en grupp bönder som drivit ut till havs på ett isflak under en säljakt men mirakulöst räddats:

Da kom Gud och hialp oss paa samme tid at isen dreff hend ind till Suergis land. Och forløste oss da aff Dødsens vond. Wor Frue dagz Faste wi igienkom Till wort Faar Øe, Hustru, børn, Huss och hiem. ⁹⁶

I Bäl kyrka hänger ett epitafium över tingsdomaren Jens Ganes svärföräldrar. (Bild 10) Den är daterad till 1620-talet och är textad på danska. I Roma kyrka återfinns ett epitafium som vid en första anblick tycks vara ett prästporträtt, två av mansfigurerna bär nämligen prästrädräcker. Läser man texten, som liksom på Fårö och i Bäl är författad på danska, framgår det dock tydligt att det rör sig om husbonden Bernt Rasmussen Karby som år 1664 låtit måla en minnestavla över sin hustru Märtas avlidne förste make och deras 8 barn. Prästdräckerna har av allt att döma blivit påmålade figurerna vid någon sentida renovering. Karby hade till skillnad mot Gane ingen känd koppling till tingsdomarna. ⁹⁷

Det är naturligtvis omöjligt att bedöma hur vanligt det var i bondesamhället att framställa epitafier. Men Gillgren har påpekat att det inte enbart rörde sig om de högre stånden. ⁹⁸ Björn Poulsen har visat att det i Didtmarsken finns exempel på målade epitafier till minne av välmående bönder. ⁹⁹

⁹⁴ GK *Hejde settings* s. 54.

⁹⁵ Vdk DIII:2 s. 111.

⁹⁶ GK *Rute settings* s. 8, 11. Se även Gillgren 1995 s. 48–50.

⁹⁷ Tavlan har troligen anknytning till ett arvsskifte vid Karby samma år. Se Db 1664 Nt v § 26.

⁹⁸ Gillgren 1995 s. 7.

⁹⁹ Poulsen 1994 s. 229.

Bild 10.
 Anonym (1629). Epitafium över tingsdomaren Jens Gahnes svärföräldrar. Bäl kyrka.
 Foto: ATA

Tabell 22. Inskriptioner med anknytning till bönder på Gotlands landsbygd 1500–1700

	1500– 1549	1550– 1599	1600– 1649	1650– 1700
<i>Språk</i>				
Gutniska	3	2	1	–
Latin	–	1*	–	–
Danska	1	9	26	36
Svenska	–	–	–	5
Okänt	1	2	–	–

Källor: GK, GR I–II, Lindström 1895, Hilfeling I–II *Anmärkning:** Två bönders namn inristade på sockenbudskalk i Ekeby kyrka (se Hilfeling II s. 73).

Tittar man på bondegravstenarnas språk så rör vi oss dock på något mer säkert underlag. Här sker det också en markant brytpunkt i språkanvändning från och med 1500-talet. Fram till och med mitten av 1500-talet förekommer, vilket framgår av tabell 22, ännu inskriptioner på gutniska. Men redan i början av seklet började även bönderna att använda danska. Från 1600-talets mitt var det den helt dominerande språkdiräkten på böndernas gravinskriftnar. Men vi ser också att en handfull bönder under perioden 1650–1700 använde svenska på gravstenarna. Det var således inte enbart prästerskapet och tjänstemännen utan även bönderna som i sin användning av inskriptioner hjälpte till att artikulera riksidentiteter i de gotländska kyrkorna. Därmed länkades individernas biografiska historier samman med inte bara en utan två rikstillhörigheter.

De världsliga rummen

Hur manifesterades Gotlands rikstillhörighet i de «världsliga rummen» i samband med övergången? Peter Sahlins visar hur Frankrike och Spanien under 1700- och 1800-talet »nationaliserades» i byarna på ömse sidor av den nya gränsen i den delade provinsen Cerdanya i Pyreenerna. Nyligen har också Karl Bergman gett exempel på liknande förhållanden i Blekinge efter övergången till 1658. Hur befolkningen där, i konflikter kring ekonomiska frågor och tjänsteställningar, började använda termer som danskt och svenskt, i sin retorik.¹⁰⁰

Det går inte att få fram lika påtagliga exempel som i fråga om prästerskapet på hur de gotländska ämbetsmännens riksidentitet uttrycktes. Men ett par glimtar från deras föreställningsvärldar finns det trots allt. Häradsbövdingen Jacob Chronander, som alltså donerade en svensk bibel till Fröjel kyrkas »förbättring», hade under sin studietid i Åbo författat ett lovtal till sin hembygd Västergötland. Han formulerade i skriften tydligt sin riksidentitet

¹⁰⁰ Sahlins 1989/1991 s. 276, Bergman 2002 s. 348, 352, 369–371.

genom att på dedikationsbladet citera den italienske renässanshumanisten och skriftställaren Marcantonio Maioragio: »Vad är väl mer värt att älskas än den ort, där man är född och först har skådat dagens ljus?«. ¹⁰¹ Chronander avsåg med detta visserligen Västergötland men knöt längre fram i texten landskapet till:

fäderneslandet, denna större moder, synes näst efter skaparen tillkommande kärleken i sig innefatta alla nära anhöriga, så må var och en åt sitt fädernesland ägna så mycket som han efter måttet av sina krafter förmår, och rent av, om förhållandena så kräva, för detsamma gärna uppoffra sitt liv.¹⁰²

Därefter följer en redogörelse för Västergötlands plats i det svenska riket i karaktäristisk göticistisk stil. Talet avslutas med att landskapet betecknas som en »utomordentlig prydnad för Sverige«, ¹⁰³ Tulltjänstemannen vid Lilla tullen i Visby, Bengt Jacobsson Aschling, boksamling, som förtecknades hos generalguvernören då Aschling lämnat ön, visar hur en tjänsteman på mellannivå ägde böcker som på olika sätt uttryckte författarnas riksidentitet. Förutom »en styck svensk bibel«, som är noterad först på listan, återfinns »Konung Gustaf I:s krönika« och »Karl IX:s historia« vilka angavs vara i tingsskrivaren Lars Swebilius ägo. Aschling hade också ägt »Kejsar Karoli Magni krönika«, ett par tyska historieböcker samt »Holger danskes historia« och ett exemplar av Strelows Gotländska krönika.¹⁰⁴

På vilket sätt möttes då föreställningar och uttryck för danskt och svenskt i de mer »världsliga« rummen? Utifrån en gotländsk horisont var det framför allt på tre sätt. För det första genom de kungliga förordningar som av allt att döma lästes upp ord för ord från predikstolarna och vid tingen.¹⁰⁵ För det andra genom dialogen mellan bönder och statstjänstemän samt, för det tredje, i de vardagliga konflikterna. Exempel på det förstnämnda är när befallningsmannen vid vintertinget 1651 påbjöd det som Olof Hägvalds trettio år senare skulle ifrågasätta. I rättsprotokollet står det noterat att:

Samma dag blef af Befallningsmannen efterfrågat om almogen brukar svensk aln, mått och wickt, swarades aff domaren, så wäl som nämnden, her till haffua dee meste parten bruukat sit wanlige mål och vikt. Varför påbjöd nu befallningsmannen att ingen här efter fördrister sig vid straff tillgörandes att bruka något annat mål, aln eller vikt än svensk.¹⁰⁶

¹⁰¹ Chronander [1646]/1981 s. 6.

¹⁰² Chronander [1646]/1981 s. 10–11.

¹⁰³ Chronander [1646]/1981 s. 29–30.

¹⁰⁴ Gg K:514 fol. 908–910.

¹⁰⁵ Reuterswärd 2001 s. 46–47.

¹⁰⁶ Db 1651 St v s. 713, Nt v s. 703, Mt v s. 709v, Jfr Db 1653 Mt v § 4, Db 1653 Nt v § 1.

Ett annat exempel är när skogsordningen av år 1664 lästes upp på de gotländska tingsplatserna. Här beskrivs Sverige på följande sätt:

Gud haver behagat att lägga detta vårt rike Sverige nordest uti världen och det samt dess underliggande landskap, kölden att underkasta (...) till det nionde finnar flyttat till de stora skogarna i Västernorrland, Dalarne, Bergslagen och Värmland.¹⁰⁷

Förmodligen var det andra gången gotlänningarna fick höra liknande formuleringar. Plakatet byggde nämligen till stora delar ordagrant på 1647 års förordning som förmodligen lästes upp vid något av tingsmötena då.

I plakatet om sabbatsbrott som lästes upp vid de tre tredingstingens vinterting 1666 knöts dessutom alla undersåtar retoriskt till Sverige, genom ord som »Sveriges beskrevne lag (...) uti vårt rike samt dess tillhörige land och provinser (...) män, kvinnor gamla som unga, höga som låga.«¹⁰⁸ Vid vintertinget 1668 upplästes den nya sjölagen som ifråga om strandat gods uttryckte sig på följande sätt i sjöskadebalken:

Var något Skip eller annat fartyg råkade på de orter som under Sverige höra, till att stöta eller stranda så att det förgås, eller något förgånget eller över bord kastat gods drives till svensk strand eller ock någon svensk undersåtare funno sådant i sjön (...) hörer samma skip eller gods någon till som svensk är eller ock dess undersåtare som med kronan i vänskap står (...).¹⁰⁹

I dessa texter frammanades på olika sätt en bild av *territoriet* Sverige som en geografisk enhet i vilken Gotland förväntades vara en del. Dessa uppläsningar kan alltså, oavsett om bönderna slog dövörat till eller inte, ses som direkta och uttalade krav på lojalitet med det nya riket. Det viktiga är här inte att utröna huruvida bönderna efterlevde påbudet utan att befallningsmannen retoriskt knöt Gotland till den nya rikstillhörigheten.

Parallellt med detta konstruerades också den tidigare danska och den nuvarande rikstillhörigheten på ett mer *indirekt* sätt i den vardagliga dialogen mellan bönder och överhetspersoner. Under perioden 1646–1653 fram till skatterevisionen kom ett stående inslag vid så gott som samtliga tingsmöten att bli att reda ut mer eller mindre trassliga ägoförhållanden, skatteförmåner och andra rättsliga frågor som på olika sätt hade anknytning till tiden före 1645. Begreppet »i den danska tiden« eller »under det danska regementet«, blev nu som en följd av detta ett vanligt inslag i dialogen mellan

¹⁰⁷ *Kongl. Stadgar, förordningar*, (...) s. 341. Db 1665 se Nt v § 5, Mt v § 1, St v § 8.

¹⁰⁸ Db 1666 St v § 2, Mt v § 3, Nt v § 6. *Kongl. Stadgar, förordningar*, (...) s. 441.

¹⁰⁹ Db 1668 St v § 2, Nt v § 2, Mt v § 1. *Kongl. Stadgar, förordningar*, (...) s. 511.

bönder och stat på tingen. Jag har, utan att ha letat systematiskt, i domböcker, jordrannsakingar och i länsstyrelsens handlingar noterat etthundrasextiofyra möten där man på något sätt refererat till det »danska« förflutna. Ett typiskt exempel på detta är när Jöran Nors från Väskinde framträdde inför Nordertredingens tingsmöte sommaren 1649:

Samma dagh framstodh för rätten een bondhe boendes i Weskindhe sochn wijdh nampn Jöran Nors. Hwilcken flitteligen anmodhe rätten at han för rättwijsan skull wille honom meddeela een sanfärdigh witnesbördh. Huru stor silfws katt såsom och annan skatt af be:dh Nors gårdh i den danskes tijdh gifuen och honom (...). Denna hans billige begäran kunne ringa rätten honom ej förwägra. Uthan nu här medh sanfärdeligenn witna och betyga att han aldri gh hafwer gjort mehra af forbe:dh gårdh ähn half silfws katt som ähr två rihs daler såsom och annan skatt. Effter dhen ähr ickie mehra ähn een half gårdh.¹¹⁰

Bara under perioden 1646 till 1654 möter hänvisningar till den »danska tiden« eller benämningar om danskt kontra svenskt i olika frågor i domböckerna i 35 fall.¹¹¹

I kommissionsrapporten från 1652 framkommer ytterligare exempel på detta. I konflikter som uppstått mellan fogden, hans drängar och bönderna användes den tidigare rikstillhörigheten i diskussioner kring högst vardagliga saker. Till exempel hade bönderna retat sig på hur fogden vägde smöret. De protesterade med att påpeka hur det hade varit under den »danska« tiden. I samband med den stora jordrevisionen 1653 framträdde flera bönder som inför kommissionärerna fick redogöra för sina gårdars jordstatus med att hänvisa till tiden före 1645. Vid Lauks i Lokrume, till exempel, där man möjligen kan höra husbonden Lars Thomessens egna ord i protokolltexten: »härunder brukas ock en hage till 2 hästars bete stor, som kallas Skynelund, vilken är hitköpt utav en landsherre som regerade här över landet i de danskas tid, för frijord.«¹¹²

I ett brev från landshövding Ribbing till generalguvernören i en strid om rätten till strandade vrak mellan Gammelgarn och Östergarn socknar fram-

¹¹⁰ Db 1649 Nt s. s. 603v.

¹¹¹ Db 1649 Nt v s. 578, Nt s. s. 599v, Nt s. s. 603v, Nt s. s. 597v, Nt s. s. 599v, Nt s. s. 601, Mt v s. 587v, Mt s. s. 607v, Mt s. s. 608, Mt s. s. 610, Mt h s. 632, Mt h s. 632v, Mt h s. 633, Mt h s. 633, Mt h s. 633v, St s. s. 618v, St s. s. 619, St s. s. 619v, St h s. 625, St h s. 626, Db 1650 St s. s. 667, Nt v s. 664v, Nt v s. 663, Mt v s. 658. Db 1651 Nt v s. 703, Nt v s. 706, Nt s. s. 730, St v s. 713, St s. s. 719, Mt v s. 709v. Db 1653 Nt v § 64, Nt v § 1, Nt v § 61, Mt v § 4. Db 1654 Nt v § 39.

¹¹² Rb 1653 Nt s. 35.

går det att han grundat sitt utslag i konflikten »utav förfarenhet och trovärdige gamle mäns berättelse att alltid tillförne både under danska och svenska kronan brukligt att bägge socknarna är lika delaktiga.«¹¹³

Men hänvisningar till den danska tiden gällde inte enbart ägorätsfrågor. Ännu i slutet av 1690-talet hänvisades till den danska tiden. Prästen i Vall, Jacob Ringhem, berättade att hans far »uti förre danske tiden« uppfört en såg.¹¹⁴ Mest spektakulärt är kanske när nämnden år 1662, i samband med att en vid flera tillfällen benådad notorisk tjuv ännu en gång dömts till döden, protesterade mot den i deras tycke alltför slappa hållningen från den svenska hovrättens sida genom att kräva avrättning med argumentet:

att tjuveri nu här i landet så överhand tager att mången ärlig man därigenom förarmas utav tjuvnad och av den orsak att tjuven nu ej så med galgen avstraffas såsom under danske regimentet.¹¹⁵

Det finns också enstaka exempel på hur bönderna i sina inlagor till tredings- och häradsrätterna talade om lagen som »svensk«. Märta Dedes formulering är för övrigt intressant då den, på danska, betecknar lagen som »svensk«:

och sasom man mener well och weedt at wor suenske Lagh lysser fred och serdelishedt øfr sine wndersattere jnnem dess grendtzer men endaa wisse Rum huor en fattige wndersadtere ehr weed hiøgsta straff tilgjörande.¹¹⁶

Att beteckna lagen som svensk förekommer dock bara i några enstaka fall så vitt jag kan se och då är det fråga om individer som, med undantag för Märta Dede, använt sig av svenskspråkiga förmedlare. Elin Grönbjärs krävde 1664 i samband med att hon anklagades för hor upprättelse »som Sveriges lag förmår«. Fyra bönder från Levide socken menade 1681 att de skador som Hans Stenbro i Silte dammbygge förorsakat dem strävade »imot Sverigis Lagh och Ret«¹¹⁷ Det finns fler exempel, Jacob Thomasson, som anklagades för stöld, hänvisade i ett brev 1669 till generalguvernören, till »Konungens ed och Sveriges lag« som »handhaver oss med frid« och även om Margareta Valdarve i Eskelhem och Christen Fie i Lau menade allvar när de inför rätten hävdade att de inte riktigt förstod sig på »Sveriges lag«, så formulerade de samtidigt en rikstillhörighet.¹¹⁸

¹¹³ Lk All:1 s. 103. Ribbing till generalguvernören 16680706.

¹¹⁴ Db 1690 Sh akt s. 140.

¹¹⁵ Db 1662 Nt h § 46.

¹¹⁶ Db 1661 Nt v akt s. 42. Jfr även Db 1663 akt s. 180 där Christen Lille Vikers använder begreppen »louligen« och »for lag och Rett«.

¹¹⁷ Db 1664 Nt v akt s. 28. Db 1681 St s akt opag.

¹¹⁸ Db 1668 Mt v § 12. Db 1661 St s § 14.

Det finns också ett antal exempel på hur de gotländska bönderna, visserligen via förmedlare, appellerade till sin nya rikstillhörighet. I ett brev från Kräklinge tingsmän till landshövdingen med klagomål på arrendatorn Jacob Mommas i deras tycke oskäligen skatteuttag, hänvisade man bland annat till att han utan skäl införde pålagor på dem. De betonade att även de »väl som under Sveriges skattebönder, Sveriges lag och vår skatterättighet till godo åtnjuta måtte«.¹¹⁹ Liknande formuleringar finns i en inläga från allmogeen till 1669 års kommission, där man ville ha marknader »som i Sverige« och i den punkt som gällde timmerleveranser till kronan, uttrycktes »när Danska regementet var skulle landet bjälkar, stockar och bräder till Visborgs slott reparation giva men då det under Sverige kom och jordeboken inrättades (...) ville KM själv dess fästning reparera. Man ville också få sälja varor i Stockholm för samma tullsatser som alla »andra i Sverige«.¹²⁰

Denna typ av retorik fanns även på individnivå. I ett brev till landshövdingen 1675, angående båtmanshållet, formulerade en bonde från Rute sig bland annat med orden: » allt sedan iag kommo under sveriges krono«.¹²¹ Rasmus Stora Mörby uppgav att han som båtsman »tjänat kronan och min konung i 18 år« och Lars Båtelsson Alvans som avsåde sig sitt nämndemannauppgiften hänvisade till »hans gudomliga namns ära, Hans Kongl Maytz och fädernelandets välfärd«.¹²²

Detta är exempel på hur både överhetspersoner och bönderna själva i den vardagliga dialogen direkt eller indirekt knöt samman Gotland med både den nuvarande och den före detta rikstillhörigheten, vilket alltså utgör en direkt motsvarighet till hur befolkningen i Cerdanya och i Blekinge på olika sätt återopade olika rikstillhörigheter.

I detta sammanhang måste också själva användningen av det talade och det skrivna språket, som berördes i kapitel 5, lyftas fram som ytterligare en dimension av hur Gotlands rikstillhörighet symboliskt konstruerades i vardagen. I de kontinuerliga samtalen vid tingsplatserna och i inlagorna till kommissioner, landshövding och generalguvernör möttes, inte bara olika synsätt och berättelser om nu och då, här konfronterades och ljudliggjordes liksom i kyrkorummen alltmer kontinuerligt språkdräkterna, danska och svenska.

Slutligen användes danskt och svensk också i mer *konfliktfyllda* situationer. Det har redan framgått att etniska epitet var någonting som användes av bredare folklager redan på medeltiden. Det har också framgått, inte minst från de tidigare danska landsdelarna, att språket, framför allt kyrkospråket, av bönderna sågs som någonting viktigt och värt att försöka bevara.

¹¹⁹ Lk DI:3 s. 85, 89 brevet är odaterat men återfinns i inkomna handlingar för åren 1667–1668.

¹²⁰ KA A:1 1669 fol. 222–232.

¹²¹ Gg K:512 f. 702, Lk DI:5 s. 71–72.

¹²² Db 1683 Mt s akt s. 290. Db 1681 Nt h akt s. 77.

Om vi tar det kyrkliga först så framgår det att Alva församling 1651 kommit i konflikt med sin präst då han bland annat försökt införa svenska kyrkoce-remonier. Prästen i Alva pastorat var Erik Petrejus, en av de första svenska prästerna på ön. Bönderna klagade i februari 1651 inför domkapitlet över att han »av egen myndighet« förändrat kyrkoceremonierna och missbrukat mässkläderna. Men förmodligen var konflikten i Alva mer komplex än att bara handla om kyrkoceremonier. Prästen var nämligen inbegripen i högst världsliga konflikter med Alvabönderna. Olof Svie dömdes vid vintertinget samma år för förtal av herr Erik. Vid sommartinget samma år tvistade sam-me präst med husbonden Peder Kruse om inhägnaden av myrmark.¹²³

Detta rättsfall är dock det enda jag stött på från tiden 1645 till 1676. Det är istället på 1680-talet som protester, precis som i Skånelandskapen, mot den kyrkliga försvenskningsspolitiken börjar förekomma. Prosten i Nordert-redingen, herr Lars, vittnade till exempel vid ett möte i domkapitlet 1684 om att han vid sina försök att få ungdomen att läsa den svenska katekesen ibland fick svaret att de inte ville. Mer dramatiskt uttryckte sig den små-landsfödde prästen i Othem, Axel Hornschild, som uppgav sig ha blivit hotad av sina åhörare när han »yrkade språket samt god skick och ord-ning«.¹²⁴ Vid Petrus Stjernmans redan omtalade visitation i Eksta 1688 ham-nade han i ordväxling med husbonden Per Uggårds. Denne hade vid exami-nationen av katekesen svarat biskopen att han ville: »Fortsätta med sin goda danska«. Biskopen hade då svarat att han även måste lära känna den »Svens-ka Guden med«. Per hade upprepat vad han sagt och biskopen hade då uppmanat honom att på danska läsa »vad undersåtarna är deras överhet pliktiga«. Han hade inte fått något svar. Per Uggårds hade därefter av bisko-pen stämts till domkapitlet men dagen efter händelsen sökt upp biskopen och bett om förlåtelse. Han gick med på att betala en summa till de fattiga som botgöring.¹²⁵

Konflikterna med kyrklig anknytning och där aktörerna direkt eller in-direkt uttryckte sin riksidentitet är dock få. Förmodligen berodde detta helt enkelt på att den kyrkliga försvenskningen i praktiken inte bedrevs med samma intensitet som i Skåne. Det är också tydligt att det var på 1680-talet som konflikterna uppstod och givetvis skall de i första hand förstås som att bönderna retade sig på att överheten försökte förändra gamla ceremonier, det handlade alltså inte i första hand om att de till varje pris ville behålla »nationella« symbolhandlingar. Alva församlings och Peder Uggårds utfall mot biskopen hänger på så sätt ihop med Fåröbonden Lars Dämbas upp-rördhet över en extra pingstdag. Men likväl måste dessa konflikter sättas in i

¹²³ Lemke 1868 s. 380, Vdk AIA:5 s. 27–34, Db 1651 St v s. 713v. Db 1651 St s s. 718.

¹²⁴ Lemke 1868 s. 512.

¹²⁵ Vdk FIA:1 s. 131–132 § 11, Lemke 1868 s. 306–307.

det större mönstret av hur Gotlands forna och nuvarande rikstillhörighet därmed, om än indirekt, kom att artikuleras offentligt.

Det är dock framför allt i mer världsliga sammanhang man återfinner konflikter där etniska epitet förekommer. Olof Hågvalds var visserligen ensam om att ha uttryckt sig som han gjorde, alltså att beteckna sig själv och alla gotlänningar som »ärliga danskar«, men han var inte ensam om att använda begrepp som danskt och svenskt i olika typer av konflikter.

I de gotländska rättsprotokollen framträder de etnifierade konflikterna på tre sätt. *För det första* i konflikter mellan bönder och svenska tjänstemän. Bruksskrivaren vid Lummelunds bruk hade vid ett större bråk mellan bönder och bruksfolk kallat bönderna i Lummelunds ting, vilka betalade en del av sin skatt till bruket, för »juteskälmar«.¹²⁶ Nils Fettings i Tofta kallade, oklart i vilket sammanhang, häradsskrivaren Johan Strachou för en »svensk skälm« och Lärbrobonden Per Slängs kallade, i samband med en ryktes-spridning om ett förestående krig med Danmark, länsmannen Per Thunbergs änka för »svensk djävul«.¹²⁷ *För det andra* märks etnifierade konflikter mellan bönder och andra sociala grupperingar på ön, framför allt borgerskap. I samband med ett gräl om en hästkapplopning 1654 hade en grupp bönder från Grötlingbo kallat en skräddare »svensk skälm« och när de attackerat honom skriket »slå ihjäl den svenske skälmen«.¹²⁸ Ett annat exempel är borgaren Johan Schröders hustru som försökt driva in en skuld från Jacob Burs i Källunge. Hon blev utskälld och bland annat kallad för »svensk hora«.¹²⁹ Petter Dahlborg, en inflyttad borgare från Sverige, hade i samband med ett bråk med en bonde, straxt efter det att danskarna återtagit ön 1676 fått höra:

Nu äro vi blevne danske, vill du nu giva mig någon förbättring på stockarna, eller skall djävulen taga vid dig, där du intet rätt nu ger mig för stockarna, så mycket jag vill hava, din svenske skälm, så skall jag slå kniven i dig.¹³⁰

Ytterligare ett exempel är när Simon Skräddare i samband med en dopfest i Rute blev kallad »svensk skälm« av nämndemannen Olof Alvans.¹³¹ *För det tredje* fanns det en betydligt mer vardaglig sida av de etnifierade konflikterna. Vi har redan mött Olof Hågvalds och Jöran Homas uttalanden på krogen. De tycks inte ha konfronterats med en tjänsteman eller någon ur borgerskapet. Deras utbrott skedde istället bönder emellan, och jag har funnit

¹²⁶ Db 1666 Nt v akt s. 42.

¹²⁷ Db 1680 Mt h § 3, Db 1696 Nh s § 15.

¹²⁸ Db 1654 St v § 7–8.

¹²⁹ Db 1681 Nt v § 2.

¹³⁰ Db 1682 Nt v § 12.

¹³¹ Db 1684 Nt v § 65.

ytterligare två exempel där etniska epitet använts inom bondegruppen. Stenkumlabönderna Erik Bartels och Lars Ansarve hade vid ett bråk under julhelgen 1669 bland annat kallat varandra »jutetjuv« respektive »svensk lögnare.«

Erich Pedersson Bertills tillt Lars Ansarfwe [i Stenkumla] med stor anklagan att han haver illa honom slagit och givit honom trenne blodsår däruppå han haver mycket kostat på barberarlön och lidit stor sveda och värk och försummelse, så honom med okvädesord överfallit skällandes för en *svensk skälm och lögnare* så och slagit Hr Swens pojke blånad vilket allt blev honom överbevist och av hastigt mod skett.

Margareta Zachrisdotter berättade i en vittnesskrift att:

på aftonen kom Erik till besökaren Anders Svensson där han en stund förtövade och ibland allt som taltes sade Erik Bertels det prästen hade ingen frid utan ville överfalla honom då sade vi samtliga som hos besökaren samma afton voro vi vilja gå i prästgården och se till om det så i sanning är eller intet men att Erik nämnde sin svåger Lars till ett ringaste ord gjorde han intet utan när vi kommo till prästgården kom Lars, Eriks svåger utför trappan skriandes, och när han kom på gården gjorde han lika då sade hans svåger, Erik Bartels, vem skriker du på, svarade Lars, vad vill du hava? och ville så genast hop med Erik men ej förmädde och när Lars kom över planket i prästgården ropade lars, *skällandes Erik för svenske skälm*, därmed sprang Lars hem och Erik efter samt 2ne pojkar som voro hemma i prästgården.

Lars Ansarve vittnade i en egenhändigt skriven inlaga om händelsen bland annat om hur:

där vi på vägen kom kom de efter och sellte din skälm din tiu och din horre der jag det hørd bad jag min man skulde ga fort der vi in av dørren kom, var de oss strass på helerne och hug i dørren, som dørren nock som skall berre vittne var de där i hugget haver och skällde allt (...) *din jute tjuv din skälm* same tid var där en pige ved nafn Birget Andersdoters ropade jag till henne hun skulle sette haspen på dørren som hon och gjorde dermed lop Eriks hustu till dørren och haspen av tock och skellte her ut *du løpper lasse din jute skälm din tjuv* der med jag utkom slag erik veg med yxen att jag till jorden föll som jag da igen opkom efter folde erik hustru meg in i dørren och slog meg nese och mun i blod som vittnen skall bevisa.

Ordväxlingen tycks, så vitt det går att utröna, inte ha haft någon upprinnelse i någonting annat än de båda böndernas berusningsgrad och personliga

antagonism. Det framgår dessutom att de var släkt med varandra. Förmodligen var Erik svärson till Lars.¹³²

Ännu tydligare framträder denna vardaglighet i ett horsmål som fördes till domkapitlet i mars 1695. Ingrid Stava hade under en längre tid förvägrat sin äkta make, Lars Olofsson, att fullborda äktenskapet. Bakgrunden var att Lars gått med på att gifta sig med Ingrid och ta på sig faderskapet för det barn hon väntade med en annan bonde i socknen. Lars vittnade att:

Då hennes systers barn, Lars Vällers i Roma en gång gick på golvet och han stod inne uti stugan, haver hans hustru setat i spisen och haft sitt barn i knän, tå frågade hon sin systers lilla barn, sägande: vem är din fader? Barnet svarade Lars Väller, åter sporde hans hustru det lilla barnet, vars barn det var som hon hade i sitt sköt? Barnet sade: det är Erik Lilla Röstades, hon biföll barnet tillsägande, ja likare det honom än den *swarta swänska skiälmen*.

Lars Olofsson berättade också att hans hustru alltid talade gott om den verkliga barnafadern samt att »hennes bästa ord till mig är när jag henne tilltalar, kyss mig icke din fuula swänska schelmer«.¹³³ Dessa rättsfall visar att en konflikt mellan danskt och svenskt inte nödvändigtvis behövde uppstå mellan bönder och företrädare före kyrka och stat, istället var indelningen i danskt respektive svenskt en betydligt mer vardagligt företeelse.

Sammanfattande diskussion

För att sammanfatta så kom 1600-talets gotländska vardag både direkt och indirekt av individer och grupper, som med ett barthskt språkbruk här har kallats entreprenörer, men också av bönderna själva, knyts till både sin gamla och till sin nya rikstillhörighet.

Det viktiga är dock att de gotländska entreprenörerna inte var en enhetlig grupp som samtliga strävade åt samma håll. De möttes inte heller som i Cerdanya på var sin sida om en geografisk gräns. I stället innebar övergången från dansk till svensk rikstillhörighet att entreprenörer med olika bakgrund och föreställningsvärldar på ett högst konkret sätt möttes och »stred« i samma lokala rum. Genom sitt agerande skapade de en ny och konkret symbolisk gränsdragning mellan »danskt« och »svenskt« som på ett konkret sätt sågs, hördes och förstods och även användes av de gotländska bönderna. Det har framgått att danskt och svenskt användes och artikulerades på flera olika plan i lokalsamhället. För det första i form av upplästa påbud vid tingsplatserna och i samband med andra möten mellan lokala tjänstemän och

¹³² Db 1670 Mt v § 21, Jfr även konceptprotokoll i ViLa Db 1670 § 24 samt akter i målet s. 237–238.

¹³³ Felderman 1997 s. 17.

bönder. För det andra formulerade även bönderna själva, i den vardagliga dialogen *och* i konflikten, sin rikstillhörighet. Gotland kan alltså jämföras med Blekinge på denna punkt, men, vilket är viktigt att poängtera, artikulerandet av riksidentitet var en betydligt mer vardaglig, och inte alltid konfliktfylld, företeelse än i Blekinge.

Så vad menade då Olof Högvalds när han påstod sig vara »dansk« och inte bara det, när han tycks ha menat att alla gotlänningarna var »ärliga danskar«? I den lokalthistoriska litteraturen har ofta den gotländska identiteten framställts som någonting överordnat och tämligen opåverkat av både dansk och svensk överhöghet, med undantag för det förment dansksinnade prästerskapet.¹³⁴ Jag menar att Olof och de gotländska bönderna i stort hade tillägnat sig en dansk riksidentitet. Frågan är då vad som innefattades i denna identitet och inte minst när och varför den växt fram.

Det är givetvis svårt att uttala sig om riksidentitetens innehåll. Det handlade knappast om att de gotländska bönderna kände sig som del av en dansk folkstam, sammanbunden av en blods- och ödesgemenskap. Tre dimensioner kan dock lyftas fram. Den innefattade uppenbart en association med det danska språket, en lojalitet med kungahuset och med en föreställning om att landet Gotland hade utgjort en del av det danska riket. Användandet av etniska epitet i vardagliga konflikter antyder att det inte är så enkelt som att det bara handlade om skällsord i konflikter eller som retorik i dialog med överheten. Månandet om språket i kyrkliga sammanhang men också i vardaglig praktisk bemärkelse är framträdande och kan inte betecknas som betydelselöst. Vi ser det i gravinskrptioner, epitafier och votivgåvor och inte minst i böndernas egna brevskrivande. Gotlands danska rikstillhörighet och lojalitet med kungamakten uttrycktes redan i 1500-talets klagoskrifter och i kungahyllningarna men också efterhand högst påtagligt i de gotländska kyrkorummen.

Frågan är om de gotländska böndernas riksidentitet var en gammal föreställningsvärld som artikulerades öppet först i och med att den mötte krav på en ny, svensk, rikstillhörighet, och var hade den gutniska identiteten tagit vägen? Undersökningen har satt ljuset på den *process* som gjort det möjligt för Olof Högvalds att uttrycka sig som han gjorde. Peter Sahlins menar att framväxten av nationell identitet i gränslandet var en långsam process och en poäng med hans analys är att befolkningen inte övergav sin lokala identitet och att nationalism inte enbart konstruerades uppifrån, eller som han uttrycker det, från centrum till periferi, utan i lika hög grad i periferiernas åkallande av centralmakten i konflikter över de nya geografiska gränserna.¹³⁵

¹³⁴ Lindström 1854 s. 2, Rosman 1930 s. 141, Schück 1940 s. 100, 107, Björkegren 1951 s. 208, 216.

¹³⁵ Sahlins 1989/1991 s. 271–276.

Jag menar att framväxten av en mer spridd riksidentitet var resultatet av en mer komplex och inte särskilt långdragen process. Det var ett resultat av ett möte med prästers och tjänstemäns riksidentiteter men också av böndernas egna artikuleranden av språk, symboler och vardaglig personlig antagonism. Detta visar hur vanliga människors val, reflexioner och behov samverkade och skapade nya föreställningsvärldar. Även om det »gutniska« är frånvarande i dialogen och konflikten på 1600-talets Gotland betyder detta inte att en lokal identitet som gotlänning ersatts av en dansk riksidentitet. Den fick bara nytt sällskap inne i huvudet på individer som Olof Hågvalds, Peder Uggårds och Jöran Homa.

9. Mellan två riken – sammanfattande diskussion

Huvudsyftet med denna avhandling har varit att studera Gotlands övergång från dansk till svensk överhöghet ur ett »underifrånperspektiv«. Det har varit de gotländska böndernas föreställningsvärldar och handlingsmönster i en tid av förändring som stått i främsta rummet och frågan har gällt hur ett bondesamhälle påverkades av, inte bara en ökad statlig närvaro lokalt, utan dessutom av ett skifte i rikstillhörighet.

Från skatteland till riksdel

Gotlands övergång från Danmark till Sverige var statsrättsligt sett en process där ön gick från att vara ett skatteland under Sveariket, en omstridd landsdel i ett vacklande medeltida unionskonglomerat, för att till sist bli en i politisk mening dansk och så småningom svensk undantagslöst inkorporerad riksdel. Trots att öns statsrättsliga status fastslogs först i slutet av 1500-talet hade den danska kungamakten betydligt tidigare påbörjat en ekonomisk, rättslig, administrativ och kyrklig inkorporering. Övergången till Sverige kom därför att betyda kontinuitet med den danska tiden men också vissa brytpunkter. Det var framför allt inom tre områden, rättsväsendet, administrationen och skattesystemet, som integrationspolitiken fick konkret genomslag.

Den danska kungamakten kom från och med 1400-talets slut att successivt reglera rättsväsendet. Det var dock en process som fick konkret genomslag först i början av 1600-talet, då dansk lag och rätt infördes. Samtidigt centraliserades domstolarna, inte bara i rum utan också i tid. I och med övergången 1645 infördes svensk lag och rättsordning utan undantag och domstolarna centraliserades ytterligare. Den rättsliga inkorporeringen innebar också en allt tydligare professionalisering av rättens företrädare, i synnerhet efter övergången till Sverige. I denna process var också förskriftligandet, i form av domböcker, saköreslängder och tingsvittnen, ett centralt inslag.

Förvaltningen kom från och med 1500-talet att regleras på alla nivåer. Ämbetsmännen inte bara ökade i antal, med webersk terminologi fick de allt mer tydligt sina kompetensområden definierade och reglerade. Detta gällde såväl länsherrar som skogvaktare. Övergången till Sverige innebar en fördjupning av denna process. Öborna mötte nu fler professionaliserade ämbetsmän på fler nivåer samtidigt som vissa ämbeten som tidigare haft lokal förankring blev en del av den lokala statsapparaten. Det svenska länsstyret var i jämförelse med det danska mer byråkratiserat, inte bara genom att det sysselsatte fler ämbetsmän utan därför att det även mer detaljerat än sin föregångare reglerade hur kontakterna mellan bönder och landshövding skulle se ut.

Omläggningen av skattesystemet 1653 kom också att utgöra en påtaglig brytpunkt. Det handlade då inte i första hand om skattertrycket, det hade ökat stadigt från och med 1500-talet och behölls i princip oförändrat även efter 1645. Förändringen låg istället i det sätt som skatterna skulle erläggas på. Staten ställde inte längre krav på de gotländska tingen som kollektiva skattebetalare utan på varje enskild husbonde. Skatterna hade givetvis fördelats individuellt inom tingen även i det gamla systemet. Men jordrevisionen innebar alltså att uppbörden individualiserades i den meningen att varje husbonde istället för att argumentera med det bondekollektiv han var en del av nu fick interagera allt regelbundnare med statsmaktens lokala företrädare. Det var samma individualisering som redan Gustav Vasa infört på 1540-talet i de gammalsvenska delarna av riket.

På två punkter måste kontinuiteten mellan dansk och svensk överhöghet lyftas fram. Det gäller kyrkan och handeln. Kyrkligt innebar övergången ur böndernas synvinkel till en början i praktiken ingen avgörande förändring. Den högsta kyrkoledningen »försvenskades« visserligen på 1650-talet och formellt gällde också den svenska kyrkoordningen. Men ute i socknarna, i det vardagliga kyrkliga livet, skedde inga större omvälvningar förrän på 1680-talet då överheten mer aktivt kom att sträva efter att förändra kyrkoce-remonierna. Staten kom med biskoparna som ombud nu att intressera sig inte bara för prästerskapets utan också för böndernas kyrkliga språkbruk.

Inom den ekonomiska sektorn var övergången i sig ingen brytpunkt. Trots försök till styrning av böndernas handel vid lanthamnarna skedde i praktiken ganska litet. Möjligen kan man på sikt tala om en ekonomisk omvälvning på landsbygden i och med skapandet av en inhemsk kalkindustri på 1600-talet. På sikt ledde detta till framväxten av en besutten borgarklass som var bosatt och verksam på landsbygden.

Sammantaget innebar inkorporeringen av Gotland i både det danska och senare det svenska riket en påtaglig byråkratisering som innefattade tydliga och i praktiken också genomförda regleringar av förvaltning, rättsväsende och skatteuppbörd. Följaktligen kom skriftligheten alltmer att användas som ett statligt kontrollmedel genom jordeböcker, kyrkböcker, domböcker och tingsvittnen. Frågan är vilka konsekvenserna blev? Innan man kan svara på det måste det gotländska bondesamhällets inre organisation och sociala skiktning lyftas fram.

Det staten mötte

Det medeltida gotländska bondesamhället var en ethnie, det vill säga en kulturell gemenskap sammanbunden av föreställningar om ett gemensamt ursprung, ett gemensamt språk och historia. Men inom ethnien framträder tydligt en klart profilerad lokal elit, bestående av tingsdomare och präster,

som utvecklat en särskild gruppidentitet. Denna gruppering företrädde alltid ön i kontakterna med kungamakten. Mindre enheter inom landskapet som ting, socknar och enskilda tycks inte ha kommunicerat med överheten före 1600-talet.

På en mer lokal nivå, i den vardagliga politiska kulturen, är det inget offentligt och politiskt jämlikt bondesamhälle som framträder. Landstinget tycks ha varit en arena där framför allt olika lokala elitgrupperingar interagerade. Även de lägre instanserna, de tjugo tingslagen, var tämligen slutna forum för en besutten manlig elit. Frånvaron av en stark kungamakt och stat på ön hade alltså inte format en politiskt egalitär bondegemenskap. Det var tvärtom ett oligarkiskt, patriarkalt och toppstyrt tingsamhälle som kom att möta den allt mer beslutsamma statliga integrationspolitiken. Vilka blev då följderna av detta möte?

Integration, interaktion, identitet – mötets konsekvenser

Förenklat uttryckt kan man tala om två teoretiska perspektiv hos de som forskat kring relationen mellan bönder och statsmakt i det tidigmoderna samhället. Vissa, som till exempel Sven A. Nilsson, Per Johan Ödman och Jan Lindegren, menar att statsmaktens intåg i lokalsamhället innebar ökad kontroll, disciplinering och ekonomisk utsugning. Det handlade alltså om en maktstat som etablerades lokalt. Mot detta perspektiv står en tolkning som menar att mötet mellan statsmakt och lokalsamhälle efterhand utvecklades till en i stort sett fredlig dialog, vilket från lokalsamhällets sida grundade sig på en gammal politisk kompetens, förvärvad i frånvaron av en stat och en med överheten i vissa avseenden gemensam världsbild. Detta perspektiv har formulerats av Eva Österberg som, delvis i polemik mot maktstatsperspektivet, ser vissa normöverensstämmelser och vad hon kallar kommunikativ kompetens som viktiga integrativa processer. Det måste dock understrykas att de två perspektiven i första hand skall ses som teoretiska positioner. I konkreta empiriska studier har analyser och tolkningar kring relationen mellan bönder och stat i praktiken rört sig i en gränsszon mellan dessa teoretiska »poler«.

Hur integrerades då det gotländska bondesamhället i det danska respektive det svenska riket? Ön var sedan gammalt väl integrerat i östersjöområdets handelsnät. Landsbygd och stad var oupplösligt, och konfliktfyllt, sammanbundna i ekonomisk mening. Här innebar inte statsmaktens ökade inflytande och skiftet i rikstillhörighet någon större skillnad. Möjligen, vilket denna undersökning dock inte närmare gått in på, innebar övergången en ekonomisk maktförskjutning under 1600-talet till Visbys fördel.

Gotlänningarna integrerades knappast med våld, men det går inte att bortse från att *kontrollen* av bönderna ökade påtagligt, i synnerhet efter 1645. Statsmakten fick onekligen bättre insyn i de gotländska böndernas vardag, via skattelängder och domböcker, än vad den tidigare hade haft. Jag har med utgångspunkt i Max Webers välkända teori använt termen byråkratisering för att tydliggöra denna process. På Gotland handlade det om ökade regleringar, en professionalisering av ämbetsmannakåren samt ett förskriftligt gån- de på flera områden.

Byråkratisering brukar ofta ses som ett utslag av ökad kontroll. Weber menade visserligen att en byråkratisering i teorin gör alla lika inför lagen men att den i praktiken är ett instrument för de härskande klassernas makt- utövning. Men han betonar samtidigt att en byråkratiserings sociala konsekvenser måste studeras med hänsyn till specifika historiska omständigheter.¹ Så frågan är: innebar etableringen av en maktstat på ön att de gotländska bönderna gjordes maktlösa? Var det kanske den gamla lokala eliten som befäste sin maktställning inom den nya byråkratin? Vi kommer då in på frågan om bondesamhällets *kommunikativa kompetens*. Var detta något som fanns i det gotländska bondesamhället och som hjälpte till att i stort sett fredligt integrera bönderna trots sociala och ekonomiska orättvisor i övrigt?

Ännu i början av 1650-talet framträdde tingsdomarna, trots att de formellt var tjänstemän inom lokalförvaltningen, som undertecknare av besvärsskrifter på öns vägnar. Det har också framkommit att de flesta av de gotländska riksdagsmännen under de första riksdagarna då ön hade representationsrätt var tingsdomare. Men detta skall ses som kvardröjande politiska strukturer. Paradoxalt kom nämligen statsmakten genom sin strävan efter kontroll att undergräva den lokala elitens maktbas istället för att underblåsa den. I statens ögon var domare- och prästoligarkin ingen grupp som man, när staten väl etablerat sig permanent på ön, behövde ta hänsyn till. I och med att domare och präster integrerades i statsapparaten förlorade de grunden för sin lokala maktställning. I samband med denna process kom bondesamhället att »kommunaliseras». Låt mig precisera vad som avses med det.

Under 1500-talet var kontakterna mellan Gotland och centralmakten inte särskilt täta och när man förde en dialog med överheten var det alltid den lokala eliten, tingsdomarna, som på hela öns vägnar talade med kungen. Perioden 1620–1645 innebar en ökad interaktion mellan bondesamhälle och statsmakt, både på riksnivå och lokal nivå. Men det intressanta är att även andra grupperingar inom bondesamhället nu i högre grad interagerade med överheten än vad som hade varit fallet under 1500-talet. Vid sidan av den politiska aktören »landet» Gotland började även mindre enheter, ting, socknar och även om det var ovanligt, enskilda bönder, att agera politiskt.

¹ Weber [1914]/1987 s. 85.

Efter 1645 märks en förvisso inte stor men ändå ökad interaktion mellan mindre lokala politiska gemenskaper och överheten, i gestalt av generalguvernören, kommissioner, landshövding och domstolar.

Till denna »kommunalisering« är vad jag skulle vilja beteckna som en individualiseringsprocess knuten. Detta är någonting som har diskuterats tidigare särskilt ifråga om rättsväsendets professionalisering. Erling Sandmo menar till exempel att ett äldre kollektivt rättsväsende ersattes av en mer individualiserad rättsäkerhet. Jag instämmer i detta men vill se individualiseringsprocessen på ett bredare plan. Det handlade om rättsäkerhet för individen när en gammal maktstruktur med tingsdomare och präster, som enligt egen utsago dömde utan skriven lag, byttes ut mot professionaliserade ämbetsmän. Men det var samtidigt en vardagspolitisk individualisering genom att byråkratiseringen gav fler grupper nya instrument för att interagera utifrån sina individuella behov.

Övergången till danskt och så småningom svenskt rättsväsende innebar att fler, inte färre, grupper och individer kom att integreras i en delvis ny rättslig kultur. Processen ledde inte, vilket Österberg fört fram som en tänkbar konsekvens, till att obesuttna och marginella grupper tystnade och drog sig undan. Tvärtom tog fler del av och agerade inom det reformerade rättsliga systemet på Gotland. Givetvis är detta ett exempel på hur staten lyckades få ökad kontroll över befolkningen, det var onekligen svagare grupper som i högre utsträckning dömdes för brott. Sett ur den synvinkeln innebar övergången att staten tog ett fastare grepp om konfliktlösning och brottslighet. Men samtidigt integrerades fler människor, även obesuttna, i den lokala rättskulturen som vittnen och som käranden i olika frågor.

En intressant iakttagelse i anslutning till detta är böndernas förhållande till och användande av skrift. Det handlade inte enbart om att skriften blev ett effektivt statligt kontrollinstrument. Den fick betydligt bredare genomslag än att bara gälla till exempel ägotvister. Det handlade i lika hög grad om vittnesmål, intyg och räkenskaper och inte minst om att författa suppliker. Skriftligheten var inte enbart ett kontrollmedel utan den blev i allt högre grad ett kommunikationsmedel. Detta berodde delvis på att det sedan gammalt fanns en tämligen spridd skrivkunnighet i bondesamhället vars ursprung troligen måste förklaras med öns gamla marknadsanpassning. Denna ekonomiska skrivkunnighet omvandlades i mötet med statsmakten till en politisk. Skriften kom dock inte enbart att bli ett verktyg för eliten. Fler grupper, kvinnor och obesuttna, kom också att använda sig av den, även om de inte skrev själva.

Hittills har diskussionen uppehållit sig vid hur de gotländska bönderna integrerades tämligen fredligt i sin nya rikstillhörighet. Men det var *inte* enbart enkonfliktfri process. I takt med statsmaktens inträde ser vi också exempel på ett allt mer utvecklat vardagligt motstånd.

Protesterna på Gotland var, något förenklat uttryckt, manliga och individuella. Förvånande nog märks inte statens allt starkare kontroll över och reglering av handeln nämnvärt. Istället handlade det, föga förvånande, och med tanke på att så gott som samtliga bönder var självägande, om olika typer av plikter som skatteutlagor, prästrättigheter och arbetsplikter. Men i konflikterna med statliga företrädare ryms mer än bara en enkel protest mot staten. Mötet var mer komplext där även personlig antagonism och lokala förhållanden inom bondesamhället på olika sätt invercade.

Undersökningen har också bekräftat det som tidigare undersökningar, framför allt av Martin Linde och Karin Sennefelt, visat. Det fanns även på Gotland ett dolt motstånd, ett »hidden transcript«, för att använda James C. Scotts term. Det ägde rum bortom de offentliga arenorna, på krogar, i hamnar och på gårdar och det formulerades i form av kritiskt, vanvördigt och skämtsamt tal om överheten. De gotländska bönderna kan alltså knappast, vilket har varit en vanlig bild i den lokalhistoriska historieskrivningen, betecknas som passiva och ointresserade av sin överhet.

Det finns dock ingenting som tyder på att de gotländska bönderna ifrågasatte att man hade en överhet. Det är intressant att se att de tankefigurer som återfinns i officiella dokument om ett samhällskontrakt mellan menigheter och överhet återspeglas på ett betydligt mer vardagligt plan. Däremot tycks överheten i samband med övergången ha blivit mer problematiserad i det vardagliga talet. Det sistnämnda för oss över till hur övergången formade och förändrade böndernas föreställningsvärldar, det vill säga hur *normöverensstämmelser* var del av en integrativ process. För vad menade Olof Hågvalds egentligen den där gången på krogen?

Att undersåtar och överhet delade en religiös världsbild är självklart. Detta faktum återspeglas i såväl statens tilltal till bönderna som i böndernas egna skrivelser på både riksnivå och lokal nivå. De gotländska bönderna värnade också om sin egendom, och inte minst sina handelsrättigheter. Även om begreppet lag sällan används i böndernas egna texter på lokal nivå framträder rättvisan som en grundläggande tankefigur, detta gäller också en del av vardagskonflikterna som uppstod när bönderna ansåg sig ha fullgjort sina plikter. Visserligen har det framgått att ståndsamhället i sig inte var ifrågasatt av bönderna. Man var medveten om att man hade en överhet och det finns ingenting i det gotländska materialet som tyder på att det funnits föreställningar om en annan samhällsordning.

Samtidigt finner vi, som sagt, efterhand en problematisering av överheten, lagen och efterhand deras eget kollektiva minne och territorium i termer av »dansk« respektive »svensk«. Detta för oss över till frågan om förnationella identiteter i bondesamhället. Olof Hågvalds och Peder Uggårds markerade onekligen med sina uttalanden ett motstånd mot sin svenska rikstillhörighet. De blickade istället bakåt och betecknade sig direkt eller

indirekt som »danskar«. Normöverenstämmelsen mellan överhet och undersåtar var alltså på denna punkt inte att betrakta som total.

Jag menar att Olof Hägvalds, Peder Uggårds och *de gotländska bönderna* i stort, vid sidan av sin gotländska identitet, *hade tillägnat sig en dansk riksidentitet*. Det skall nog understrykas att det inte var fråga om nationalism i modern mening. Det handlade alltså inte om att de gotländska bönderna kände sig som del av en dansk folkstam, sammanbunden av ett gemensamt blod och öde, något som var värt att dö för. Tre dimensioner kan dock lyftas fram. Riksidentiteten innefattade uppenbarligen en association med det danska språket, en lojalitet med kungahuset och med en föreställning om att landet Gotland en gång hade utgjort en del av det danska riket. Användandet av etniska epitet i vardagliga konflikter antyder att det inte är så enkelt som att det bara handlade om skällsord i konflikter eller som retorik i dialog med överheten. Månanudet om språket i kyrkliga sammanhang men också i vardaglig praktisk bemärkelse, inte minst i brevskrivandet, är så framträdande att den inte betecknas som betydelselös eller att enbart ha en religiös innebörd. Kanske var det ändå inte helt oproblematiskt, som till exempel Hanne Sanders och Harald Gustafsson funderat kring, att byta kung. Frågan är då när, hur och varför denna identitet fått fäste i ett bondesamhälle i det danska rikets periferi?

Jag vill här lyfta fram den *process* som gjort det möjligt för Olof Hägvalds och Peder Uggårds att uttrycka sig som de gjorde. Den är i sig intressant. Den hade inte enbart formats av ett uppifrånstyrt projekt baserat på propaganda och tvång utan också i det vardagliga mötet mellan prästers och tjänstemäns artikulerade riksidentiteter i kombination med böndernas egen användning av språk, symboler och personliga konflikter. Detta visar hur vanliga människors val, reflexioner och behov av att känna samhörighet eller avståndstagande samverkade och skapade nya föreställningsvärldar. Gotland visar här upp vissa likheter med utvecklingen i Peter Sahlins Cerdanya men med vissa undantag. Framväxten av en riksidentitet skedde inte på ömse sidor om en geografisk gräns utan genom att nya symboliska gränser på flera olika sätt konstruerades inom lokalsamhället. Undersökningen har satt fokus på *att framväxten av en mer allmänt spridd riksidentitet var resultatet av en mer komplex och inte särskilt långdragen process*. Hur och när denna danska riksidentitet eventuellt omformades till en svensk dito blir då en intressant fråga som denna undersökning tyvärr inte har haft möjlighet att undersöka.

För att sammanfatta avhandlingens viktigaste resultat: I och med att staten löste upp de gamla maktstrukturerna i det gotländska bondesamhället fick fler grupper och efterhand också individer möjlighet att kommunicera med staten på både riksnivå och i lokala sammanhang. Det var inte fråga om en uråldrig politiskt sett jämlik bondegemenskap som lyckades

hålla emot statens tryck. Tvärtom skapades de gotländska böndernas vardagspolitiska kompetens i mötet med statsmakten. Deras danska riksidentitet var inte enbart en artikulering av gamla lojalitetsföreställningar som kom upp till ytan i och med att man konfronterades med kraven på en ny rikstillhörighet. Det var den nya rikstillhörigheten som hjälpte till att *forma* de gotländska böndernas danska riksidentitet. För att uttrycka det enkelt: »försvenskningen« av Gotland bidrog, åtminstone i det avseendet, till de gotländska böndernas »fördanskning«.

Summary

Between Two Realms

Integration, Political Culture and Pre-national Identities on Gotland 1500–1700

Under the peace treaty of Brömsebro in 1645, the largest island of the Baltic Sea, Gotland, became a part of the Swedish Kingdom. Until then it had been under Danish control, and since the late fifteenth century the Danish authorities had pursued the economic, judicial, administrative and ecclesiastical incorporation of the island. This policy was continued, and its scope widened, by the Swedish state after 1645. Both Danish and Swedish approaches to incorporation involved bureaucratization, including the regulation of the local administration, and the legal and tax systems, combined with a more professional corps of state servants. Written documents were increasingly used as an instrument of control.

The main purpose of this dissertation is to study the process of incorporating Gotland viewed from 'below'. Central are the Gotland peasants' own thoughts and patterns of political behaviour during a time of transition. Mediaeval peasant society on Gotland was in essence a cultural community, bound together by an imagined common descent, language, and history. Within the community the county judges (*tingsdomare*) and the local priesthood had developed a group identity and acted as the elite, a position founded on wealth, power, and status. No sign on Gotland of the public and political equality of a 'communalistic' peasant society; the absence of a strong external power had instead created the conditions for an oligarchic community. What were the consequences when this society was confronted by an expansionist state?

In Nordic historiography there are two main theoretical perspectives on the relationship between peasants and state in early modern society. Some consider that the establishment of the state in local communities was effected by the exploitation of control, discipline, and the economy, while others argue that the interaction between state and local communities was a gradual development that evolved out of an almost uneventful dialogue. The question here is whether the establishment of the state on Gotland made the peasants more powerless. Did the local elite consolidate its dominant position within the new bureaucracy?

There was only infrequent contact between Gotland and the central government in Copenhagen during the sixteenth century. When the pea-

sant community communicated with the king, it was always the local peasant elite that spoke on behalf of the 'land' of Gotland. Smaller groupings such as counties and parishes did not communicate directly with the authorities before the beginning of the seventeenth century. However, between 1620 and 1645 the pace of interaction between Gotland and Copenhagen speeded up. Interestingly, it was other groups within the peasant community who began to seek contact with the state. Besides the old political elite of the 'province' of Gotland, smaller groupings – counties, parishes, and even individuals – started a dialogue with the authorities. This interaction continued after 1645.

The transition from the Danish to the Swedish legal system meant that there were more groups and individuals to integrate into the new judicial culture. Although this provides a clear example of how the state succeeded in gaining control over the population, for it was undoubtedly members of vulnerable groups who were convicted and sentenced, nevertheless the weak – including the landless – were allowed to make statements and even lay charges against propertied peasants in court. It is interesting to observe in this connection the peasants' relationship to and use of writing. It was not only the authorities' tool, it was also the tool for general communication. This was partly because of a high level of literacy amongst the peasants, that may in turn be explained by Gotland's necessary adaption to the realities of trade across the Baltic. The financial skill of being able to write was, when it came up against the increasing control of the state, transformed into a political skill. Writing was not only to be a tool of the former peasant elite, but became essential to different social groups, such as women and the non-propertied, who began to use the written word in their communication with the state.

Bureaucratization is sometimes viewed as a negative trend. Weber argued that while a bureaucracy in theory leaves us equal before the law, in practice it tends to become an instrument of power for the ruling classes. Yet the incursions of the central state onto Gotland did not increase the power of the local elite, they undermined it. The old power structures of the Gotland peasantry were dismantled, and more groups and individuals obtained the means to communicate with the state, both on a national and local level. This was not the result of an ancient, politically equal, peasant community successfully adapting to new circumstances. On the contrary, the Gotland peasants' political competence was created in their encounter with the state.

The process was not without its conflicts, of course. Concurrent with the state's increased demands, we find examples of everyday resistance that in course became increasingly widespread. It was articulated in critical or disrespectful remarks about the authorities in a discourse that took place outside official arenas, in pubs, farms, and harbours. Nothing indicates,

however, that the Gotland peasants questioned the existence of their superiors. The conflicts between peasants and state servants stemmed from a more complex relationship than the bare utterance of protest against the state might first suggest. Local conditions – and personal antagonism – formed part of this. Moreover, evidence of this discourse of resistance leads us to ask whether Gotland's transition from Danish to Swedish rule shaped, or possibly re-shaped, the peasants' 'national' identity. It is obvious that during the seventeenth century the peasants started to question the authorities, the law, and their sense of time, memory, and territory, in first 'Danish' and then 'Swedish' terms. Court cases demonstrate both directly and indirectly that individual peasants called themselves Danes. This brings up the issue of the creation of pre-national identities in early modern peasant society.

In recent research on nationalism, there is general agreement that long before the eighteenth century the European ruling elites' view of the world was coloured by something that resembles what we today call nationalism. What is in dispute is the extent to which such views had any significance for the general populace before the eighteenth century. To avoid the anachronisms associated with the term nationalism, historians have coined alternatives, for example proto-nationalism or regnalism. I have used the latter.

This study argues that the Gotland peasants, besides their 'Gotlandic' identity, had adopted a Danish identity of sorts. This identity was obviously associated with the Danish language, loyalty to the former king, and a notion of the island's history as a territory that had once belonged to the Danish realm. It was not nationalistic in the modern sense of the word – the peasants did not feel that they were part of a Danish race, related by blood, and with a common destiny worth dying for – and for this reason is best described as a regnal identity.

The adoption of a regnal identity by the peasantry was the result of a complex but not particularly lengthy process. It was not only shaped by an elite project furthered by propaganda and coercion, but by the daily interaction between state servants, priests, and peasants over the use of language and symbols, and by the element of ethnicity present in interpersonal conflicts. The construction of a Danish regnal identity was not stimulated by the existence of geographical or political boundaries, but by the erection of new symbolic boundaries within the local community. The peasants' Danish regnal identity not only articulated their enduring loyalty to their former king. It owed much to their response to the new demands of loyalty to Sweden.

Bilagor

1. Landstaten på Gotland 1600–1700

<i>Befattning</i>	1600/1601	1644/1645	1652/1653	1690
Länsherre/landshövding	1	1	1	1
Handskrivare	—	—	1	1
Landsekreterare/bokhållare	—	—	1	1
Slottsfogde/landsfogde(?)	1	1	—	—
Slottsvaktmästare	1	1	—	—
Ridefogdar/befallningsmän	3	3	2	2
Häradsskrivare	—	—	1	2
Fogdetjänare	?	?	2–3	2–3
Fodermarsk	—	—	1	—
Proviantmästare/skrivare	—	—	1	1
Slotts-/artilleriskrivare	1	1	1	1
Proviantskrivare	1	1	1	1
Ladugårdsfogde	?	?	1	1
Tjärskurare	1	1	1	1
Skogvaktare	—	—	2	2
Djurvaktare	—	—	1	1
<i>Stora sjötullen</i>				
Tullnär	1	1	1	1
Kontrollör	—	—	1	1
Överstrandridare	—	—	1	1
Hamnfogdar/strandridare	8	8	8	8
Besökare	—	—	4	4
Lantridare	?	2	—	—
Skrivare	—	—	?	?
<i>Lilla tullen</i>				
Inspektör	—	—	1	1
Skrivare	—	—	2	2
Accisskrivare	—	—	2	2
Besökare	—	—	2	2
Tullknektar	—	—	2*	2?
Tobaksinspektör	—	—	1**	?
Summa	18	20	42–43	39–40

Källor: DRA: Visborgs lens lensregnskaber 1600/1601, 1644/1645; SRA: Lb 1652/1653, 1690, Arfwidsson Bäck 1967 s. 29, 31, 40–41, Johansson 1999, Gotlands Db och räkenskapsverifikationer 1646–1690.

Anmärkningar: *Omnämnda 1651 **Omnämnd 1664–1674.

2. Tingsdomare/länsmän på Gotland 1587–1700

<i>Ting</i>	1587	1652	1672	1690-talet
Banda	Thomas Norrgårde	Christen Ringum	Lars Ringum	<i>Hans Lundberg</i>
Bro	Jacob Lauks	Mickel Kroks	<i>Zachris Anderss.</i>	<i>Lars Krokstedt</i>
Burs	Peder Sigdes	Nils Kierna	<i>Per Pojes</i>	<i>Johan Hagetorn</i>
Bål	Båtel Bjärges	<i>Christen Hellwigs</i>	<i>Hans Gahne</i>	<i>Hans Gahne</i>
Dede	Rasmus Dede	Peder Dede	<i>(se Endre)</i>	<i>(se Endre)</i>
Eke	Laurids Kattlunds	Peder Kattlunds	<i>Johan Bengtsson</i>	<i>(se Hoburg)</i>
Eksta	Jacob Mallgards	Mårten Bjärges	<i>Olof Persson</i>	<i>Olof Persson</i>
Endre	Laurits Röstäde	Peder Medebys	<i>Otto Rasmusson</i>	<i>Anders Portman</i>
Forsa	Laurits Angelbos	Peder Västö	<i>Anders Bock</i>	<i>Anders Hansten</i>
Fårö	Jacob Landsnäsa	Rasmus Kalbjärga	<i>(se Rute)</i>	<i>(se Rute)</i>
Garda	Peder Tällby	Jöns Folkedarve	<i>Jon Lund</i>	<i>Måns Printz</i>
Hablinge	Laurens Hemunds	Rasmus Kvinnegd.	<i>Per Nilsson</i>	<i>Nils Åkerman</i>
Halla	Peder Nickarve	Hans Sigsarve	<i>Per Jovin</i>	<i>Hans Bromander</i>
Hejde	Båtel Mulde	Båtel Tyrvalds	<i>Per Jönsson</i>	<i>Olof Snögrinda</i>
Hemse	Jacob Gartarve	Olle Hässelby	<i>(se Hablinge)</i>	<i>(se Hablinge)</i>
Hoburg	Olof Gervalds	<i>Rasmus Tinkel</i>	<i>Olof Andersson</i>	<i>Christian Winter</i>
Kräklinge	Thomas Gartarve	Jacob Gartarve	<i>Jönan Adamsson</i>	<i>Hans Hoffman</i>
Lummel.	Morten Lunnebjärs	Lars Lunnebjärs	Jöns Lunnebjärs	<i>Clas Smitt</i>
Lina	Olof Kyrkebinge	<i>Themme Schacht</i>	<i>Jöns Gregelsson</i>	<i>Oluff Slumra</i>
Rute	Rasmus Kauparve	<i>Hercules Briant</i>	<i>Mårten Fries</i>	<i>Hans Nyberg</i>
Stenkumla	Jacob Vallby	Lars Nygårds	<i>Hans Olofsson</i>	<i>Gustaf Malm</i>

Källor: ViLa: A:158; Db 1646–1698.

Anmärkningar: Kursiv stil anger att individen inte var bonde.

3. De gotländska gårdarnas markelejtal 1653

Markelej	Norder-tredingen	Medel-tredingen	Suder-tredingen	Gotland
26–32	—	4	2	6
21–25	—	5	6	11
16–20	21	55	38	114
11–15	89	164	118	371
6–10	192	247	258	697
3–5	97	45	127	269
1–2	20	17	35	72
0	—	14	3	17
Ej angivet	1	1	2	4
Summa	420	552	589	1561

Källa: Rb 1653.

Kommentar: Siffrorna anger antalet gårdar intc parter vilket är Tryggve Siltbergs beräkningsgrund (Siltberg 1992 s. 169).

4. Justitiestaten på Gotland 1600–1690

Befattning	1600/1601	1643/1644	1652/1653	1690
Landsdomare* (lagläsare/häradshövding)	1	1	1	2
Settingsskrivare	—	3	—	—
Tingsskrivare	—	—	1	2
Settingsdomare*	6	6	—	—
Landsgevaldiger/fiskal	—	—	1	1
Tingsdomare/länsmän*	20	20	20	18
Profosser	—	—	1–3	1–3

Källor: DRA: Visborgs lens lensregnskaber 1600/1601, 1643/1644; SRA: Lb 1652/1653, 1690.

Anmärkning: * Före ca. 1620 bönder.

5. De gotländska nämndemännen 1646

Namn	Socken	Ting	Mlj	Hsb*	Ämbetsperiod
<i>Nordertredingen</i>					
Hindrik Garde	Stenkyrka	Lummelunds	10	1618	1646–1665
Thomas Folkedarve	Akebäck**	Lummelunds	19	1618	1646–1657
Hans Lills Åby	Bro	Bro	11	1626	1646–1671
Lars Lauks	Lokrume	Bro	12	1629	1646–1661†
Maurits Busarve	Barlingbo	Endre	19	1633	1646–1654
Per Hågelsarve	Ekeby	Endre	14	1631	1646–1655
Jens Gane	Bäl	Bäl	13	1620	1646–1654
Olof St. Kyrkebys	Hejnum	Bäl	15	1631	1646–1667
Rasmus Biskops	Bunge	Rute	6	1636	1646–1660
Lars Alvans	Rute	Rute	5	1643	1646–1681
Bengt St. Vikers	Lärbro	Forsa	11	1642	1646–1660?
Jacob Kassle	Hangvar	Forsa	9	1634	1646–1662
<i>Medeltredingen</i>					
Olof Slumre	Vallstena	Lina	14	1634	1646–1666
Peder Norrbys	Hörsne	Lina	13	1620	1646–1653?
Jacob Storveder	Buttle	Kräklinge	10	1644	1646–1653?
Nils Stenstugu	Kräklingbo	Kräklinge	8	1631	1646–1671?
Rasmus Nickarve	Vänge	Halla	24	1631	1646–1653?
Olof Kyrkjuves	Vänge	Halla	10	1620	1646–1660
Mickel Sorby	Väte	Hejde	14	1631	1646–1666†
Olof Simunde	Hejde	Hejde	12	1614	1646–1662?
Bengt St. Varbos	Sanda	Banda	12	1614	1646–1662†
Jacob Bander	Mästerby	Banda	18	1639	1646–1666
Båtel Vallbys	Vall	Stenkumla	9	1631	1646–1657?
Jacob Gardrungs	Stenkumla	Stenkumla	16	1631	1646–1661†
<i>Sudertredingen</i>					
Christen Fie	Lau	Garda	15	1631	1646–1660
Olof Sigsarve	Alskog	Garda	12	1645	1646–1681?
Hans Hemur	När	Burs	6	1631	1646–1657†
Hans Sigdes	Burs	Burs	22	1631	1646–1667?
Olof Hulte	Hemse	Hemse	16	1634	1646–1655?
Lars Gardarve	Fardhem	Hemse	25	1620	1646–1660
Jesper Överösters	Alva	Eke	14	1618	1646–1663?
Thomas Olebs	Öja	Hoburg	5	1617	1646–1663
Christen Gervalds	Vamlingbo	Hoburg	?	1634	1646–1673?
Rasmus Kvinnegårda	Havdhem	Hablinge	13	1631	1646
Jacob [St] Rosarve	Havdhem	Hablinge	7	1640	1646–1671
Pål Bogsarve	Levide	Eksta	13	1634	1646–1650

Källor: SRA: Db 1646–1689, ViLa: Mtl 1614–1645, Rb 1653.

Anmärkingar: *Avser första omnämnande som gårdansvarig. **Akebäck ligger i Dede ting men förs i protokollet 1646 in i Lummelunds ting.

6. Superintendenten och/eller generalprostar på Gotland 1572–1692

<i>Namn</i>	<i>Ämbets tid</i>	<i>Biografiska anteckningar</i>
Moritz Glad	1572–1586	f. Danmark.
Peder Hansen	1586–1591	f.d. präst på Sjöland.
David Bilefeld	1591–1596	f. i Danmark. Magister i Rostock. Informator till länsherren Jens Bildes söner.
Paulus Medelby	1597–1599	f. i Medelby, Slesvig. Slottspredikant i Köpenhamn 1585.
Willatz Sörensen	1599–1601	f. i Norge. Präst i Ardre/Ala 1580. Prost i Sudertredingen 1594.
Laurits Nielsen	1602–1613	f. Helsingborg 1550. Präst i Barlingbo 1592. Prost i Nordertredingen 1595.
Antonius Kolding	1615–1623	f. i Kolding. Komminister i St Maria, Köpenhamn. Hovpredikant hos Christian IV.
Teodor Erasm	1628–1631	f. Skåne 1590. f.d. präst på Sjöland.
Olaus Staphrophski	1631–1644	f. Danmark. f.d. präst i Nestved, Sjöland.
Hans Nielsen Strelow	1645–1656	f. 1587 Visby. Präst i Vall/Hogrän 1607. Prost i Nordertredingen 1628. Prost i Medeltredingen 1630. Generalprost 1644. Superintendent 1645.
Johannes Brodinus	1656–1676	f. 1619 i Uppland. Magister och prästvigd i Uppsala 1647. Hovpredikant.
Hans Nielsen Endislöv	1676–1679	f. Sjöland. Slottspräst på Visborg 1631. Prost i Nordertredingen 1640. Präst i Källunge pastorat.
Haqvin Spegel	1680–1685	f. 1645 Ronneby. Magister i Lund 1671. Hovpredikant.
Petrus Stjernman	1685–1692	f. 1642 i Uppsala. Magister i Uppsala 1672. Hovpredikant.

Källa: Lemke 1868 s. 18–45, 81–82.

7. Det gotländska prästerskapet 1645–1685

<i>Pastorat</i>	1645	1660	1685
Alskog	Tor Halmstadius	Tor Halmstadius	Mats Alskovius
Alva	Mats Hansön	Olof Hallandus	Petrus Gruverus
Atlingbo	Rasmus Nielsen	Johannes Olai	Niklas Kräklingius
Barlingbo	Olof Amundsen	Erik Jovinus	Olof Nilsson Ruth
Burs	Jörgen Jörgensön	Herman Smitt	Johan Lutteman
Dalhem	Holger Sörensen	Holger Sörensen	Olaus Hejdeus
Eksta	Peder Hansön	Lars Bander	Lars Oxenwaldt
Endre	Hans Hermansen	Hans Hermansen	Klas Kock
Eskelhem	Mats Rask	Mats Rask	Augustinus Hildebrand
Fardhem	Peder Jacobsön	Gregorius Christiani	Gregorius Christiani
Fole	Simon Strelow	Simon Strelow	Göran Brygger
Follingbo	Kristoffer Kristofersen	Knut Stockman	Arnoldus Felderman
Färö	Johan Berentsen	Johan Berentsen	Christen Schabou
Garda	Niels Gardeus	Jens Gardeus	Villads Herlicius
Gothem	Nils Christensen	Erik Petrejus	Erik Petrejus
Grötlingbo	Jörgen Iversen	Nils Olofsson Scanus	Jacob Toftenius
Hablingbo	Laurids Ronneby	Petrus Gubbe	Mårten Gubbe
Hangvar	Jacob Starchue	Henrik Schmidt	Samuel Hansten
Havdhem	Jörgen Turitz	Claudius Trogilides	Claudius Trogilides
Hejde	Niels Brönsius	Niels Brönsius	Nils Oxenwaldt
Hejnum	Hercules Davidsen	Johannes Christiani	Johannes Christiani
Hörsne	Henrik Lauritsen	Erik Eriksson (?)	Petrus Ronander
Klinte	Peder Ryftenius	Bertel Norby	Olof Norby
Kräklingbo	Niels Kräklingius	Niels Kräklingius	Salomon Salmonius
Källunge	Hans Enderslöv	Hans Enderslöv	Pål Neogard
Levide	Hans Pedersön	Peder Briant	Peder Briant
Lärbro	Hans Nyman	Isak Printz	[Prebende]
Martebo	Thomas Båtelsen	Johan Bahr	Christen Norby
När	Povel Cornelsön	Botvid Wickman	Thomas Vestovius
Othem	Anders Find	Samuel Hansten	Axel Hornschild
Roma	Niels Olofsen	Magnus Majalander	Petrus Lyth
Rone	Peder Norby	Thomas Norby	Johannes Lindelius
Rute	Niels Birgersen	Hercules Davidsson	Hercules Sartorius
Sanda	Hans Oxenwaldt	Hans Oxenwaldt	Petrus Dalin
Sjonhem	Peder Fionius	Peder Fionius	Severius Dalrupius
Stenkyrka	Laurits Visipolitanus	Laurits Visipolitanus	Laurits Visipolitanus
Stenkumla	Hinrik Nielsen	Sven Börjesson	Mårten Lundsberg
Vall	Hans Strelow	Gabriel Daneus	Göran Oxenwaldt
Vamlingbo	Laurids Andersön	Nils Judichaerus	Johannes Canutius
Vänge	Mats Randers Danus	Mats Randers Danus	Mattias Köhler
Väskinde	Hans Lyngby	Hans Lyngby	Jacob Dedekind
Öja	Christen Nestved	Lars Bonelius	Jurgen Notmand
Östergarn	Laurids Morsing	Lars Gardeus	Nils Neogard

Källor: SRA: Edsavläggelsen 1645, ViLa: Gothem Lla:1 s. 161, Lemke 1868.

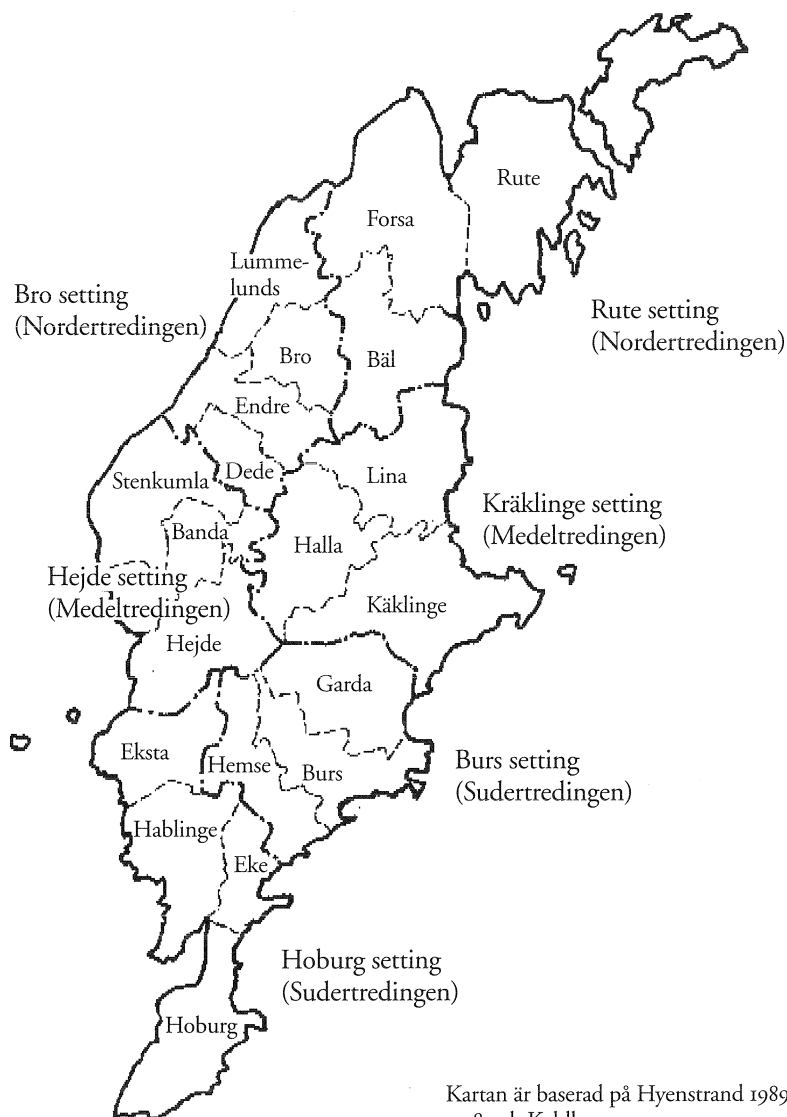
Anmärkning: Festil anger svensk präst.

8. Gotlands socknar

Kartan är baserad på Kyhlberg 1991 s. 164.

9. Gotlands tings-, settings- och tredingsindelning

Förkortningar

ATA	Antikvarisk topografiska arkiver, Stockholm
Bfm	Befallningsmannen
CCD	Corpus constitutionum Daniae
CRD	Constitutiones Regnum Daniae
Db	Dombok
DK	Danske kancelli
DKO	Den danske kirkeordinants 1539
DM	Danske Magasin
DRA	Rigsarkivet, Köpenhamn
FIDR	Kong Frederik I:s danske registeranter
Gg	Generalguvernörens arkiv
GK	Gotlands kyrkor (se tryckta källor vid respektive kyrkonamn)
GL	Gutalagen (se tryckta källor: »Gotlandslagen«)
GOB	Gotländsk ordbok
GR	Gotlands runinskrifter
GS	Gutasagan (se tryckta källor: »Historia Gotlandiae«)
h	Hösttinget
Hd	Herredagsdombok
HSH	Handlingar till Skandinavians historia
Jb	Jordebok
Ka	Kammararkivet
Lb	Landsbok
Lk	Landskansliet
Lko	Landskontoret
Mt	Medeltredingen
mtl	Mantalslängd
Nh	Norra häradsrätten/domsagan
Nm	Nämndeman
Pgb	Pergamentsbrevsamlingen, Visby Landsarkiv
Ppb	Pappersbrevsamlingen, Visby Landsarkiv
Rb	Revisionsboken 1653
RRD	Repertorium Regni Danici
s	Sommartinget
SBL	Svenskt biografiskt lexikon
Sh	Södra häradsrätten/domsagan
Sl	Saköreslängd
SRA	Riksarkivet, Stockholm
SRP	Svenska riksrådets protokoll
St	Sudertredingen
Td	Tingsdomare
Tv	Tingsvittne
v	Vintertinget
Vdk	Visby Domkapitel
ViLa	Visby Landsarkiv

Förteckningar

Bilder

1. Gravhäll över Botulv, präst i Tingstäde, död 1344	167
2. Gravhäll över Budiaud Oxarve i Hemse, död 1459	169
3. Gravhäll över Jacob, Hågvald och herr Niklas i Öja	170
4. Gravhäll över husbonden vid Gellungs i Väskinde, Petrus	171
5. Gravsten över landsdomaren Gervid Lauks, död 1380	179
6. Illustrationen till Thomas Kingos hyllningsdikt angående erövringen av Gotland 1676	190
7. Altaruppsats i Hogrän kyrka. (1634) Uppförd på uppdrag av Hans Nielsen Strelow	206
8. Johan Bartsch d.ä. (1664) Epitafium över sockenprästen på Fårö Johan Berndtsen	208
9. Johan Bartsch d.ä (1654) Porträtt över kyrkoherden i Roma pastorat, Magnus Majalander med familj	210
10. Anonym (1629) Epitafium över tingsdomaren Jens Gahnes svärföräldrar. Bål kyrka	212

Tabeller

1. Bötfulla och målsägare i Gotlands saköreslängder 1600–1617	83
2. Social ställning hos supplikanter som uppsökt landskansliet i Visby 1667–1694	103
3. Omnämnda vid de gotländska tredingsrätternas sommarting 1646	106
4. Antal påbörjade ärenden vid de gotländska tredingsrätternas sommarting 1660	110
5. Omnämnda vid de gotländska tredingsrätternas sommarting 1660	111
6. Antalet påbörjade ärenden vid de gotländska häradsrätternas sommarting 1685	113
7. Omnämnda i de gotländska häradsrättsprotokollen sommartinget 1685	114
8. Omnämnda husbönder vid sommartinget 1685. Social ställning	115
9. Antal brev sända till de gotländska tredingsrätterna från bönder 1660–1684	127
10. Brevavsändare till de gotländska tredingsrätterna 1661–1684. Social ställning.	128
11. Inlagor till de gotländska tredingsrätterna 1661–1665 respektive 1680–1684 fördelade på språkgrupper	130
12. Brott mot staten på Gotlands landsbygd 1600–1689	141

13. Brott mot regleringar och påbud på Gotlands landsbygd 1600–1689	142
14. Olydnadsbrott på Gotlands landsbygd 1600–1689	143
15. Tillgrepp av kronoeigendom på Gotlands landsbygd 1600–1689	144
16. Dombrott vid de gotländska settings- och tredingsrätterna 1600–1689	145
17. Domar för uteblivande från domstol på Gotlands landsbygd 1649–1674	146
18. Brott mot tjänstemän på Gotlands landsbygd 1600–1689	147
19. Inskriptioner rörande präster och prästfamiljer på Gotlands landsbygd 1000–1500	168
20. Inskriptioner rörande bönder på Gotlands landsbygd 1000–1500	172
21. Benämningen Riket/Danmark/landet i skattebrev tillställda bönderna i perioden 1530–1645	195
22. Inskriptioner med anknytning till bönder på Gotlands landsbygd 1500–1700	213

Tablåer

1. Gotländska bondeståndets riksdagsmän 1647–1697	94
2. De gotländska tingsdomarnas relationer inom den egna kretsen	176
3. Tingsdomarnas sociala relationer till prästerskap, borgerskap och tjänstemän	177
4. Medeltida gravhällar över gotländska domare	178
5. Tidigmoderna gravhällar över gotländska domare	180
6. Medeltida och tidigmoderna inskriptioner med anknytning till tingsdomare	181
7. Möjliga domare/lärda men ej präster/företrädare på Gotland	182

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet Stockholm (SRA)

Allmogens besvär

Gotland 1647–1686

Generalguvernören för Drottning Kristinas underhållsländers arkiv. (Gg)

Inkomna handlingar (K:500–532)

Rannsakningskommission 1665 (K:508)

Kammararkivet (Ka)

Landsböcker, Gotland 1652/53, 1690 (Lb)

Mantalslängder Gotland 1694–1698, 1702–1705 (Mtl)

Jordebok 1646 (Jb)

Rannsakningskommission 1669 (Ka A:1)

Stegeborgsamlingen. Arvprinsen Karl-Gustavs arkiv (Stegeborg)

Handlingar rörande Gotland 1652–1654

Svea Hovrätts arkiv

Renoverade domböcker

Häradsrättsprotokoll. Gotland 1646–1689 (Db)

Lagmansrätter. Vol. 1 (Gotland 1670) (LM)

Lagmansrätter. Vol. 6 (Gotland 1648) (LM)

Lagmansrätter. Vol. 7 (Gotland 1658) (LM)

Kommissioner

Gotland 1648 (ÄK:624)

Rigsarkivet Köpenhamn (DRA)

Admiralitetsretten

Dombog 1611–1631. Bornholm og Gulland 1631. (Hd 1631)

Danske kancelli (DK)

Raadstuedom over forrige Slotskriver på Visborg Daniel Jensen og

Akter ang. Regnskaber for hans Kongen tildømte Bo (B:212)

Kongehuset og Rigets arkiv

Gullands allmuges hyldning til Christian IV 1584 (B:2 51:2)

Gullands allmuges hyldning til hertig Christian 1610 (B:2 83:39)

Dokumenter vedrørende underliggende lande och unionsriger.

Gotland (D:13)

Lensregnskaber

Visborgs len 1600–1645

Ekstraskattemandtall 1614–1645 (Mtl)

Rigsdomstolen

Dokument og akter vedkommende diverse retsager 1621–1625

Søetaten

Amiral Niels Juels kopiebog 1676–1678

Landsarkivet Visby (ViLa)

Avskriftssamlingen (A)

Biografiska anteckningar om de gotländska tingsdomarna (A:158:2:)
Danska Kansliets inkomna handlingar. Fotostatkopior och avskrifter
av dokument rörande Gotland till och med 1645 (A:222:1–2)
Danska kansliets utgående handlingar. Fotostater och avskrifter
rörande Gotland till och med 1679 (A:222:4)
Felderman, Karin, Anteckningar ur Gotlands domböcker rörande
tingsdomargården Kyrkebinge i Gothem, u.å
Gotlands edsavläggelse till Sverige 1645 (A:250:5)
Mantalsregister för Gotland år 1614 (Mtl 1614)
Mantalsregister för Gotland år 1634 (Mtl 1634)
Sakregister över generalguvernörens registratur 1663–1689 (A:58:)

Domstolsarkiv

Domböcker (Db)

Nordertredingens 1661–1684 (Nt)
Medeltredingen 1661–1684 (Mt)
Sudertredingen 1661–1684 (St)
Norra häradsrätten 1684–1695 (Nh)
Södra häradsrätten/domsagan 1684–1695 (Sh)

Kyrkoarkiv

Husförhörlängder (AI)

Martebo 1688–1694

Räkenskaper (LIa)

Anga 1587–1699

Atlingbo 1587–1716

Gothem 1656–1775

Lärbro 1595–1797

Martebo 1587–1738

Othem 1582–1593

Väskinde 1620–1683

Sockenstämmoprotokoll

Hall 1680–1683 (LIa)

Hangvar 1680–1683, 1687 (LIa)

Länsstyrelsens i Gotlands arkiv

Landskansliet (Lk)

Brevkoncept (AII:1 –4, 6–8)

- Resolutioner (AIII:1–2)
- Inkomna handlingar 1646–1690 (DI:1–5, 8–14)
- Landskontoret (Lko)
- Skatterannsaktionsprotokoll 1740. (GIIb:5)
- Pappers- och pergamentsbrevsamlingen* (Ppb/Pgb)
- Visby domkapitels arkiv* (Vdk)
 - Protokoll 1585–1689 (AI:1–AI:5)
 - Inventariebok Mt 1652–1666 (DII:2)
 - Inkomna handlingar 1434–1689 (EV:1)
 - Visitationsprotokoll 1680–1736, (FIIa:1)
- Visby stads arkiv*
 - Visby hospitals räkenskapsbok 1611–1614
- Övrigt
 - Lerbom, Jens, Fältanteckningar Gothem, Hablingbo, Lummelunda och Fårö kyrkor (juni 1999 och augusti 2002)
 - Visby Läroverks boksamling (Gotlands länsbibliotek)
 - Pedersen, Christiern, *En nøttelig Legebog for fattige och rige unge og gamle* (...), Malmö 1533/1534
 - Claussøn, Peder, *Norriges oc omliggende Øers sandfærdige Beskrivelse* (...) Köpenhamn, 1632

Tryckta källor

- 1500-talets halländska tingsböcker*, (utg.), Albert Sandklef, Lund 1959
- Constitutiones Regnum Daniae*, i *Gotlandslagen, Samling af Sweriges gamla lagar*, (utg.), Carl Johan Schlyter, Lund 1852 (CRD)
- Corpus constitutionum Daniae. Forordninger, recesser og andre kongelige breve Danmarks lovgivning vedkommende 1558–1660* del. I–VI, (utg.) U. A. Secher, Köpenhamn 1887–1918 (CCD)
- Danske kancelliets brevbøger 1554–1647*, Köpenhamn 1885–1995 (DK)
- Danske Magazin, indenholdende Bidrag til den danske Historie og det danske Sprogs Oplysning. III:e række*, København 1851 (DM)
- Den danske Kirkeordinants af 1539 og andre Aktstykker vedrørende den lutherske Kirkereformations Indførelse i Danmark*, (utg.) Max W. Olsen, Köpenhamn 1936. (DKO)
- Dokument om »landet Gotland« fram till 1600-talets mitt*, (utg.) Tryggve Siltberg, under utg.
- Dumstorp, Johannes von, Svarsskrivelse omkring 1545, (utg.) Tryggve Siltberg, *Gotländskt Arkiv* 1995

- Eksta kyrka. Hablinge ting. Gotland*, (utg.) Mats Bergman, Stockholm 1978
- Gamle jydsk Tingsvidner. Samlede og udg. med oplysninger*, (utg.) O. Nielsen, Köpenhamn 1882
- Garde kyrka*, (utg.) Erland Lagerlöf, Stockholm 1972
- Gotländsk ordbok. På grundval av C. Och P.A. Säves samlingar*, (utg.) G. Danell, A. Schagerström och H. Gustavson, Uppsala 1918–1940. (GOB)
- Gotlandslagen, Samling af Sveriges gamla lagar*, (utg.), Carl Johan Schlyter, Lund 1852 (GL)
- Gotlands runinskrifter. Första delen*, (utg.) Sven B. F. Jansson och Elias Wessén, Stockholm 1962 (GR I)
- Gotlands runinskrifter. Andra delen*, Stockholm 1978 (GR II)
- Handlingar till Skandinaviens historia 29*, Stockholm 1848 (HSH:29)
- Handlingar till Skandinaviens historia 30*, Stockholm 1849 (HSH:30)
- Hejde setting. Sveriges kyrkor 54. Gotland band III*, (utg.) Johnny Roosval, Stockholm 1942
- Hilfelings gotländska resor I 1797 och 1799*, (utg.) Torsten Gislestam, Visby 1994
- Hilfelings gotländska resor II 1800 och 1801*, (utg.) Torsten Gislestam, Visby 1995
- Historia Gotlandiae*, i *Gotlandslagen, Samling af Sveriges gamla lagar*, (utg.), Carl Johan Schlyter, Lund 1852 (GS)
- Kirke-leksikon for Norden*, (utg.), Fredrik Nielsen & J. Oskar Andersen, Köpenhamn 1900–1929
- Kong Frederik den Førstes danske registranter*, (utg.) Kr. Erslev & W. Møllerup, København 1879 (FIDR)
- Kongl. Stadgar, förordningar, bref och resolutioner ifrån åhr 1528 in til 1701 (...)*, (utg.) Johan Schmedeman, Stockholm 1706
- Kyrkor i Bro ting. Sveriges kyrkor 31. Gotland band I:3*, (utg.) Efraim Lundmark, Stockholm 1929
- Kyrkor i Dede ting. Konsthistoriskt inventarium, Sveriges kyrkor 35. Gotland. Band I:5*, (utg.) Efraim Lundmark, Stockholm 1931
- Kyrkor i Halla ting. Norra delen. Sveriges kyrkor 66. Gotland band IV:2*, (utg.) Johnny Roosval, Stockholm, 1952
- Kyrkor i Lummelunda ting (utom Tingstäde kyrka). Sveriges kyrkor 3. Gotland band I:1*, (utg.) Johnny Roosval, Stockholm 1914
- Länsarkivets aktpublikationer II:1. Handlingar rörande hamnarna och seglationen på Gotland, *Gotländskt Arkiv* 1930
- Nordisk familjebok*, Stockholm 1904–1926
- Rannsakningskommissionen 1652. Granskning av Gotlands skatteuppbörd åren 1646–1651*, (utg.) Anders R. Johansson, Stockholm 1999
- Recess som Konning Christian Konning Frederichs Søn haffuer ladet vdtgaa, offuer Sitt och Kronens land Gottdland, om ordning och skick att holde paa landett, Anno 1537 som her efter følger, i *Gotlandslagen, Samling af Sveriges gamla lagar*, (utg.), Carl Johan Schlyter, Lund 1852

- Repertorium Regni Danici. Fortegnelse over Danmarks breve fra middelalderen med udtog af de hidtil utrykte. 2. række bd. 1–7, (utg.) William Christensen, Köpenhamn 1928–1935 (RRD)*
- Revisionsbok för Gotland 1653. Sudertredingen, (utg.) Tryggve Siltberg & Tommy Sundberg, Visby 1974 (Rb St)*
- Revisionsbok för Gotland 1653. Medeltredingen, (utg.) Eva Östlund-Stjärnegårdh, Visby 1979 (Rb Mt)*
- Revisionsbok för Gotland 1653. Nordertredingen, (utg.) Eva Östlund-Stjärnegårdh, Visby 1979 (Rb Nt)*
- Ronneby stadsbok 1634–1640, (utg.) Bengt Ankarloo, Lund 1996*
- Rute setting. Sveriges kyrkor 42. Gotland band II, (utg.) Johnny Roosval, Stockholm 1935*
- Saköresbok för Medelpad 1541–1609, (utg.) Folke Hellbom, Umeå 1976*
- Saköreslängder och tingsvittnen. Gotland 1600–1645, under utg. (Sl, Tv)*
- Samling af instructioner för högre och lägre tjänstemän vid landtregeringen i Sverige och Finland, Stockholm 1852*
- Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning, (utg.) Martin Weibull, Lund 1869*
- Stånga kyrka. Sveriges kyrkor 125. Burs ting, Gotland band VI:2, (utg.) Erland Lagerlöf & Bengt Stolt, Stockholm 1968*
- Svenska riksrådets protokoll, vol. X 1644, 1645, (utg.) Samuel Bring, Stockholm 1905 (SRP)*
- Svenska riksrådets protokoll, vol. XI 1645, 1646, (utg.) Samuel Bring, Stockholm 1905 (SRP)*
- Svenska ättartal för år 1898, Stockholm 1898*
- Svenskt biografiskt lexikon. (SBL)*
- Tingstade kyrka. Sveriges kyrkor 21. Gotland band I:2, (utg.) Efraim Lundmark, Stockholm 1925*

Litteratur

- A revolution from above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia, Leon Jespersen, Nils Erik Villstrand, Øystein Rian (red.), Odense 2000*
- Alenäs, Stig, Lojaliteten, prostarna, språket. Studier i den kyrkliga försvenskningen i Lunds stift under 1680-talet, otryckt licentiatsavhandling i kyrkohistoria, Lund 2000*
- Amundsen, Arne Bugge, Konstruksjon av minne og identitet. Kirkehuset som arena 1500–1800, i *Mellem Gud og Djævelen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500–1800*, Hanne Sanders (red), Köpenhamn 2001*
- Anderson, Benedict, Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning, Göteborg 1983/1993*

- Andersson, Gudrun, *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*, Uppsala 1998
- Andersson, Lennart Palm, *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*, Göteborg 2000
- Andresen, Espen, *Landskap og Maktstat. Jemtland 1613–1645*, Östersund 2000
- Appel, Charlotte, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark. Bind 1*, Köpenhamn 2001
- Appel, Hans Henrik, *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*, Odense 1999
- Arfwidsson Bäck, Birgit, *Finansförvaltningen på Gotland 1640–1667. En kameral studie*, opbul. lic.-avhandling, Lunds Universitet 1967
- Arfwidsson Bäck, Birgit, *Gotlands ekonomiska förhållanden efter Brömsebrofreden*, *Gotländskt Arkiv* 1971
- Arfwidsson Bäck, Birgit, *Visborgs fall*, Karlstad 1980
- Ariés, Philippe, *Images of Man and Death*, Cambridge 1983/1985
- Aronsen, Elisabeth, *Innføring av praktisk skriftkultur i norsk senmiddelalder – et ledd i sentraliseringsprosessen*, *Norsk Historisk tidsskrift*, 2001:4
- Aronsson, Peter, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850*, Lund 1992
- Barth, Fredrik, *Introduction*, i *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Fredrik Barth (red.), Oslo 1969/1994
- Barth, Fredrik, *Manifestation og prosess*, Oslo 1994
- Beer, Henrik, *Gotland under Jacob Momma-Reenstiernas arrende 1667–1674*, Visby 1935
- Beik, William, *Absolutism and Society in Seventeenth Century France. State Power and Provincial Aristocracy in Languedoc*, Cambridge 1985
- Beltzén, Nils, *Den kyrkliga försvenskningen av Jämtland-Härjedalen, Kyrkohistorisk årsskrift 1944–1945*
- Bergman, Carl Johan, *Gotlands geografi och historia, Fjärde upplagan omarbetad af D:r Holger Rosman*, Stockholm 1870/1898
- Bergman, Karl, *Makt, möten, gränser. Skånska kommissionen i Blekinge 1669–70*, Lund 2002
- Bergman, Ulf, *Från bondelots till yrkesman. Lotsning i Östergötland 1537–1914*, Lund 1995
- Bergner, Barbro, *Kung och landskap. Några grunddrag i den lokala politiska kulturen i Jämtland fram till 1600-talets mitt*, *Heimen* 1988
- Bergström, Carin, *Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800. Oland-Frösåkers kontrakt av ärkestiftet*, Stockholm 1991
- Bjurling, Oscar, *Skånes utrikestjofart 1660–1720. En studie i Skånes handelsstjofart*, Lund 1945
- Björkegren, Rudolf, *När Gotland var danskt lydland. Några bilder*, Visby 1931
- Björkegren, Rudolf, *Gotländskt*, Stockholm 1951

- Blickle, Peter, *Obedient Germans? A rebuttal. A new View of German History*, Charlottesville 1981/1997
- Blickle, Peter, Kommunalismus, Parlamentarismus, Republikanismus, *Historische Zeitschrift* 1986
- Blickle, Peter, Ellis, Steven & Österberg, Eva, The Commons and the State: Representation, Influence, and the Legislative Process, i *Resistance, Representation and Community*, Peter Blickle (red.), Oxford 1997
- Blickle, Peter, Conclusion, i *Resistance, Representation and Community*, Peter Blickle (red.), Oxford 1997
- Blomgren, Sven, Inledning, i *Jacob P. Chronanders lovtal över Västergötland hållet i Åbo i april 1646*, (utg.) Sven Blomgren, Vara 1981
- Bogren, Yngve, *Den kyrkliga försvenskningen av Skånelandskapen och Bohuslän. Studier i den så kallade uniformitetens genomförande 1645 – omkring 1750*, Stockholm 1937
- Bohman, Lennart, Gotland Irredenta - program och verklighet, i *Gotlandia Irredenta. Festschrift für Gunnar Svahnström*, Robert Bohn (red.), Sigmaringen 1990
- Bonney, Richard, *Political Change in France under Richelieu and Mazarin 1624–1661*, Oxford 1978
- Bregnsbo, Michael, *Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet*, Haderslev 1997
- Bromé, Janrik, *Striderna om Jämtland och Härjedalen 1676–1679*, Ljusdal 1915
- Bromé, Janrik, *Jämtlands och Härjedalens historia. 3. 1645–1720*, Stockholm 1954
- Burke, Peter, *Venice and Amsterdam. A Study of Elites*, London 1973
- Burke, Peter, *Folklig kultur i Europa 1500–1800*, Stockholm 1978/1983
- Burke, Peter, Språk och identitet i det tidigmoderna Italien, i *Samtalskonstens historia*, Göteborg 1993/1995
- Burke, Peter, Foundation, Myths and Collective Identities in Early Modern Europe, i *Europe and the Other and Europe as the Other*, Bo Stråth (red.), Bryssel 2000 (2000a)
- Burke, Peter, *A Social History of Knowledge*, Cambridge 2000 (2000b)
- Bäärnhielm, Göran, Artenburgprivilegiet, i *Gutar och Vikingar*, Stockholm 1983
- Bøgh, Anders, Feudalisering og bondekommunalisme. Noget om samfundet i senmiddelalderen, i *Danmark i senmiddelalderen*, Per Ingeman & Jens William Jensen (red.), Aarhus 1994
- Carlbom, Johan Levin, *Tåget över Bält och freden i Roskilde 1658*, Stockholm 1910
- Carlquist, Gunnar, *Lunds stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid. Serie II:3 Skytts och Vemmenhögs kontrakt*, Lund 1951
- Chartier, Roger, The Practical Impact of Writing, *A History of Private Life III. Passions of Renaissance*, Cambridge 1986/1989
- Chronander, Jacob P., *Lovtal över Västergötland hållet i Åbo i april 1646*, (utg.) Sven Blomgren, Vara [1646]/1981

- Church, William F., France, i *National Consciousness, History and Political Culture in Early Modern Europe*, Orest Ranum (red.), London 1975
- Clanchy, Michael Thomas, *From Memory to Written Record. England 1066–1307. Second Edition*, Oxford 1979/1998
- Cohen, Anthony P., *The Symbolic Construction of Community*, Chichester 1985/2000
- Conquest and Coalescence. The Shaping of the State in Early Modern Europe.* (red.) Mark Greengrass, London 1991
- Crevelde, Martin van, *The Rise and Decline of the State*, Cambridge 1999
- Cronholm, A., *Skånes politiska historia. Efter tryckta och otryckta källor. D.2. Från Roskildska freden till närvarande tid*, Stockholm, 1851
- Crossley, Fred H., *English Church Monuments A. D. 1150–1550. An Introduction to the Study of Tombs & Effigies of the Mediaeval period*, London 1921
- Dahlgren, Stellan, Karl XI:s envælde - kameralistisk absolutism? i *Makt & vardag*, Stellan Dahlgren, Anders Florén och Åsa Karlsson (red.) Stockholm, 1993
- Dannert, Leif, Gotland 1645–54, *Skrifter utgivna av Humanistiska Föreningen vid Stockholms högskola*, Stockholm 1939
- Dannert, Leif, Gotlands politiska historia, *Boken om Gotland del II*, Visby 1945
- Davis, Natalie Zemon, *Fiction in the Archives. Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth-century France*, Cambridge 1987
- Demertzis, Nicolas, *Cultural Theory and Political Culture. New Directions and Proposals*, Lund 1985
- Dewald, Jonathan & Vardi, Liana, The Peasantries of France, 1400–1789, i *The Peasantries of Europe From the Fourteenth to the Eighteenth Centuries*, Tom Scott (red.), London 1998
- Dilcher, Gerhard, Germany, i *Resistance, Representation and Community*, Peter Blickle (red.), Oxford 1997
- Dittmer, Ulf, Hans Nielsson Strelow och hans gotländska krönika, *Från Gotlands dansktid*, Lennart Bohman, Gunnar Fritzell, Gunnar Svahnström (red.), Visby 1961
- Dübeck, Inger, *Fra gammel dansk til ny svensk ret. Den retslige forsvenskning i de tabte territorier*, Köpenhamn 1987
- Ehn, Billy/Löfgren, Orvar, *Kulturanalys. Ett etnologiskt perspektiv*. Stockholm 1982/1994
- Ekedahl, Nils, *Det svenska Israel. Myt och retorik i Haquin Spegels predikonsk, Uppsala 1999*
- Elenius, Lars, *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, Umeå 2001
- Elert, Josef, *Ur Gotlands Militära häfder. Anteckningar från 1600, 1700 och 1800-talet ur hittills föga kända och använda källor*, Visby 1922

- Eliasson, Per, *Skog, makt och människor. En miljöhistoria om svensk skog 1800–1875*, Stockholm 2002
- Ellenius, Allan, The Rhetoric of Virtue. A Note on the Function of Seventeenth Century Sepulchral Imagery, i *Ars naturam adiuvans. Festschrift für Matthias Winner zum 11. März 1996*, Victoria v. Flemming & Sebastian Schütze (red.), Mainz 1996
- Ellenius, Allan, Stormaktstida konst och miljö i mentalitetshistoriskt perspektiv, *Mare Nostrum*, Kerstin Abukhanfusa (red.), Stockholm 1999
- Elliot, J. H., A Europe of Composite Monarchies, *Past and Present* 137, 1992
- Ellis, Steven G., Tudor State Formation and the Shaping of the British Isles, i *Conquest and Union. Fashioning a British state, 1485–1725*, Steven G. Ellis and Sarah Barber (red.), London, 1995
- Eng, Torbjörn, *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, Uppsala 2001
- Engelhardt, Paul Erik, Var biskop Peder Vinstrup en »vendekåbe«?, *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2000:4
- Englund, Peter, *Ofredsår. Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt*, Stockholm 1993
- Ericson, Lars, Absolutism eller nationalism? Till frågan om försvenskning- en av magistraterna i de erövrade danska städerna under 1600-talet, *Karolinska förbundets årsbok* 1984
- Erlandsson, Alf, *Skånska generalguvernementet 1658–1693 och dess arkiv*, Lund 1967
- Erlandsson, Theodor, *Gotland dess historia och geografi i lättfattligt sammandrag. 2:a uppl.*, Visby 1900/1907
- Fabricius, Knud, *Skånes övergang fra Danmark til Sverige I–IV*, Köpenhamn 1906–1958/1972
- Fagerlund, Solveig, *Handel och vandel. Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv. Helsingborg ca 1680–1709*, Lund 2002
- Feldbæk, Ole, Fædreland og Modersmål 1536–1789, i *Dansk identitetshistorie*, Köpenhamn 1991
- Feldbæk, Ole, Is there Such a Thing as a Medieval Danish Identity?, i *The Birth of Identities. Denmark and Europe in the Middle Ages*, Brian Patrick McGuire (red.), Köpenhamn 1996
- Felderman, Karin, Fakta och funderingar kring de första Printzarna på Gotland, *Orä fällk. Medlemsblad för Gotlands genealogiska förening*, 1990:2
- Felderman, Karin, Kring den första svenska tullorganisationen på Gotland, *Haimdagar* 1996:3–4
- Felderman, Karin, För kärleks skull, *Haimdagar* 1997:1
- Florén, Anders, *Disciplinering eller konflikt? Den sociala organiseringen av arbetet vid Jäders bruk 1640–1750*, Uppsala 1987
- Fritzell, Gunnar, Gotlands socknar under medeltiden, *Gotländska studier* 5, Visby 1975

- Frohnert, Pär, Administration i Sverige under frihetstiden, i *Administrasjon i Norden på 1700-talet*, Steinar Supphellen (red.), Oslo 1985
- Frohnert, Pär, *Kronans skatter och bondens bröd. Den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719–1775*, Lund 1993
- Fröberg, Erik, *Fårö. En intressant landsända och ålderdomlig bygd*, Visby 1975
- Furuhagen, Björn, *Berusade bönder och bråkiga båtsmän. Social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet*, Stockholm 1996
- Gahne, August, *Bidrag till Gotlands historia under åren 1645–1654*, Stockholm 1857
- Gainse, Alexander, Friesland och Gotland under senmedeltiden – en statsrättslig jämförelse, *Gotländskt Arkiv* 1990
- Gardell, Carl Johan, *Handelskompani och bondearistokrati. En studie i den sociala strukturen på Gotland omkring 1620*, Uppsala 1986
- Gardell, Carl Johan, *Gotlands historia i fickformat. Fortid, medeltid, nutid*, Visby 1987
- Gardell, Carl Johan, Tjärproduktion och kompanipolitik. Gotländsk bondeekonomi i förändring vid 1600-talets mitt, *Gotländska studier* 7, Visby 1991
- Gaunt, David, *Utbildning i statens tjänst. En kollektivbiografi av stormaktstidens hovrättsaskultanter*, Uppsala 1975
- Gerentz, Sven, *Gotlands handelsförbindelser 1654–1689*, *Skrifter utgivna av Sjöhistoriska samfundet IV*, Uppsala 1944
- Geertz, Clifford, *The Interpretation of Cultures*. New York 1973
- Gillgren, Peter, *Gåva och själ. Epitafiemåleriet under stormaktstiden*, Uppsala 1995
- Ginzburg, Carlo, *Osten och maskarna. En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*, Stockholm 1976/1996
- Gislestam, Torsten, Freden i Brömsebro – ett 350-årsminne, *Gotländskt Arkiv* 1995
- Glete, Jan, *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660*, London 2002
- Goody, Jack, *The Power of the Written Tradition*, Washington 2000
- Greengrass, Mark, *Conquest and Coalescence. The Shaping of the State in Early Modern Europe*, London 1991
- Gullstrand, Ragnar, *Sockenarnas självstyre i historisk belysning*, Stockholm 1933
- Gustafsson, Harald, *Sockenstugans politiska kultur. Lokal självstyrelse på 1800-talets landsbygd*, Stockholm 1989
- Gustafsson, Harald, Statsbildning och territoriell integration. Linjer i nyare forskning, en nordisk ansats samt ett bidrag till 1500-talets svenska politiska geografi, *Scandia* 1991
- Gustafsson, Harald, *Political Interaction in the Old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States*, Lund 1994 (1994a)
- Gustafsson, Harald, Conglomerates or Unitary States? Integration Processes in Early Modern Denmark-Norway and Sweden, i *Föderationsmodellerna und Unionsstrukturen*, Thomas Fröschl (red.), München 1994 (1994b)

- Gustafsson, Harald, Vad var staten? Den tidigmoderna staten: sex synpunkter och en modell, *Historisk Tidskrift* 1994 (1994c)
- Gustafsson, Harald, The Conglomerate State. A Perspective on State Formation in Early Modern Europe, *Scandinavian Journal of History*, 1998
- Gustafsson, Harald, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identitet under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*, Stockholm 2000 (2000a)
- Gustafsson, Harald, När blev Skåne svenskt?, *Kulturens årsbok* 2000 (2000b)
- Guttormsson, Loftur, The Development of Popular Religious Literacy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, *Scandinavian Journal of History* 1990
- Hall, Patrik, *The Social Construction of Nationalism. Sweden as an Example*, Lund 1998
- Hall, Patrik, *Den svenskaste historien. Nationalism i Sverige under sex sekler*, Stockholm 2000
- Hallenberg, Mats, *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid*, Stockholm 2001
- Hammarhjelm, Bengt, *Gotländsk krigshistoria. Från Gutasagan till 1814*, Visby 1998
- Hamner, John Wilhelm, *Visby Domkyrkas gravstenar*, Stockholm 1933
- Harnesk, Börje, Kommunalism, makt och motmakt i det tidigmoderna Europa, *Historisk Tidskrift* 1998:4
- Harnesk, Börje, Den svenska modellens tidigmoderna rötter?, *Historisk Tidskrift* 2002:1
- Hastings, Adrian, *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge 1997
- Helander, Josef, *Haquin Spegel. Hans lif och gärning intill år 1693*, Uppsala 1899
- Hellgren, Ella, Länsherrar på Gotland 1408–1942, *Gotländskt Arkiv* 1942
- Hertz, Michael, Beskeden mand. Landalmuen som politisk faktor i dansk senmiddelalder, *Bol og by* 1978:2
- Hunt, Lynn, Introduction, i *The New Cultural History*, Lynn Hunt (red.), Berkeley 1989
- Huitfeldt, Arild, *Danmarkis Rigs Krønike*, Köpenhamn 1598–1604/1652
- Hyenstrand, Åke, *Socknar och stenstugor. Om det tidiga Gotland*, Stockholm 1989
- Hylland Eriksen, Thomas, *Etnicitet och nationalism*, Nora 1993/1998
- Håkansson, Gunnar, *Öländska personminnen bevarade i äldre gravstenar, epitafier och andra kyrkliga föremål*, Göteborg 1942
- Ilsøe, Harald, Danskerne og deres fædreland. Holdninger og opfattelser ca. 1550–1700, i Ole Feldbæk (red.), *Dansk identitetshistorie*, Köpenhamn 1991

- Imsen, Steinar, *Superintendenten. En studie i kirkepolitikk, kirkeadministration og statsutvikling mellom reformasjonen og eneveldet*, Oslo 1982 (1982a)
- Imsen, Steinar, Norske ad hoc-kommisjoner i förvaltning og politikk under Christian IV, i *Hamarspor. Eit festskrift til Lars Hamre 1912–23. januar-1982*, G. Sandvik & S. Imsen (red.), Oslo 1982 (1982b)
- Imsen, Steinar, *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart del 2*, Trondheim 1994
- Imsen, Steinar & Vogler, Günter, Communal Autonomy and Peasant Resistance in Northern and Central Europe, i *Resistance, Representation and Community*, Peter Blickle (red.), Oxford 1997
- Isager, Jacob & Lassen, Thomas W., (red.) *Peder Hansen Resens Atlas Danicus, Gotland*. Odense 1995
- Jenkins, Richard, *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*, London 1997
- Jespersen, Leon, 1600-tallets danske magtstat, i *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser*, Erling Ladewig Petersen (red.), Odense 1984
- Jespersen, Leon, Tiden 1596–1660: Mellem personlig kongemagt og bureaukrati, i *Dansk Forvaltningshistorie I*, København 2000
- Johansen, Jens Christian Vesterskov, Det nære ting. Om kriminalitet og bøndernes retsbevidsthed på Sjælland i det 17. århundredes første halvdel, *Bol og By* 1995:1
- Johansen, Jens Christian Vesterskov, Den danske adel og retsvæsenet 1537–1660, i *Riget, magten og aeren. Den danske adeln 1350–1660*, Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red.), Århus 2001
- Johansen, Jens Christian Vesterskov, *Skåne og retsvæsenet 1658–1684*, manus, u. å
- Johansson, Egil, *The History of Literacy in Sweden. In Comparison with some other Countries*, Umeå 1977
- Johansson, Anders R., Mikael Kroks fiskebod brann ner 1630 —»hela Fleringe« fick vittna, *Haimdagar* 1998:4
- Johansson, Anders R., Skolornas start på Gotland, *Haimdagar* 2000:3
- Johansson, Anders R., Ha-ha! Han kan inte läsa!, *Haimdagar* 2001:5
- Johansson, Karl-Herbert, *Svensk sockensjälvstyrelse 1686–1862. Studier särskilt med hänsyn till Linköpings stift*, Lund 1937
- Johansson, Kenneth, Rättens ansikte i ett svenskt härad under stormakts-tiden, i *1600-talets ansikte*, Åke Nilsson & Margareta Ramsey (red.) Nyhamnsläge 1997
- Johansson, Rune, Nationer och nationalism. Teoretiska och empiriska aspekter, i *Den problematiska etniciteten. Nationalism, migration och samhällsomvandling*, Sven Tägil, (red.), Lund 1993
- Kidd, Colin, *British Identities Before Nationalism. Ethnicity and Nationhood in the Atlantic World 1600–1800*, Cambridge 1999

- Koch, Hal & Kernerup, Björn, *Den danske kirkes historie Del.4*, Köpenhamn, 1959
- Koenigsberger, Helmut, *Dominum Regale or Dominium Politicum et Regale, Essays in Early Modern History*, London 1975/1986
- Krüger, Kersten, Die landschaftliche Verfassung Nordelbiens in der Frühen Neuzeit. Ein besonderer Typ politischer Partizipation, i *Civitas Communitas. Studien zum Europäischen Städtewesen. Festschrift Heinz Stöb*, Helmut Jäger, Franz Petri, Heinz Quirin (red.), Köln 1984
- Kyhlberg, Ola, *Gotland mellan arkeologi och historia*, Stockholm 1991
- Ladewig Petersen, E., Reformationstiden 1536–1596. Modernisering - justering, i *Dansk Forvaltningshistorie I*, København 2000
- Lamberg, Marko, Finnar, svenskar eller främlingar? Inblickar i den finska befolkningsdelens status i det svenska riket under senmedeltiden, *Historisk tidskrift* 2000
- Lange, Bernt, Noen icke-geistlige gravstenar i norske kloster, *Konsthistorisk Tidskrift* 1990:59:1/2
- Larsson, Lars Olof, *Kalmarunionens tid. Från drottning Margareta till Kristian II*, Stockholm 1997
- Larsson, Lars Olof, *Gustav Vasa. Landsfader eller tyrann?*, Stockholm 2002
- Larsson, Olle, *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650–1760*, Lund 1999
- Lausten, Martin Schwarz, *Danmarks kirkehistorie*, Köpenhamn 1983
- Laving, Lena, Gotland åren efter Brömsebrofreden, *Gotländskt Arkiv* 1995
- Lemke, Carl Wilhelm, *Visby Stifts Herdaminne*, Örebro 1868
- Lennartsson, Malin, *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*, Lund 1999
- Lennersand, Marie, *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730*, Uppsala 1999
- Lerbom, Jens, Brottslighet i brytningstid – en studie av rättsväsende och kriminalitet på 1600-talets Gotland, *Gotländskt Arkiv* 1995
- Lerbom, Jens, *Tingens ordning. Integration, kommunalism och lokal elit på 1600-talets Gotland*, Opubl. uppsats, Historiska Institutionen Lund, 1998
- Lerbom, Jens, Proweste, domare och allmog. Lokala eliter i ett senmedeltida bondesamhälle, i *Rennässansens eliter, Maktmänniskor i Norden och Italien*, Eva Österberg & Gunnar Dahl (red.), Lund 2000
- Letto-Vanamo, Pia, Tingsgemenskapens rätt. Rättsskipning före stabiliseringen av den statliga konfliktlösningen, i *Mellan makten och menigheten. Ämbetsmän i det tidigmoderna Sverige*, Börje Harnesk & Marja Taussi Sjöberg (red.), Stockholm 2001
- Levin, Herman, Bidrag till Visby Stifts historia. Visby stift under Spegels ledning, *Kyrkohistorisk årsskrift* 1903
- Levin, Herman, Införandet av svenskt kyrkoskick på Gotland efter freden i Brömsebro, *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1909

- Liljewall, Britt, *Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bondedagböcker från 1800-talet*, Göteborg 1995
- Linde, Martin, *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget*, Uppsala 2000
- Linde Laursen, Anders, *Det nationales natur. Studier i dansk-svenska relationer*, Köpenhamn 1995
- Lindegren, Jan, *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*, Uppsala 1980
- Lindegren, Jan, *Den svenska militärstaten 1560–1720*, i *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser*, E. Ladewig Petersen (red.), Odense 1984
- Lindmark, Daniel, *Pennan, plikten, prestigen och plogen. Den folkliga skrivkunnighetens spridning och funktion före folkskolan*, Umeå 1994
- Lindstedt Cronberg, Marie, *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*, Lund 1997
- Lindström, Dag, *Crime and Control in the Capital. Stockholm 1475–1625, Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, Eva Österberg & Dag Lindström (red.), Uppsala 1988
- Lindström, Gustaf, *Bidrag till historien om Gotland såsom hörande till drottning Christinas underhållsländer*, Uppsala 1854
- Lindström, Gustaf, *Anteckningar om Gotlands medeltid. II*, Stockholm 1895
- Lindström, Peter, *Från konsensus till majoritet. Bönder, prästval och politisk kultur 1650–1800*, *Historisk Tidskrift* 2000:2
- Lithberg, Nils, *Två krönikor. Ett minnesår i den gotländska historieskrivningens annaler*, *Gotländskt Arkiv* 1933
- Lithberg, Nils & Wessén, Elias, *Den Gotländska runkalendern 1328*, Stockholm 1939
- Lorenzen, Klaus-Joachim Schmidt, *Early Literacy in Rural Communication in the Late Middle Ages and Early Modern Period*, i, *Writing Peasants. Studies on Peasant Literacy in Early Modern Northern Europe*, Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt & Bjørn Poulsen, (red.), Århus 2002
- Lottes, Günther, *Popular Culture and the Early Modern State in 16th Century Germany*, *Understanding Popular Culture*, Steven L. Kaplan (red.), New York 1984
- Lundberg, Erik B., *Lummelunds bruk. Anteckningar om de gotländska järnbruken*, Stockholm 1939
- MacKay, Ruth, *The Limits of Royal Authority. Resistance and Obedience in Seventeenth Century Castile*, Cambridge 1999
- Madsen, Haakon Bennike, *Det danske skattevaesen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530–1660*, Odense 1978
- Magnus, Johannes, *Historia om de nordiska folken. Första till femte boken*, (utg.) Jan Granlund, Stockholm 1951/1976
- Maher, Denise, *Medieval Grave Slabs of County Tipperary, 1200–1600*, Oxford 1997

- Malmstedt, Göran, *Helgdagsreduktionen. Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500–1800*, Göteborg 1994
- Malmstedt, Göran, *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Lund 2002
- Markussen, Ingrid, The Development of Writing Ability in the Nordic Countries in the Eighteenth and Nineteenth Centuries, *Scandinavian Journal of History* 1990
- Melefors, Evert, Inledning, i *Ivar Axelsson Totts räkenskapsbok för Gotland 1485–1487*, Evert Melefors & Dick Wase, Dick (utg.) Visby 1991
- Mikkelsen, Jørgen, Retsvæsenets udbygning i Danmark, i *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden ca. 1550–1750*, Harald Winge (red.), Oslo 1992
- Musi, Aurelio, Integration and Resistance in Spanish Italy, 1500–1800, i *Resistance, Representation and Community*, Peter Blickle (red.), Oxford 1997
- Myrdal, Janken & Söderberg, Johan, *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*, Stockholm 1991
- Mårtensson, Ludvig, *Förteckning över bondeståndets ledamöter vid riksdagarna 1600–1697*, Stockholm 1950
- Naber, Jaak, *Motsättningarnas Narva. Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i ett statsreglerat samhälle, 1581–1704*, Uppsala 1995
- Nader, Helen, The More Communes, the Greater the King. Hidden Communes in Absolutist Theory, i *Theorien Kommunalen Ordnung in Europa*, Peter Blickle (red.), München 1996
- Neveux, Hugues & Österberg, Eva, Norms and Values, i *Resistance, Representation and Community*, Peter Blickle (red.), Oxford 1997
- Nierop van, Henk, Popular Participation in Politics in the Dutch Republic, i *Resistance, Representation and Community*, Peter Blickle (red.), Oxford 1997
- Nilsson, Anders & Svärd, Birgitta, Writing Ability and Agrarian Change in Early 19th-century Rural Scania, *Scandinavian Journal of History* 1994
- Nilsson, Sven A., *De stora krigens tid. Sverige som militärstat och bondesamhälle*, Uppsala 1990
- Nordin, Jonas, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, Stockholm 2000
- Nyberg, Emil, *Gotländsk Släktbok*, Visby 1910
- Odén, Karl Gustaf, *Östgötars minne. Biografiska anteckningar om studerande östgötar i Uppsala 1595–1900*, Stockholm 1902
- Oestreich, Gerhard, *Neostoicism and the Early Modern State*, Cambridge 1982
- Ohlsson, Stig Örjan, *Skånes språkliga försvenskning. Del I*, Lund 1978
- Olesen, Jens E., Eric of Pomerania, Gotland and the Kalmar Union, 1436–1440, i *Medieval Spirituality in Scandinavia and Europe. A Collection of Essays in Honour of Tore Nyberg*, Lars Bisgaard (red.), 2001

- Ong, Walter J., *Muntlig och skriftlig kultur. Teknologiseringen av ordet*, Göteborg 1982/1990
- Olsson, Bernt, Prästerna, Staten och Folket, i *1600-talets ansikte*, Sten Åke Nilsson & Margareta Ramsay (red.), Lund 1997
- Ortner, Sherry, On Key Symbols, *American Anthropologist* 1973:75
- People Meet the Law. Control and Conflict-handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-reformation and Pre-industrial Period*, Eva Österberg & Sølvi Sogner (red.), Oslo 2000
- Perlestam, Magnus, *Den rotfaste bonden—myt eller verklighet? Brukaransvar i Ramkvilla socken 1620–1820*, Lund 1998
- Pernler, Sven Erik, *Ur Gotlands medeltida kyrkoliv*, Uppsala 1978
- Persson, Fredrik, *Den farliga halvön. Ett forsknings-PM och en pilotstudie om historibruket i anknytning till dagens skånska regionalism*, opublicerad magisteruppsats, Lunds universitet, 2002
- Poulsen, Bjørn, Om 1600-tallets bønder og deres syn på verden. En læsning af to bondedagbøger, *Fortid og Nutid* 1994
- Poulsen, Bjørn, The Necessity of State in Early Modern Peasant Society, *Scandinavian Journal of History* 22 1997
- Ranum, Orest, Introduction, i *National Consciousness, History and Political Culture in Early Modern Europe*, Orest Ranum (red.), London 1975
- Regional Integration in Early Modern Scandinavia*, Finn-Einar Eliassen, Jørgen Mikkelsen & Bjørn Poulsen (red.), Odense 2001
- Reinhard, Wolfgang, Introduction. Power Elites, State Servants, Ruling Classes and the Growth of State Power, i *Power Elites and State Building*, Wolfgang Reinhard (red.), Oxford 1996
- Reinholdsson, Peter, *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*, Uppsala 1998
- Reuterswärd, Elisabeth, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, Lund 2001
- Reynolds, Susan, *Kingdoms and Communities in Western Europe 900–1300*, Oxford 1984/1997
- Rian, Øysten, *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*, Oslo 1997
- Robertson, John, Union, State and Empire. The Britain of 1707 in its European Setting, i *An imperial State at War. Britain from 1689 to 1815*, Lawrence Stone (red.), London/New York 1993
- Robisheaux, Thomas, *Rural Society and the Search for Order in Early Modern Germany*, Cambridge 1989
- Rosén, Jerker, *Hur Skåne blev svenskt*, Stockholm 1943
- Rosén, Jerker, Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormaktstid, *Scandia* 1946

- Rosman, Holger, Gotlands handelsförbindelser under 1600-talet, *RIG* 1930
- Runeby, Nils, Mandarinernas uppkomst. Framväxten av ett kompetensbestämt ämbetsmannastånd. En exempelsamling, i *Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige*, Margareta Revera & Rolf Torstendahl (red), Motala 1979
- Rystad, Göran, The King, the Nobility, and the Growth of Bureaucracy in 17th Century Sweden, i *Europe and Scandinavia. Aspects of the Process of Integration in the 17th Century*, Göran Rystad (red.), Lund 1983
- Röndahl, Uno, *Skåneland ur det fördolda*, Karlshamn 1996
- Rönnby, Johan, *Bålverket. Om samhällsförändring och motstånd med utgångspunkt från det tidigmedeltida Bålverket i Tingstade träsk på Gotland*, Stockholm 1995
- Sabean, David Warren, *Power in the Blood. Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany*, Cambridge 1984/1987
- Sahlins, Marshall, *Kapten Cooks död*, Stockholm 1981/1988
- Sahlins, Peter, *Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees*, Berkley 1989/1991
- Samuelson, Jan, *Adelsman eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523–1611*, Lund 1993
- Sanders, Hanne, Pest och porslin. Regional identitet kring Öresund efter 1658, *Kulturens årsbok* 2000
- Sanders, Hanne, Religiöst eller nationalt verdensbillede? Skåne efter overgangen til Sverige 1658, i *Mellom Gud og Djævulen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500–1800*, Hanne Sanders (red.), Köpenhamn 2002
- Sandmo, Erling, *Voldssamfunnets undergang. Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*, Oslo 1999
- Sandström, Åke, *Plöjande borgare och handlande bönder. Mötet mellan den europeiska urbana ekonomin och Vasatidens Sverige*, Stockholm 1996
- Schück, Adolf, Gotland och Sveriges krona, *STF:s årsskrift* 1940
- Schück, Adolf, Gotlands politiska historia, *Boken om Gotland IV* Visby 1945
- Schück, Herman, Gotland och biskoparna i Linköping, *Gotländskt Arkiv* 1961
- Scott, James C., *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*, London 1985
- Scott, James C., *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts*. Ann Arbor, Michigan 1990
- Sennefelt, Karin, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, Hedemora 2001
- Simonson, Örjan, *Den lokala scenen. Torstuna härad som lokalsamhälle under 1600-talet*, Uppsala 1999
- Siltberg, Elisabeth, Källorna till de gotländska folkskolornas historia, i *Archiv und Geschichte im Ostseeraum. Festschrift für Sten Körner*, Robert Bohn, Hain Rebas & Tryggve Siltberg (red.), Frankfurt am Main 1997

- Siltberg, Tryggve, Gårdar, mark och människor – Gotländsk kameralhistoria, *Gotländskt Arkiv* 1986
- Siltberg, Tryggve, Gotlands bebyggelse 1614 – gårdar, människor och organisation, *Gotländskt Arkiv* 1990 (1990a)
- Siltberg, Tryggve, Jordköp på Gotlands landsbygd och de äldsta bevarade breven, i *Gotlandia Irredenta. Festschrift für Gunnar Svahnström*, Sigmaringen, 1990 (1990b)
- Siltberg, Tryggve, Gotlands tingsindelning genom tiderna och domstolsreformen 1618, *Gotländskt Arkiv* 1991
- Siltberg, Tryggve, Gotlands åkermark, skatteväsen och »marklej«, *Gotländskt Arkiv* 1992
- Siltberg, Tryggve, *Markelejet, Tingsdomarna och den sociala differentieringen på Gotland fram till 1600-talet*. Opubl. Licentiatsavhandling, Umeå 1993
- Siltberg, Tryggve, Gotlänningarna och den danska överheten på 1540-talet, *Gotländskt Arkiv* 1995
- Siltberg, Tryggve, Gotlands extraskatter 1530–1645 och befolkningen på 1610-talet, *Gotländskt Arkiv* 2000
- Siltberg, Tryggve, Bonderepubliken Gotland, skrivkonsten och prästerskapet, *Från Gutabygd* 2002 (2002a)
- Siltberg, Tryggve, Gotlands äldsta arkivbestånd och pergamentsbrevet 1402, *Haimdagur* 2002:4 (2002b)
- Sjöberg, Maria, *Kvinnors jord, manlig rätt. Äktenskap, egendom och makt i äldre tid*, Hedemora 2001
- Sjöberg, Åke G., Äldre gotländsk handel, *Gotländskt Arkiv* 1961
- Sjöberg, Åke G., Strelows krönika – En kompletterande synpunkt, *Gotländska studier*, Visby 1972 (1972a)
- Sjöberg, Åke G., Den gotländska kalkbränningens genombrott – gamla synpunkter och nya, *Gotländskt Arkiv* 1972 (1972b)
- Sjöberg, Åke G., Haquin Spegels gotländska författarskap, *De hundra kyrkornas ö*, Visby 1974 (1974a)
- Sjöberg, Åke G., Johan Hadorphs svenska Gotlandshistoria, *Gotländska studier* 3, Visby 1974 (1974b)
- Skansjö, Sten, *Skånes Historia*, Lund 1997
- Skovgaard-Petersen, Karen, The Literary Feud between Denmark and Sweden in the Sixteenth and the Seventeenth Centuries and the Development of Danish Historical Scholarship, i *Renaissance Culture in Context. Theory and Practice*, J. R. Brink & F. Gentrup (red.), Cambridge 1993
- Snaedal, Thorgunn, *Medan världen vakar. Studier i de gotländska runinskrifternas språk och kronologi*, Uppsala 2002
- Smith, Anthony D., *The Ethnic Origins of Nation*, London, 1986/1999
- Smith, Anthony D., *National Identity*, London 1991

- Snöbohm, Alfred Theodor, *Gotlands land och folk*, Visby 1871/1897
- Sogner, Sølvi, Conclusion, i *People Meet the Law. Control and Conflict-handling in the Courts. The Nordic Countries in the post-Reformation and Pre-industrial Period*, Eva Österberg & Sølvi Sogner (red.), Oslo 2000
- Spiegel, Haqvin, *Rudera Gothlandica 1683*, (utg.), Oscar V. Wennersten, Visby 1901
- Staecker, Jörn, Dialog mit dem Tod. Studien zu den Mittelalterlichen Grabplatten Schwedens im Spiegel der Europäisierung. Die Epigraphik, i *Europeans or Not? Local Level Strategies on the Baltic Rim 1100–1400 AD*, Nils Blomkvist & Sven-Olof Lindquist (red.), Oskarshamn 1999
- Steffen, Richard, Den siste sättingsdomaren i Hoburgs sätting, Rasmus Hendrichsson Tinkel och hans ämbetsbröder, *Gotländskt Arkiv* 1938
- Steffen, Richard, *Gotlands organisation från äldsta tider till år 1645*, Lund 1943
- Steffen, Richard, Återgången 1645, *Boken om Gotland II*, Visby 1945
- Stolt, Bengt, En predikstol från 1548, *Gotländskt Arkiv* 1998
- Strelow, Hans Nielsøn, *Cronica Guthilandorum*, Köpenhamn 1633
- Sundberg, Kerstin, Some Reflections on the Peasant's Relationship to Written Documents in Agrarian Society, i; *Writing Peasants. Studies on Peasant Literacy in Early Modern Northern Europe*, Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt & Bjørn Poulsen (red.), Århus 2002
- Sundberg, Tommy, Summarisk förteckning över de gotländska kyrkoarkiven, *Arkivforskning på Gotland*, S. Körner, T. Siltberg, T. Sundberg (red.), Visby 1979
- Sundberg, Tommy, Vad gjorde man i sockenstugan? Lokalt självstyre på Gotland vid mitten av 1800-talet, *Gotländskt Arkiv* 1995
- Sundberg, Tommy, Gotlands statsrättsliga ställning under medeltiden och till 1645, *Haimdagar* 1997:3
- Sundin, Jan, *För Gud, staten och folket. Brott och rättsskipning i Sverige 1600–1840*, Lund 1992
- Supphellen, Steinar, Supplikken som institusjon i norsk historie, *Norsk Historisk tidsskrift* 1978:57
- Svahnström, Gunnar, Gamla residenset i Visby, *Gotländskt Arkiv* 1968
- Svalastoga, Kaare, Mätning av status, *Det differentierade samhället. Studier i social stratifiering*, Carl-Gunnar Janson (red.), Oskarshamn 1965/1968
- Söderberg, Bengt G., *Gotland*, Stockholm 1948
- Söderberg, Bengt G., *Gotland i historien*, Stockholm 1949
- Söderberg, Nils Wilhelm, *Gotländskt försvar*, Visby 1961
- Söderberg, Johan, En fråga om civilisering. Brott mål och tvister i svenska häradsrätter 1540–1660, *Historisk Tidskrift* 1990:2

- Söderberg, Johan, Rättsväsendets utbyggnad i Sverige. Lokala konsekvenser och reaktioner 1550–1750, i *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden ca. 1550–1750*, Harald Winge (red.), Oslo 1992
- Sörndal, Olof, *Den svenska länsstyrelsen. Uppkomst, organisation och allmänna maktställning*, Lund 1937
- Tamm, Ditlev & Johansen, Jens Christian, Retssystemerne i Norden, i *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550–1850*, Kåre Tønnesson (red.), Oslo 1994
- Tamm, Ditlev/Johansen, Jens Chr. V/ Næss, Hans E./Johansson, Kenneth, The Law and the Judicial System, i *People Meet the Law. Control and Conflict-handling in the Courts. The Nordic Countries in the post-Reformation and Pre-industrial Period*, Eva Österberg & Sølvi Sogner (red.), Oslo 2000
- Taussi Sjöberg, Marja, Staten och tinget under 1600-talet, *Historisk tidskrift* 1990
- Taussi Sjöberg, Marja, *Rätten och Kvinnorna. Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen*, Stockholm 1996
- Torstendahl, Rolf, Byråkratisering som ett historiskt fenomen, i *Byråkratisering och maktfördelning*, T. Nybom, R. Torstendahl (red.), Lund 1989
- Thunander, Ruldof, Rättens män. Småländska lagläsare på 1600-talet, i ... och fram träder landsbygdens människor. *Studier i nordisk och småländsk historia tillägnade Lars-Olof Larsson på 60-årsdagen den 15 november* 1994, Aronsson/Björkman/Johansson (red.), Växjö 1994
- Tilly, Charles, *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975
- Tilly, Charles, *Coercion, Capital, and the European States, AD 990–1992*, Cambridge, 1990/1995
- Tägil, Sven, Skåne. En region i Sverige och Europa, *STF:s årsskrift* 1996
- Ulbricht, Otto, Supplikationen als Ego-Dokumente. Bittschriften von Leibeigenen aus der Erste Hälfte des 17. Jahrhunderts als Beispiel, i *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, Winfried Schulze (red.), Berlin 1996
- Wallin, Jöran, *Gothländska samlingar allestädes med flit uppsökte, vid lediga stunder utarbetade och efterhand till trycket utgifne. Första delen*, Stockholm 1747
- Wase, Dick, *Farmän, bönder och gotländskt borgerskap. En studie i interna gotländska förhållanden under medeltiden*, Stockholm 1998
- Weber, Max, *Ekonomi och samhälle I*, Lund [1918]/1983
- Weber, Max, *Ekonomi och samhälle III*, Lund [1914]/1987
- Weibull, Martin, *Om Skåne vid medlet af 17:de århundradet*, Lund 1862
- Wessén, Elias, Gutasagan och Gotlands kristnande, *Boken om Gotland I*, Visby 1945
- Winberg, Christer, *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*, Stockholm 1985

- Villstrand, Nils Erik, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningen av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*, Åbo 1992
- Villstrand, Nils Erik, Bokstäver, bönder och politik. Muntligt och skriftligt i 1700-talets politiska kultur, i *Att komma till tals. Nedslag i den nordiska historiens vardagslunk och konflikter*, Peter Danielsson, Håkan Nordmark, Jan Samuelson (red.), Växjö 1999
- Wittrock, Georg, *Regering och allmoge under Kristinas förmyndare. Riksdagen 1650*, Uppsala 1953
- Wolf, Eric, *Bönder. En socialantropologisk studie*, Stockholm 1966/1971
- Wolf, J. Lauritsøn, *Encomion Regni Daniæ. Det er: Danmarckes Riges Lof og Beskrivelse*, Köpenhamn 1654
- Ylikangas, Heikki, Johansen, Jens Chr. V., Johansson, Kenneth, Næss, Hans Eyvind, Family, State, and Patterns of Criminality: Major Tendencies in the Work of the Courts, 1550–1850, i *People Meet the Law. Control and Conflict-handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-reformation and Pre-industrial Period*, Eva Österberg & Sølvi Sogner (red.), Oslo 2000
- Yrwing, Hugo, *Gotland under äldre medeltid*, Lund 1940
- Yrwing, Hugo, *Gotlands medeltid*, Visby 1978
- Yrwing, Hugo, *Visby. Hansestad på Gotland*, Stockholm 1986
- Yrwing, Hugo, Med anledning av en tysk doktorsavhandling, *Gotländskt Arkiv* 1991
- Åberg, Alf, *Indelningen av rytteriet i Skåne åren 1658–1700. Försvenskningsproblemet i belysning av det militära organisationsarbetet*, Lund, 1947
- Åberg, Alf, *Rutger von Ascheberg. Fältmarskalk och generalguvernör*, Lund 1950
- Åberg, Alf, *När Skåne blev svenskt*, Stockholm, 1958
- Åberg, Alf, *Kampen om Skåne under försvenskningstiden*, Stockholm 1995
- Åberg, Åke, Böcker på Gotland under 1600-talet, *Dansk bibliotekshistorisk selskap, Bibliotekshistorie* 2, 1988
- Ågren, Maria, Att lösa ekonomiska tvister – domstolarnas främsta sysselsättning på 1700-talet?, *Historisk tidskrift* 1988
- Ågren, Maria, Att hävda sin rätt. Synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, *speglad i institutet urminnes hävd*, Stockholm 1997
- Ödin, Hanne & Hejdström, Raymond, Christian IV – kung över Gotland 1588–1645, *Gotländskt Arkiv* 1988
- Ödman, Per-Johan, *Kontrasternas spel. En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria. Del I*, Stockholm 1995
- Öhrman, Roger, *Vägen till Gotlands historia*, Uddevalla 1994
- Österberg, Eva, *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget*, Lund 1971
- Österberg, Eva, Bonde eller bagerska? Vanliga svenska kvinnors ekonomiska ställning under senmedeltiden, *Historisk Tidskrift* 1980:2

- Österberg, Eva, Alternativa protester i det gamla bondesamhället, *Tvärsnitt* 1984
- Österberg, Eva, Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550–1850. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen, *Historisk tidskrift* 1987
- Österberg, Eva, Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt-kompromiss-politisk kultur, *Scandia* 1989
- Österberg, Eva, Brott och social kontroll i Sverige från medeltid till stormaktstid. Godtycke och grymhet – eller sunt förnuft och statskontroll?, *Norsk Historisk tidskrift* 1991
- Österberg, Eva, Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige, *Scandia* 1992
- Österberg, Eva, Vardagens sträva samförstånd. Bondepolitik i den svenska modellen från vasatid till frihetstid, i *Tänka tycka tro*, red. Broberg, G, m.fl., Stockholm 1993
- Österberg, Eva, Stat, makt och bönder i modern svensk historieforskning. En historiografisk skiss, i *Struktur og Funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, Carsten Due-Nielsen (red.), Odense 1994
- Österberg, Eva, *Folk förr. Historiska essäer*, Stockholm 1995
- Österberg, Eva, Sega gubbar? Den skiftande offentligheten och bönder i rätten under tre hundra år, i *Rätten. En festskrift till Bengt Ankarloo*, Lund 2000
- Österberg, Eva, *Förtroendemän – tjänstemän. Kontraster och gränsfall*, manus u.å
- Österberg, Eva, Lennartsson, Malin & Næss, Hans Eyvind, Social Control Outside or Combined with the Secular Judicial Arena, i *People Meet the Law. Control and Conflict-handling in the Courts. The Nordic Countries in the post-Reformation and Pre-industrial Period*, Eva Österberg & Sølvi Sogner (red.), Oslo 2000
- Österberg, Eva & Sandmo, Erling, Introduction, i *People Meet the Law. Control and Conflict-handling in the Courts. The Nordic Countries in the post-Reformation and Pre-industrial Period*, Eva Österberg & Sølvi Sogner (red.), Oslo 2000

Studia Historica Lundensia

- Birgitta Odén *Rikets uppbörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet*. 1955 (BHL 1) Diss.
- Åke Ljungfors *Bidrag till svensk diplomatik före 1350*. 1955 (US) Diss.
- Per Nyström *Stadsindustrins arbetare före 1800-talet. Bidrag till kännedomen om den svenska manufakturindustrin och dess sociala förhållanden*. 1955 (US) Diss.
- Göran Rystad *Johan Gyllenstierna, rådet och kungamakten*. 1955 (BHL 2) Diss.
- Kjell-Gunnar Lundholm *Sten Sture den äldre och stormännen*. 1956 (BHL 3) Diss.
- Ola Lindquist *Jakob Gyllenborg och reduktionen*. 1956 (BHL 4) Diss.
- Åke Sällström *Bologna och Norden intill Avignonpåvedömet*. 1957 (BHL 5) Diss.
- Jörgen Weibull *Carl Johan och Norge 1810–1814*. 1957 (BHL 6) Diss.
- Lars-Arne Norborg *Stor företaget Vadstena kloster. Studier i senmedeltida godspolitik och ekonomiförvaltning*. 1958 (BHL 7) Diss.
- Allan Mohlin *Kristoffer II av Danmark. Välmaktstiden*. 1960 (US) Diss.
- Helle Stiegung *Ludvig XV:s hemliga diplomati och Sverige 1752–1774*. 1961 (BHL 8) Diss.
- Sven Tägil *Valdemar Atterdag och Europa*. 1962 (BHL 9) Diss.
- Ingvar Elmroth *Nyrekrýtering till de högre ämbetena 1720–1809. En socialhistorisk studie*. 1962 (BHL 10) Diss.
- Kerstin Strömberg-Back *Lagen – Rätten – Läran. Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III:s tid*. 1963 (BHL 11) Diss.
- Lars-Olof Larsson *Det medeltida Varend. Studier i det småländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt*. 1964 (BHL 12) Diss.
- Ólafía Einarasdóttir *Studier i kronologisk metode i tidlig islandsk historieskrivning*. 1964 (BHL 13) Diss.
- Sten Körner *The Battle of Hastings. England and Europe 1035–1066*. 1964 (BHL 14) Diss.
- Tore Nyberg *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters*. 1965 (BHL 15) Diss.
- Carl-Axel Gemzell *Raeder, Hitler und Skandinavien. Der Kampf für einen maritimen Operationsplan*. 1965 (BHL 16) Diss.
- Ulf Sjödel *Kungamakt och högaristokrati. En studie i Sveriges inre historia under Karl XI*. 1966 (BHL 17) Diss.
- Alf Erlandsson *Skånska generalguvernementet 1658–1693 och dess arkiv. Förvaltnings- och arkivhistoriska undersökningar*. 1967 (BHL 18) Diss.
- Ann Christina Meurling *Den svenska domstolsförvaltningen i Livland 1634–1700*. 1967 (BHL 19) Diss.
- Arne Remgård *Carl Gustaf Tessin och 1746–1747 års riksdag*. 1968 (BHL 20) Diss.
- Sven Anders Söderpalm *Stor företagarna och det demokratiska genombrottet. Ett perspektiv på första världskrigets svenska historia*. 1969 (BHL 21) Diss.
- H. Bertil A. Petersson *Anglo-Saxon Currency. King Edgar's Reform to the Norman Conquest*. 1969 (BHL 22) Diss.
- Lars Linge *Gränshandeln i svensk politik under äldre Vasatid*. 1969 (BHL 23) Diss.
- Sverker Oredsson *Järnvägarna och det allmänna. Svensk järnvägs politik fram till 1890*. 1969 (BHL 24) Diss.
- Sven Tägil *Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig*. 1970 (LSIH 1)

- Sven Tägil *Probleme deutscher Zeitgeschichte*. 1970 (LSIH 2)
- Kerstin Malcus *Maktpolitik och länsrättslig förvaltning. Den regalrättsliga doktrinen i Sverige under 1560-talet*. 1971 (BHL 25) Diss.
- Eva Österberg *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter det nordiska sjuårskriget*. 1971 (BHL 26) Diss.
- Benkt Ankarloo *Trolldomsprocesserna i Sverige*. 1971 (us) Diss.
- Erik Sandstedt *Studier rörande Jöran Nordbergs Konung Carl XII:s historia*. 1972 (us) Diss.
- Lars-Olof Larsson *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agarsamhället 1500–1640*. 1972 (BHL 27)
- Conny Blom *Förbindelsedikten och de medeltida rimkrönikorna. Studier kring omarbetningen av Erikskrönikan och tillkomsten av Förbindelsedikten samt dessa krönikedelars plats i den medeltida rimkröniketraditionen*. 1972 (BHL 28) Diss.
- Steven Koblik *Sweden: The Neutral Victor. Sweden and the Western Powers 1917–1918*. 1972 (LSIH 3)
- Nordal Åkerman *On the Doctrine of Limited War*. 1973 (us) Diss.
- Hans Petersson *Morgongävoinstitutet i Sverige under tiden fram till omkring 1734 års lag*. 1973 (us) Diss.
- Göran Wensheim *Studier kring freden i Nystad*. 1973 (BHL 29) Diss.
- Carl-Axel Genzell *Organization, Conflict and Innovation. A study of German Naval Strategic Planning 1888–1940*. 1973 (LSIH 4)
- Lars Lundgren *Vattenförening. Debatten i Sverige 1890–1921*. 1974 (BHL 30) Diss.
- Sveinbjörn Rafnsson *Studier i Landnámmabók. Kritiska bidrag till den isländska fristatens historia*. 1974 (BHL 31) Diss.
- Göte Paulsson *Annales Suecici medii aevi. Svensk medeltidsannalistik kommenterad och utgiven*. 1974 (BHL 32) Diss.
- Bo Hult *Sweden, the United Nations and Decolonization. A study of Swedish Participation in the Fourth Committee of the General Assembly, 1946–69*. 1974 (LSIH 5) Diss.
- Lars H. Niléhn *Nyhumanism och medborgarfostran. Åsikter om läroverkets målsättning 1820–1880*. 1975 (BHL 33) Diss.
- Agnes Wirén *Uppbrott från ortagård. Utvandring från Blekinge till och med år 1870*. 1975 (BHL 34) Diss.
- Roland Persson *Rustningar i Sverige under det stora nordiska kriget. Studier rörande makten över krigsfinansieringen i det karolinska samhället 1700–1709*. 1975 (BHL 35) Diss.
- Erland Alexandersson *Bondeståndet i riksdagen 1760–1772*. 1975 (BHL 36) Diss.
- Leokadia Postén *De polska emigranternas agentverksamhet i Sverige 1862–1863*. 1975 (BHL 37) Diss.
- Ulf Sjödel *Riksråd och kungliga råd. Rådskarränen 1602–1718*. 1975 (BHL 38)
- Birgitta Odén *Lauritz Weibull och forskarsamhället*. 1975 (BHL 39)
- Göran Rystad *Ambiguous Imperialism. American Foreign Policy and Domestic Politics at the turn of the Century*. 1975 (LSIH 6)
- Sven G. Trulsson *British and Swedish Policies and Strategies in the Baltic after the Peace of Tilsit in 1807*. 1976 (BHL 40) Diss.
- Eva Block *Amerikabilden i svensk dagspress 1948–1968*. 1976 (BHL 41) Diss.
- Sven Rubensson *The Survival of Ethiopian Independence*. 1976 (LSIH 7) Diss.
- Rune Ivarsson *Jordförvärlagen, socialdemokratin och bönderna. En studie över jordförvärlagstiftningen i svensk politik 1945–1965*. 1977 (BHL 42) Diss.
- Eva Österberg *Kolonisation och kriser*.

- Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600.* 1977 (BHL 43)
- Lars-Erik Nyman *Great Britain and Chinese Russian and Japanese Interests in Sinkiang 1918–1934.* 1977 (LSIH 8) Diss.
- Sven Tägil (coordinator) *Studying Boundary Conflicts. A Theoretical Framework.* 1977 (LSIH 9)
- Anita Diehl E. V. *Ramaswami Naicker-Periyar. A Study of the Influence of a Personality in Contemporary South India.* 1977 (LSIH 10) Diss.
- Gunnel Rikardsson *The Middle East Conflict in the Swedish Press. A Content Analysis of Three Daily Newspapers, 1948–1973.* 1978 (LSIH 11) Diss.
- Birgitta Eimer *Cavour and Swedish Politics.* 1978 (LSIH 12) Diss.
- Bo Blomkvist *International i miniatyr. Studier i skånsk arbetarrörelse före 1880 och dess internationella kontakter.* 1979 (BHL 44) Diss.
- Kim Salomon *Konflikt i Grænseland. Sociale og nationale modsetninger i Sønderjylland 1920–33.* 1980 (US) Diss.
- Lars Olsson *Då barn var lönsamma. Om arbetsdelning, barnarbete och teknologiska förändringar i några svenska industrier under 1800- och början av 1900-talet.* 1980 (US) Diss.
- Pau Puig i Scotoni *Att förstå revolutionen. En kritisk undersökning om historisk stabilitet och förändring.* 1980 (US) Diss.
- Jan Brunius *Bondebygd i förändring. Bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300–1600.* 1980 (BHL 45) Diss.
- Anna-Brita Lövgren *Handläggning och inflytande. Beredning, föredragning och kontrasignering under Karl XI:s envælde.* 1980 (BHL 46) Diss.
- Hans-Albin Larsson *Partireformationen från bondeförbund till centerparti.* 1980 (BHL 47) Diss.
- Kjell Emanuelsson *Den svensk-norska utrikesförvaltningen 1870–1905. Dess organisations- och verksamhetsförändring.* 1980 (BHL 48) Diss.
- Eva Queckfeldt *Vietnam. Tre svenska tidningars syn på Vietnamfrågan 1963–1968.* 1981 (BHL 49) Diss.
- Ingvar Elmroth *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600–1900.* 1981 (BHL 50)
- Göran Rystad (ed.) *Congress and American Foreign Policy.* 1981 (LSIH 13)
- Reda Mowafi *Slavery, Slave Trade and Abolition Attempts in Egypt and the Sudan, 1820–1882.* 1981 (LSIH 14) Diss.
- Joseph Zitomersky (ed.) *On Making Use of History.* 1982 (LSIH 15)
- Christer Olsson *Congress and the Executive. The Making of United States Foreign Policy 1933–1940.* 1982 (LSIH 16) Diss.
- Sten Skansjö *Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid.* 1983 (US) Diss.
- Käthe Bååth *Öde sedan stora döden var... Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal.* 1983 (BHL 51) Diss.
- Imants Alksnis *Den marxistiska publicistiken i Lettland 1912–1914. En studie i effektiv propaganda.* 1983 (BHL 52) Diss.
- Christer Strahl *Nationalism & socialism. Fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890–1914.* 1983 (BHL 53) Diss.
- Lars Niléhn *Peregrinatio Academica. Det svenska samhället och de utrikes studieresorna under 1600-talet.* 1983 (BHL 54)
- Anders Lindberg *Småstat mot stormakt. Beslutssystemet vid tillkomsten av 1911 års svensk-tyska handels- och sjöfartstraktat.* 1983 (BHL 55) Diss.
- Carl Gustaf Stenkula *Gammal i Lund. Utvecklingstendenser inom kommunal,*

- kyrklig och enskild äldreomsorg i Lund 1900–1918*. 1983 (BHL 56) Diss.
- Ingemar Norrild *Demokrati, skatterättvisa och ideologisk förändring. Den kommunala självstyrelsen och demokratiens genombrott i Sverige*. 1983 (BHL 57) Diss.
- Benkt Nilson *Handelspolitik och skärpt konkurrens. England och Sverige 1929–1939*. 1983 (BHL 58) Diss.
- Wilhelm Agrell & Bo Hult (eds.) *Clio Goes Spying. Eight Essays on the History of Intelligence*. 1983 (LSIH 17)
- Göran Rystad (ed.) *Europe and Scandinavia. Aspects of the Process of Integration in the 17th Century*. 1983 (LSIH 18)
- Terence Graham *The "Interests of Civilization"? Reaction in the United States Against the "Seizure" of the Panama Canal Zone 1903–1904*. 1983 (LSIH 19) Diss.
- Olof Åhlander *Staat, Wirtschaft und Handelspolitik. Schweden und Deutschland, 1918–1921*. 1983 (LSIH 20) Diss.
- Hans Sundström *Bönder bryter bygd. Studier i övre Norrlands äldre bebyggelsehistoria*. 1984 (us) Diss.
- Kristian Gerner *The Soviet Union and Central Europe in the Post-War Era. A Study in Precarious Security*. 1984 (LSIH 21) Diss.
- Sven Tägil (ed.) *Regions in Upheaval. Ethnic Conflict and Political Mobilization*. 1984 (LSIH 22)
- Wilhelm Agrell *Alliansfrihet och atombomber. Kontinuitet och förändring i den svenska försvarsdoktrinen från 1945 till 1982*. 1985 (us) Diss.
- Göran V. Johansson *Kristen demokrati på svenska. Studier om KDS tillkomst och utveckling 1964–1982*. 1985 (BHL 59) Diss.
- Benkt Sandin *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppföstran i svenska städer 1600–1850*. 1986 (us) Diss.
- Christina Carlsson *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880–1910*. 1986 (us) Diss.
- Lars J. Larsson Sören Norby och Östersjöpolitiken 1523–1525. 1986 (BHL 60) Diss.
- Ingemar Ottosson *Krig i fredens intresse eller neutralitet till varje pris? Sverige, NF och frågan om kollektiv säkerhet 1935–1936*. 1986 (BHL 61) Diss.
- Monica Braw *The Atomic Bomb Suppressed. American Censorship in Japan 1945–1949*. 1986 (LSIH 23) Diss.
- Marie Nordström *Pojkskola, flickskola, samskola. Samundervisningens utveckling i svenskt skolväsen 1866–1962*. 1987 (BHL 62) Diss.
- Hans-Olof Ericson *Vannakt och styrka. Studier av arbetarrörelsens tillkomst och förutsättningar i Jönköping, Huskvarna och Norrhammar 1880–1909*. 1987 (us) Diss.
- Lars Edgren *Lärning, gesäll, mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847*. 1987 (us) Diss.
- Klas-Göran Karlsson *Historieundervisning i klassisk namn. En didaktisk studie av historieämnets målfrågor i den ryska och sovjetiska skolan 1900–1940*. 1987 (us) Diss.
- Desirée Haraldsson *Skydda vår natur! Svenska Naturskyddsföreningens framväxt och tidiga utveckling*. 1987 (BHL 63) Diss.
- Bernt Ralfnert *Kvinnoprästdebatten i Sverige i perspektivet kyrka-stat*. 1988 (us) Diss.
- Karl Johan Krantz *Garnisonstadens politik och ekonomi. Växjö, Jönköping och Eksjö inför bygderegementenas kasernering*. 1988 (us) Diss.
- Rune Johansson *Small State in Boundary Conflict. Belgium and the Belgian-German Border 1914–1949*. 1988 (LSIH 24) Diss.
- Per Jonsson *Finnstorporna i Mången. Jord, människor och rättsuppfattning i förproletär bergslagsmiljö*. 1989 (us) Diss.

- Stefan Håkansson *Konsulerna och exporten 1905–1921. Ett "Government failure"?* 1989 (BHL 64) Diss.
- Yvonne M. Werner *Svensk-tyska förbindelser kring sekelskiftet 1900. Politik och ekonomi vid tillkomsten av 1906 års svensk-tyska handels- och sjöfartstraktat.* 1989 (BHL 65) Diss.
- Per Bolin-Hort *Work, Family and the State. Child Labour and the Organization of Production in the British Cotton Industry, 1780–1920.* 1989 (BHL 66) Diss.
- Rune Johansson & Hans-Åke Persson (red.) *Nordisk flyktingpolitik i världskrigens epok.* 1989 (CESIC 1)
- Björn Fryklund & Tomas Peterson *Vi mot dom. Det dubbla främlingskapet i Sjöbo.* 1989 (CESIC 2)
- Thorleifur Fridriksson *Den Gyldne Flue. De skandinaviske socialdemokratiers relationer til den islandske arbejderbevægelse 1916–56. Internationalisme eller inblandning?* 1990 (us) Diss.
- Ingrid Millbourn *"Rätt till maklighet". Om den svenska socialdemokratis lärprocess 1885–1902.* 1990 (us) Diss.
- Ralf Rönningquist *Historia och Nationalitet. Skotsk etno-territorialitet i ett historiskt perspektiv.* 1990 (BHL 67) Diss.
- Göran Göransson *Virtus Militaris. Officersideal i Sverige 1560–1718.* 1990 (BHL 68) Diss.
- Göran Rystad (ed.) *The Uprooted. Forced Migration as an International Problem in the Post-War Era.* 1990 (LSIH 25)
- Gunnar Alsmark & Paula Uddman *Att möta främlingar. Vision och vardag.* 1990 (CESIC 3)
- Göran Rystad (ed.) *Looking inward—Looking outward. Aspects of American Foreign Policy in an Age of Uncertainty.* 1990 (CESIC 4)
- Lars Berggren *Ängvisslans och brickornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums mekaniska verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840–1905.* 1991 (us) Diss.
- Birgitta Odén *Forskarutbildningens förändringar 1890–1975.* 1991 (BHL 69)
- Tommie Sjöberg *The Powers and the Persecuted. The Refugee Problem and the Intergovernmental Committee on Refugees (IGCR) 1938–1947.* 1991 (LSIH 26) Diss.
- Kim Salomon *Refugees in the Cold War. Toward a New International Refugee Regime in the Early Modern Postwar Era.* 1991 (LSIH 27)
- Eva Österberg *Mentalities and Other Realities. Essays in Medieval and Early Modern Scandinavian History.* 1991 (LSIH 28)
- Kerstin Nyström (ed.) *Judarna i det svenska samhället. Identitet, integration, etniska relationer.* 1991 (CESIC 5)
- Thomas Söderblom *Horan och batongen. Prostitution och repression i folkhemmet.* 1992 (us) Diss.
- Mats Greiff *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär.* 1992 (us) Diss.
- Sverker Oredsson *Gustav Adolf, Sverige och Trettioåriga kriget. Historieskrivning och kult.* 1992 (BHL 70)
- Göran Blomquist *Elfenbenstorn eller statskepp? Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schück.* 1992 (BHL 71) Diss.
- Peter Aronsson *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre Smålandssocknar, 1680–1850.* 1992 (BHL 72) Diss.
- Conny Blom *Tiggare, tidstjuvar, lättingar och landstrykare. Studier av attityder och värderingar i skrån, stadgar, ordningar och lagförslag gällande den offentliga vården 1533–1664.* 1992 (BHL 73)
- Lars Edgren & Eva Österberg (red.) *Ut med historien! Sju historiker om historieundervisningens uppgifter idag.* 1992 (BHL 74)
- Göran Rystad (ed.) *Encounter with Strangers.*

- Refugees and Cultural Confrontation in Sweden.* 1992 (CESIC 6)
- Anders Svensson *Ungare i folkhemmet. Svenska flyktingspolitik i det kalla krigets skugga.* 1992 (CESIC 7) Diss.
- Sven Tägil (red.) *Konflikt och samarbete vid Persiska viken.* 1992 (CESIC 8)
- Karin Helmer *Arrendatorer och professorer. Lunds universitets jordegendomar under 325 år.* 1993 (BHL 75)
- Kerstin Sundberg *Resurser och sociala relationer. Studier av ett lokalsamhälle i förändring 1600–1800: Österhaninge och Västerhaninge socknar.* 1993 (BHL 76) Diss.
- Jan Samuelson *Aristokrat eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523–1611.* 1993 (BHL 77) Diss.
- Dick Harrison *The Early State and the Towns. Forms of Integration in Lombard Italy AD 568–774.* 1993 (LSIH 29) Diss.
- Cecilia Ruthström-Ruin *Beyond Europe. The Globalization of Refugee Aid.* 1993 (LSIH 30) Diss.
- Hans-Åke Persson *Retorik och realpolitik. Storbritannien och de fördrivna tyskarna efter andra världskriget.* 1993 (CESIC 9) Diss.
- Sven Tägil (red.) *Den problematiska etniciteten – nationalism, migration och samhällsomvandling.* 1993 (CESIC 10)
- Rudolf Thunander *Hovrätt i funktion. Göta Hovrätt och brottmålen 1635–1699.* 1994 (US) Diss.
- Peter Billing (med Mikael Stigendal) *Hegemonins decennier. Lärdomar från Malmö om den svenska modellen.* 1994 (US) Diss.
- Monika Edgren *Tradition och förändring. Könsrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet.* 1994 (BHL 78) Diss.
- Ulla Rosén *Himlajord och handelsvara. Ägobyten av egendom i Kumla socken 1780–1880.* 1994 (BHL 79) Diss.
- Mikael af Malmberg *Den ståndaktiga nationalstaten. Sverige och den västeuropeiska integrationen 1945–1959.* 1994 (BHL 80) Diss.
- Joseph Zitomersky *French Americans – Native Americans in Eighteenth Century French Colonial Louisiana. The Population Geography of the Illinois Indians, 1670s–1760s. The Form and Function of French – Native Settlement Relations in the Eighteenth-Century Louisiana.* 1994 (LSIH 31) Diss.
- Kenneth Nyström (ed.) *Encounter with Strangers – The Nordic Experience.* 1994 (CESIC 11)
- David Edgerton, Björn Fryklund & Tomas Peterson *"Until the Lamb of God Appears ... " The 1991 Parliamentary Election. Sweden Chooses a New Political System.* 1994 (CESIC 12)
- Bo Bjurulf & Björn Fryklund (red.) *Det politiska missnöjets Sverige. Statsvetare och sociologer ser på valet 1991.* 1994 (CESIC 13)
- Göran Rystad (ed.) *Encounter with Strangers. Aspects of the American Experience.* 1995 (CESIC 14)
- Hans Wallengren *Hyresvärlden. Maktrelationer på hyresmarknaden i Malmö ca 1880–1925.* 1995 (US) Diss.
- Per Bauhn, Christer Lindberg & Svante Lundberg *Multiculturalism and Nationhood in Canada.* 1995 (CESIC 15)
- Rune Bokholm *Städernas handlingsfrihet. En studie av expansionskedet 1900–1930.* 1995 (BHL 81) Diss.
- Lars I. Andersson *Kommunalskattefrågan under mellankrigstiden. Skatterättvisa i och mellan kommuner.* 1995 (BHL 82) Diss.
- Bengt Åhsberg *Studenter och storpolitik. Sverige och det internationella studentsamarbetet*

- 1919–1931. 1995 (BHL 83) Diss.
- Anders Olsson *Borgmästare, bastioner och tullbommar. Göteborg och Halmstad under statligt inflytande 1630–1660*. 1995 (BHL 84) Diss.
- Marcos Cantera Carlomagno *Ett folk av mänsklig granit. Sverige i den italienska utrikespolitiken 1932–1936*. 1995 (US) Diss.
- Ulf Bergman *Från bondelots till yrkesman. Lotsning i Östergötland 1537–1914*. 1995 (BHL 85) Diss.
- Lennart Johansson *Systemet lagom. Rusdrycker, intresseorganisationer och politisk kultur under förbudsdebattens tidevarv 1900–1922*. 1995 (BHL 86) Diss.
- Borhanedin A. Yassin *Vision or Reality? The Kurds in the Policy of the Great Powers 1941–1947*. 1995 (LSIH 32) Diss.
- Göran Rystad (ed.) *Encountering Strangers. Responses and Consequences*. 1996 (CESIC 16)
- Hans Hägerdal *Väst om öst. Kinaforskning och kinasyn under 1800- och 1900-talen*. 1996 (BHL 87) Diss.
- Jasmine Aimaq *For Europe or Empire? French Colonial Ambitions and the European Army Plan*. 1996 (LSIH 33) Diss.
- Eva Helen Ulvros *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870*. 1996 (US) Diss.
- Dick Harrison *Medieval Space. The Extent of Microspatial Knowledge in Western Europe during the Middle Ages*. 1996 (LSIH 34)
- Marie Lindstedt-Cronberg *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*. 1997 (US) Diss.
- Hans-Åke Persson (ed.) *Encounter with Strangers. The European Experience*. 1997 (CESIC 17)
- Åke Sundell *Patriarkalism och föreningsrätt. Om produktion och facklig kamp inom trädgårdsnäringen i Malmö med omnejd fram till 1936*. 1997 (BHL 88) Diss.
- Eric Carlsson *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget*. 1998 (BHL 89) Diss.
- Yngve Tidman *Spräng Amalthea! Arbete, facklig kamp och strejkbryteri i nordväst-europeiska hamnar 1870–1914*. 1998 (BHL 90) Diss.
- Magnus Persson *Great Britain, the United States, and the Security of the Middle East. The Formation of the Baghdad Pact*. 1998 (LSIH 35) Diss.
- Gunnar Dahl *Trade, Trust and Networks. Commercial Culture in Late Medieval Italy*. 1998 (US) Diss.
- Thomas Sörensen *Det blänkande eländet. En bok om Kronprinsens husarer i sekelskiftets Malmö*. 1998 (US) Diss.
- Magnus Perlestam *Den rotfaste bonden – myt eller verklighet? Brukaransvar i Ramkvilla socken 1620–1820*. 1998 (US) Diss.
- Olle Larsson *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650–1760*. 1999 (US) Diss.
- Göran Rystad *Dream and Reality. The United States in Search of a Role in the Twentieth Century World*. 1999 (CESIC onummerad)
- Marion Leffler *Böcker, bildning, makt. Arbetare, borgare och bildningens roll i klassformeringen i Lund och Helsingborg 1860–1901*. 1999 (BHL 91) Diss.
- Malin Lennartsson *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*. 1999 (BHL 92) Diss.
- Roddy Nilsson *En välbyggd maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelse-systemet under 1800-talet*. 1999 (BHL 93) Diss.
- Fabian Persson *Servants of Fortune. The Swedish Court between 1598 and 1721*. 1999 (US) Diss.
- Mikael Ottosson *Sohlberg och surdegen. Sociala*

- relationer på Kosta glasbruk 1820–1880. 1999 (us) Diss.
- Sanimir Resic *American Warriors in Vietnam. Warrior Values and the Myth of the War Experience during the Vietnam War 1965–1973*. 1999 (us) Diss.
- Agneta Ljungh Sedd, eller Osedd? *Kvinno-skildringar i svensk historieforskning, mellan åren 1890 till 1995*. 1999 (us) Diss.
- Inger Hammar *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*. 1999 (us) Diss.
- Mark Davies *A Perambulating Paradox. British Travel Literature and the Image of Sweden c. 1770–1865*. 2000 (us) Diss.
- Lars M. Andersson *En jude är en jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930*. 2000 (us) Diss.
- Mats Hellstenius *Krigen som inte blev av. Sveriges fredliga officerskår vid 1800-talets mitt*. 2000 (us) Diss.
- Sif Bokholm *En kvinnoröst i manssamhället. Agda Montelius 1850–1920*. 2000 (us) Diss.
- Irene Andersson *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940*. 2001 (SHL 1) Diss.
- Elisabeth Reuterswärd *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*. 2001 (SHL 2) Diss.
- Anna Lindberg *Experience and Identity. A Historical Account of Class, Caste, and Gender among the Cashew Workers of Kerala, 1930–2000*. 2001 (SHL 3) Diss.
- Per Göran Johansson *Gods, kvinnor och stickning. Tidig industriell verksamhet i Höks härad i södra Halland ca 1750–1870*. 2001 (SHL 4) Diss.
- Roger Johansson *Kampen om historien. Ådalen 1931. Sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931–2000*. 2001 (us) Diss.
- Ulf Zander *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*. 2001 (us) Diss.
- Bodil E.B. Persson *Pestens gåta. Farsoter i det tidiga 1700-talets Skåne*. 2001 (SHL 5) Diss.
- Per Eliasson *Skog, makt och människor. En miljöhistoria om svensk skog 1800–1875*. 2002 (us) Diss.
- Charlotte Tornbjær *Den nationella modern. Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft*. 2002 (SHL 6) Diss.
- Torbjörn Andersson *Kung Fotboll. Den svenska fotbollens kulturhistoria från 1800-talets slut till 1950*. 2002 (us) Diss.
- Karl Bergman *Makt, möten, gränser. Skånska kommissionen i Blekinge 1669–70*. 2002 (SHL 7) Diss.
- Fredrik Lindström *Empire and identity. Biographies of Austrian identity in an age of imperial dissolution*. 2002 (us) Diss.
- Stefan Eklöf *Power and political culture. The Indonesian Democratic Party (PDI), and the decline of the new order (1986–1998)*. 2002 (us) Diss.
- Solveig Fagerlund *Handel och Vandel. Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv. Helsingborg ca 1680–1709*. 2002 (SHL 8) Diss.
- Andreas Linderöth *Kampen för erkännande. DDR:s utrikespolitik gentemot Sverige 1949–1972*. 2002 (SHL 9) Diss.
- Martin Alm *Americanitis: Amerika som sjukdom eller läkemedel. Svenska berättelser om USA åren 1900–1939*. 2002 (SHL 10) Diss.
- Jens Lerbom *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500–1700*. 2003 (SHL 11) Diss.

DEN 1 NOVEMBER 1645 lämnade Danmark över Östersjöns största ö, Gotland, till Sverige. *Mellan två riken* är en undersökning av hur skiftet i rikstillhörighet formade och förändrade de gotländska böndernas vardagspolitiska handlingsmönster och föreställningsvärldar. Hur agerade man i kontakterna med statsmaktens lokala företrädare? Hur förändrades detta av en tilltagande byråkratisering och av skiftet i rikstillhörighet? Vilka identitetsföreställningar fanns det i bondesamhället och hur påverkades de av skiftet i rikstillhörighet? Mellan två riken är också en ingående studie av hur ett bondesamhälle var organiserat före det att kungamakten hade litet eller inget inflytande.